

Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка
Чернігівське відділення Інституту української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України
Чернігівська обласна організація Національної спілки
красознавців України

О. О. Русов

Щоденники та спогади

Чернігів
2011

УДК 94 (092) (477. 51)
ББК ТЗ (4 УКР – 4 ЧЕР)
Р 88

Відповідальний редактор

Коваленко О. Б.

кандидат історичних наук, професор, директор Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Рецензенти

Дятлов В. О.

доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з наукової роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Половець В. М.

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Русов О. О. Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментарі О. Я. Рахна. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 320 с.

ISBN 978-966-2646-33-7

У книзі опубліковано щоденники та спогади видатного громадського діяча і вченого О. О. Русова (1847–1915), які висвітлюють його життєвий шлях, соціально-економічні та політичні процеси в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією України та Чернігівщини.

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Чернігівського національного педагогічного університету
імені Т. Г. Шевченка (протокол №2 від 28 вересня 2011 р.)*

На обкладинці розміщено фотографію О. О. Русова на тлі світлини Шосейної вулиці у старому Чернігові

УДК 94 (092) (477. 51)
ББК ТЗ (4 УКР – 4 ЧЕР)

© Рахно О.Я., 2011

© Лозовий В.М.,

художнє оформлення, 2011

ISBN 978-966-2646-33-7

ЗМІСТ

<i>О. Б. Коваленко. Передмова</i>	4
<i>О. Я. Рахно. О. О. Русов: штрихи до біографії</i>	5
Щоденники	22
Хутор «Робинзон» под Шаповаловкою	23
Додаток. Зі спогадів Софії Русової про життя на хуторі «Робінзон»	45
Записки земского губернского гласного	65
Спогади	137
Зоключения трех киевских студентов в прошлом столетии	138
Как я стал членом «Громады»	166
Спомини про празьке видання «Кобзаря»	181
Как крамолоискатели разыскивали украинофильство	196
С. Ю. Витте и украинское слово	240
Спомини про В. Б. Антоновича	244
Уривок споминів про М. П. Драгоманова	255
Пам'яті П. Житецького	259
Н. В. Лысенко (Вместо некролога)	265
Спогади про Пирогова	282
О. П. Шликевич (Некролог)	287
Из воспоминаний о П. П. Чубинском	291
Іменний покажчик	296
Географічний покажчик	310

ПЕРЕДМОВА

У сузір'ї громадських діячів другої половини XIX – початку XX ст., які значною мірою прислужились розвиткові національно-визвольного руху, вітчизняної науки та культури, помітне місце належить Олександру Русову. Його життя та діяльність були безпосередньо пов'язані з Чернігівщиною, звідки походила дружина Олександра Русова Софія Ліндфорс. Не дивно, отже, що його вдумливим біографом став саме чернігівський історик Олександр Рахно. Він присвятив Олександру Русову кандидатську дисертацію та цілу низку статей, упорядкував його ґрунтовну біобібліографію. Нова книга Олександра Рахна увірала практичну всю відому насьогодні спадщину Олександра Русова-мемуариста, його щоденники та спогади, частину яких дослідник уперше виявив і запровадив до наукового обігу.

Зі сторінок книги постає симпатичний образ Олександра Русова, якого сучасники називали «Сашею-ангелом» за його товариську і лагідну вдачу. Схильність до розумного компромісу, об'єднання опозиційних сил, що мали на меті оновлення країни, органічно поєднувались в особі Олександра Русова з принциповістю у відстоюванні вільного розвитку української мови та культури, демократичних засад діяльності органів місцевого самоврядування.

У цьому контексті значний інтерес становлять «Записки земського губернского гласного», в яких відображено увесь спектр діяльності земських установ Чернігівської губернії з усіма притаманними їм здобутками й недоліками. Привертає увагу своєю відвертістю «хутірський» щоденник Олександра Русова, в якому йдеться про невдачу загалом спробу облаштуватися поблизу села Шаповалівка на Борзнящині, аби «зректися всякого буржуазного життя, підійти ближче до села, жити так, як живуть мільйони народу».

Питомий росіянин за походженням, Олександр Русов за своїми переконаннями та симпатіями був справжнім українцем. У спогадах він щиро й відверто розповів про своє «навернення в українство», участь у діяльності Старої Київської громади, за дорученням якої Олександр Русов, зокрема, видав у Празі двотомний «Кобзар» Тараса Шевченка, переслідування, що їх постійно зазнавала родина Русових з боку царського уряду та місцевої адміністрації.

Нарешті, Олександру Русову-мемуаристу поталанило створити цілу галерею портретів сучасників, з якими він зустрічався, співробітничав або спілкувався на різних етапах свого життєвого шляху. Серед них були видатні вчені, педагоги, митці, земські діячі. Дотитливий читач знайде у щоденниках і спогадах Олександра Русова не тільки маловідомі та призабуті факти, а й спостереження і міркування, що й насьогодні зберігають свою актуальність.

**Олександр Коваленко,
професор, голова Правління
Чернігівської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України**

ОЛЕКСАНДР РУСОВ: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ

*Я имею несчастье любить Малороссию,
как место моей родины, в силу чего в глазах
высших полицейских властей являюсь
«вредным» украинофилом.*

Громадський діяч і вчений Олександр Олександрович Русов (1847–1915) – постать загальноукраїнського масштабу. Філолог та історик, етнограф і фольклорист, він був також одним з фундаторів української статистичної науки. О. О. Русов входив до складу редакційних колегій багатьох газет та журналів, відгукувався на злободенні питання тогочасного життя публіцистичними статтями. Втім, його біографія, наукова та громадсько-політична діяльність, творча спадщина ще й досі залишаються маловідомими широкому загалу.

О. Русов народився 7(20) лютого 1847 р. у Києві. Він був четвертою дитиною в родині молодшого ординатора Київського військового шпиталю Олександра Захаровича та Олени Антонівни Русових¹. Батько О. Русова, росіянин за національністю, походив з Костроми, служив військовим лікарем на Кавказі, де і побрався з Оленою фон-Фогель. У 1839 р. він був поранений і через деякий час призначений лікарем у Київський військовий шпиталь², де служив до останніх днів свого життя.

Дитячі роки О. Русова були далеко не безхмарними. 22 жовтня 1853 р. у 44-річному віці помер батько, заразившись холерою від своїх пацієнтів³. Він дослужився до чину колезького асесора і отримав особисте дворянство, відтак його нащадки мали статус «обер-офіцерських дітей», який, проте, відкривав шлях до здобуття освіти, звільняв від рекрутської повинності

і подушного окладу та оберігав від тілесних покарань. Рання скрута наклала свій відбиток на увесь подальший спосіб життя О. Русова – скромного і невибагливого – й змусила його власними зусиллями добиватися реалізації своєї життєвої стратегії.

У 1856 р. дев'ятирічного О. Русова було зараховано до першого класу 2-ї Київської гімназії, яку він закінчив 1864 р. із срібною медаллю і того ж таки року О. Русов вступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Як одного з кращих студентів О. Русова невдовзі було звільнено від плати за навчання, а згодом призначено стипендію св. Кирила і Мефодія за успіхи у вивченні слов'янської філології⁴.

1 червня 1868 р. О. Русов завершив навчання в університеті, отримавши звання дійсного студента⁵. Для здобуття ступеня кандидата він підготував наукову розвідку на тему «Эпоха составления славянских азбуки и первоначального перевода Св. Писания на славянский язык». Згідно подання історико-філологічного факультету Рада університету 18 жовтня 1868 р. затвердила О. Русова в ступені кандидата історико-філологічного факультету по слов'яно-руському відділенню⁶. Його вабила наукова діяльність в галузі слов'янознавства, але залишитись в університеті не поталанило.

4 липня 1868 р. О. Русов звернувся до попечителя Київського навчального округу П. Антоновича з проханням про призначення його на посаду вчителя гімназії чи прогімназії у Києві або Кременчугу⁷. Витримавши випробування, 19 листопада О. Русов був призначений виконувачем обов'язки вчителя латинської мови Златопільської класичної прогімназії. За неповний рік роботи тут він зарекомендував себе з найкращого боку, і 26 червня 1869 р. П. Антонович затвердив його на посаді вчителя⁸.

На прохання О. Русова у вересні 1869 р. попечитель перемістив його вчителем латинської та грецької мов у Києво-Подільську прогімназію, де він викладав до квітня 1872 р. Ділові якості молодого вчителя помітило керівництво прогімназії,

і його було обрано на посаду секретаря педагогічної ради. Водночас на громадських засадах йому доручили завідування учнівською бібліотекою⁹. 18 листопада 1869 р. О. Русову дозволили також викладати в Києво-Подільському відділенні Фундуклеївської жіночої гімназії. Як перспективного вчителя влітку 1871 р. керівництво навчального округу відрядило О. Русова до Австро-Угорщини та Німеччини для ознайомлення з постановкою викладання у тамтешніх гімназіях¹⁰.

Повернувшись до Києва, О. Русов здійснив ще один крок на шляху до наукової кар'єри. Він успішно захистив дисертацію з російської мови та слов'янських говірок у Київській духовній академії. 19 листопада 1871 р. Рада Академії схвалила його програму лекцій з курсу слов'янознавства, а 24 листопада Київський митрополит Арсеній затвердив О. Русова у званні приват-доцента Академії й допустив до читання лекцій¹¹. Цей курс він викладав у Академії до початку 1874 р.

Тим часом відкрилася вакансія в 1-й Київській гімназії, і 25 квітня 1872 р. попечитель навчального округу перемістив О. Русова на посаду вчителя грецької мови цього навчального закладу¹². Він зарекомендував себе як освічений, ініціативний педагог, відтак 18 серпня 1873 р. його обрали секретарем педагогічної ради гімназії¹³, а керівництво навчального округу невдовзі знову дозволило педагогу закордонне відрядження, і під час літніх канікул 1873 р. він вирушив до Австро-Угорщини. Указом Сенату від 31 жовтня 1873 р. О. Русова було затверджено в чині колезького асесора зі старшинством з 19 листопада 1868 р. (VIII клас)¹⁴. Це підвищувало його соціальний статус, надавало особисте дворянство. Як вчитель, він мав незаперечний авторитет серед гімназистів, вражаючи їх своїми високими людськими якостями, енциклопедичними знаннями та феноменальною пам'яттю.

Проте вчительська кар'єра О. Русова тривала недовго. Внаслідок конфлікту з керівництвом гімназії 28 січня 1874 р. його було звільнено з посади вчителя за власним бажанням¹⁵.

З незалежних від О. Русова причин, більше до педагогічної діяльності він не повертався.

На київський період життя припадає становлення О. Русова як громадівського діяча. У 1870 р. він став членом, а незабаром і одним з керівників Київської Старої громади. Під впливом громадівців сформувались суспільно-політичні та наукові погляди О. Русова, який багато в чому був послідовником ідей М. Драгоманова. Вагомим був його внесок у встановлення зв'язків і налагодження співпраці із західноукраїнськими діячами культури, що сприяло консолідації національно-визвольного руху¹⁶.

Подорожуючи Австро-Угорщиною та Німеччиною, О. Русов намагався налагодити контакти з видавцями та книготорговцями. Зокрема, у серпні 1873 р. він повідомляв В. Антоновича та Г. Житецького, що придбав деякі з замовлених ними книг та домовився з лейпцизьким книготорговим підприємством «Firma Scmler et Pech» про реалізацію українських видань у Європі та Америці¹⁷.

О. Русов був одним з ініціаторів створення та керівників Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Завдяки його діловим якостям Відділ став справжнім науковим осередком. О. Русов у цей час захопився етнографічними студіями. За реферат «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских» він був нагороджений Російським географічним товариством великою срібною медаллю¹⁸. У 1872–1874 рр. О. Русов разом з М. Лисенком, М. Старицьким та П. Чубинським відіграв важливу роль у відродженні українського театру.

Продовжуючи займатися слов'янознавством, О. Русов переїхав до Петербурга, де протягом 1874 – травня 1875 рр. плідно працював у Імператорській публічній бібліотеці, підтримував постійні зв'язки з українськими діячами столиці Російської імперії, Київською громадою та Південно-Західним відділом Російського географічного товариства. Невдовзі до

Петербурга переїхала і його наречена Софія Ліндфорс, де 30 серпня 1874 р. вони обвінчалися в церкві Св. Симеона¹⁹.

Тим часом у Києві були завершені роботи по підготовці до друку повного зібрання творів Т. Шевченка. Ще 24 жовтня 1873 р. О. Русов на прохання П. Чубинського привіз до Києва з с. Кирилівки на Звенигородщині спадкоємців поета, у яких громадівці за 5000 крб. викупили право на видання усіх його творів. О. Русову довелося здійснити їх перше повне видання. За дорученням Київської громади навесні 1875 р. він разом з дружиною виїхав до Праги, де протягом 1875–1876 рр. видав «Кобзар» і 5000 примірників 1-го тому з дозволеними цензурою творами переправив до Російської імперії. 2-й том з нецензурованими творами поширювався за кордоном і частково в Росії нелегальним шляхом²⁰. У Празі О. Русов написав підручник «Граматика української мови», але через цензурні утиски він так і не побачив світу²¹. Водночас молодий вчений відвідував лекції у Празькому університеті, наполегливо працював у бібліотеках.

На початку літа 1876 р. О. Русов повернувся до Києва, де планував продовжити наукову працю і захистити магістерську дисертацію, присвячену герою чеського національно-визвольного руху Яну Жижці. Проте умови, які склалися після появи антиукраїнського Емського акта, підписаного Олександром II 18 травня 1876 р., цьому не сприяли. Почалися репресії щодо діячів українського руху, і О. Русов залишив Київ.

За таких умов центральне місце в житті О. Русова зайняла статистична діяльність. 5 липня 1876 р. Чернігівська губернська земська управа затвердила його на посаді статистика у щойно утвореному статистичному відділі. Саме тут, на Чернігівщині протягом 1876–1879 рр. тривали перші значні статистичні дослідження О. Русова. Він розробив і запровадив разом з П. Червінським і В. Варзаром так званий «чернігівський тип» земських статистичних досліджень, принципово відмінний від поширеного тоді «московського типу»²². Вже перші статистичні

праці засвідчили характерну рису дослідницької роботи О. Русова – історизм. Історичним підходом до явищ економічного життя він значно підняв рівень вітчизняної статистики. Не полишав дослідник займатися збиранням фольклору, матеріалів для Словника української мови.

О. Русов був причетний до земського руху, спрямованого на демократизацію суспільно-політичного ладу в Російській імперії шляхом реформ. У 1876–1879 рр. він разом з чернігівськими земськими гласними О. Ліндфорсом, М. Константиновичем, І. Петрункевичем, В. Савичем боровся за розширення прав земств, впровадження конституційного ладу в Росії, виступав проти адміністративної сваволі. О. Русов був членом-співзасновником Чернігівської громадської бібліотеки, установчі збори якої відбулися 15 березня 1877 р. Діяльність «неблагонадійних» статистиків неабияк занепокоїла губернську адміністрацію. Відтак, 18 січня 1878 р. супротивники статистичних робіт у Чернігівському губернському земстві змогли об'єднати свої зусилля і після тривалих дискусій більшістю голосів ухвалили рішення про закриття статистичного відділення²³.

Залишившись без заробітку, О. Русов під впливом народницьких ідей придбав невеличкий хутір (12 десятин) біля с. Шаповалівки Борзнянського повіту Чернігівської губернії, де мав намір разом із родиною зайнятися сільським господарством. Зазначимо, що ставлення О. Русова до народництва було неоднозначним. Він негативно ставився до «радикалів», але щиро прагнув розділити труднощі народу і допомогти йому. Разом з тим, за свідченням жандармських документів, на його хуторі в 1878–1879 рр. знайшли притулок і проводили агітацію серед селян народники М. Маковеев, М. Ланганс та Л. Жебуньов.

Однак, невдовзі О. Русов зробив такий запис у щоденнику: «Вот скоро уже 5 месяцев, как я с Колей [Маковеевым] сыпали тут деньги для того, чтобы устроить дом; как мы копали огород, из которого ничего не вышло, как косили и губили сено, как принялись, наконец, жать и убедились, что нам дворянскими

двома парами рук не управиться с 12-ю десятинами земли и порешили отдавать женщинам с копы посеянную ярину, тоже не нашими руками, и нанять работника для водворения хоть какого-нибудь толку среди нашего разгордияша»²⁴.

Тим часом родинні заощадження вичерпались, і перед О. Русовим постала цілком реальна проблема, як прогудувати сім'ю. Вирішилась вона несподівано: О. Русов отримав пропозицію від Ніжинського повітового земства здійснити статистичне обстеження повіту. Протягом листопада 1878 – грудня 1879 рр. він працював на статистичній ниві, потім систематизував і видавав матеріали в Києві. За працю «Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание уезда» Російське географічне товариство нагородило автора золотою медаллю²⁵. У травні 1880 р. він отримав запрошення від Московського археологічного товариства взяти участь в археологічних розкопках на Кавказі. Відгукнувшись на пропозицію, він літо й осінь 1880 р. провів у Південному Дагестані.

У грудні 1880 р. О. Русов повернувся до Києва з наміром знайти постійну роботу і звернувся до керівництва Київського навчального округу з клопотанням про призначення його на посаду гімназійного вчителя. Однак через його політичну неблагонадійність у проханні було відмовлено. Громадівці знайшли для нього іншу посаду – редактора спільного органа ліберальних земців та українофілів – київської газети «Труд», якою О. Русов опікувався з лютого 1881 р. до закриття часопису влітку 1882 р.

З серпня 1882 р. по травень 1889 р. О. Русов керував статистичними дослідженнями в Херсонській губернії, де він фактично започаткував земську статистичну службу. Результатом його роботи стало статистичне обстеження усіх повітів губернії, узагальнення і видання шести томів матеріалів. До того ж, він створив «південну» школу земських статистиків, яка продовжила його дослідження. Поряд з глибоким дослідженням економічного життя вона передбачала

вивчення історії, побуту та етнографічних особливостей населення. Водночас в Одесі, Єлисаветграді, Херсоні О. Русов належав до керівництва місцевих українських громад, вів значну культурницьку роботу. Зокрема, у квітні 1883 р. в Одесі видав «Каталог систематического чтения», до якого були включені книги, покликані сприяти самоосвіті молоді. Перебуваючи разом з О. Михалевичем у складі керівництва Єлисаветградської громади (травень 1883 – січень 1885 рр.), О. Русов мав намір видати дитячий «Кобзар» Т. Шевченка. Херсонський гурток О. Русова (1885–1889 рр.) видав «Збірник драматичних творів Івана Карпенка-Карого» та літературний збірник «Степ». Під впливом О. Русова розвинувся талант драматурга І. Карпенка-Карого, письменника Д. Марковича, поетеси Л. Василевської (Дніпрової Чайки). До того ж, «економізм херсонських статистиків на чолі з О. О. Русовим повернув українську літературу на шлях соціальних і правових проблем», – констатував згодом О. Рябінін-Скляревський. За українофільську діяльність О. Русов неодноразово потрапляв під слідство і врешті-решт у червні 1889 р. разом з дружиною був висланий за межі Херсонської губернії²⁶.

З липня 1889 по травень 1894 рр. (з перервою) він перебував у Харкові: готував історичний нарис з нагоди 25-річчя Харківського земства, а потім з березня 1892 р. по травень 1893 р. працював статистиком при міській управі. Тут головним досягненням О. Русова було проведення перепису нерухомого майна міста в 1892 р. Він активізував діяльність Харківського історико-філологічного товариства та місцевої Громади, працював у Харківській громадській бібліотеці. Однак після арешту 1 травня 1893 р. за приналежність до «злочинного українофільського гуртка» та зберігання нелегальної літератури 7 травня постановою Харківського міського голови його було усунуто з посади. Звільнений з-під варті 8 червня 1893 р. під особливий нагляд поліції, О. Русов знову мав намір улаштуватися статистиком Полтавського земства, але йому, як

«політично неблагонадійному», було відмовлено²⁷.

Незабаром його друзі в Чернігівському губернському земстві переконали місцевого губернатора дозволити статистику працювати в місцевій земській управі. У квітні 1894 р. О. Русов отримав офіційне запрошення від голови губернської земської управи. У ньому зазначалося, що управа з дозволу Департаменту поліції може призначити його на посаду статистика, «але лише за вільним наймом і не пов'язану з роз'їздами по губернії»²⁸.

Під час другого перебування на Чернігівщині у 1894–1899 рр. О. Русов здійснив узагальнення зібраних земськими статистиками у 70–80-х рр. XIX ст. матеріалів по п'ятнадцяти повітах губернії у фундаментальній двотомній праці «Описание Черниговской губернии» (Чернігів, 1898–1899). Разом з тим він розробив проекти запровадження загальної початкової освіти в губернії, активно працював у Чернігівській губернській архівній комісії, українській Громаді, місцевій громадській бібліотеці та аматорському музично-драматичному гуртку. Як губернський гласний (1898–1901 рр.) О. Русов домагався запровадження у школах викладання рідною мовою²⁹.

Завершивши основні статистичні дослідження на Чернігівщині, дослідник виїхав до Полтави, де мав намір керувати статистичними роботами губернського земства. Втім, полтавський губернатор довго не давав дозволу на заняття О. Русовим відповідної посади. Тому статистик у червні 1899 р. опинився на Волзі і все літо провів у статистичних обстеженнях території Новгородської, Ярославської, Костромської та Владимирської губерній. Лише 18 листопада 1899 р. Полтавська губернська управа, отримавши дозвіл губернатора, офіційно запросила О. Русова виконувати обов'язки завідувача статистико-економічного бюро. Найбільшим досягненням О. Русова на Полтавщині стало проведення в другій половині 1900 р. фронтального перепису нерухомого майна у межах усієї губернії. Однак у зв'язку з селянськими заворушеннями навесні 1902 р. за наказом міністра внутрішніх справ В. Плеве

керівництво Полтавського губернського земства 30 квітня 1902 р. звільнило О. Русова з посади завідувача статистичного бюро³⁰. Міністр також заборонив йому проживати в Україні.

17 травня 1902 р. на пропозицію колеги по Чернігівському земству О. Шликевича правління петербурзької страхової компанії «Надежда» запросило О. Русова на посаду завідувача статистичного відділу. Щоб отримати дозвіл на проживання в Петербурзі, О. Русову довелося їхати в столицю на прийом до В. Плеве. Міністр був небагатослівним: «Мне давно известна ваша вредная деятельность в Полтавской губернии и на Юге. Поэтому разрешаю вам жить только в Петербурге. Заграничный отпуск разрешаю»³¹. Після двомісячного відпочинку в Європі О. Русов переїхав до Петербурга.

У Петербурзі (вересень 1902 – вересень 1908 рр.) він очолював статистичний відділ страхової компанії «Надежда». Плідно працював у статистичній, селянській та бібліотечній комісіях Вільного економічного товариства. О. Русов активізував роботу української Громади, працював у Товаристві імені Т.Г.Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга, та Благодійному товаристві видання загальнокорисних і дешевих книг. За клопотанням Благодійного товариства (грудень 1904 р.) Російська академія наук дійшла висновку про необхідність ліквідації урядових обмежень щодо української мови. До того ж, комісія на чолі з академіками Ф.Коршем та О.Шахматовим, до складу якої входив і О. Русов, здійснила переклад Євангелія українською мовою, виданий у 1906–1911 рр. У квітні 1905 р. О. Русов очолив Благодійне товариство і керував ним до осені 1908 р. При ньому товариство зросло кількісно, розширило та урізноманітнило видавничу діяльність. О. Русов входив також до редколегії першого повного видання творів Т. Шевченка в Росії³².

За умов російської революції 1905–1907 рр. О. Русов проявив себе як талановитий політичний діяч. Він підготував доповідь «Народо-союзное начало в государственном строе и

при выборах депутатов в представительные учреждения». У ній були викладені засади, на яких, на думку О. Русова, мала будуватися нова федеративна Російська держава. Разом з мовознавцем і політичним діячем І. Бодуеном де Куртене він провів роботу зі скликання та проведення з'їзду представників народів імперії, які прагнули автономії. З'їзд, що відбувся 19–21 листопада 1905 р. в Петербурзі за участю 115 представників 12 народів, ухвалив резолюцію про необхідність спільної боротьби за демократизацію Росії, її федеративну перебудову та вирішив заснувати спілку «автономістів-федералістів». О. Русов за дорученням парламентської групи автономістів І Державної Думи разом з іншими діячами готував проект закону «Про мови»³³.

Він реально впливав на діяльність української громади Петербурга та українських фракцій у I і II Державних Думах, спрямовуючи їх на боротьбу за перебудову Російської імперії на федеративних засадах та здобуття Україною автономії. О. Русов створив Український політичний клуб, брав участь у заснуванні журналу «Украинский вестник», а згодом газети «Рідна справа – Вісти з Думи». Він був причетний до створення Декларації про автономію України, над якою працював М. Грушевський, Проекту державного устрою України у федеративній Російській державі³⁴.

На початку 1908 р. через фінансову скруту компанія «Наdejда» почала скорочувати штати і невдовзі припинила своє існування. О. Русов мав можливість отримати посаду статистика в Петербурзі, однак дозволу на це так і не одержав. Тим часом, директор щойно створеного Київського комерційного інституту М. Довнар-Запольський запропонував О. Русову посаду викладача статистики. 26 вересня 1908 р. його було обрано членом Ради і Навчального комітету. Директор інституту неодноразово звертався до Міністерства з проханням допустити викладача статистики О. Русова до виконання обов'язків штатного екстраординарного професора кафедри статистики

та економічної географії, але всі клопотання було відхилено³⁵. Відтак до кінця свого життя О. Русов працював у Комерційному інституті як позаштатний викладач. Він поєднував викладацькі обов'язки з редагуванням журналу «Известия Киевского коммерческого института» та різнобічною громадською діяльністю. За умов урядової реакції О. Русов був одним з ініціаторів створення Товариства українських поступовців – надпартійної організації, яка виникла навесні 1908 р. і фактично очолювала український поступовий політичний рух до Української революції 1917 р.

Величезне навантаження, з яким постійно працював О. Русов, непомітно але неухильно погіршувало стан його здоров'я. З кожним роком він почувався дедалі гірше. Протягом червня – серпня 1910 р. лікувався на курорті Бад-Наугейм у Німеччині. Стан здоров'я дещо покращав, але 8 квітня 1915 р. він знову захворів і вже не міг ходити на заняття чи приймати іспити. 11 червня 1915 р. О. Русов, зокрема, писав П. Стебницькому: «Ви думаєте, що я такий же, яким був у Петрогороді, коли я і до обід і після обід у «Надежді» працював, да ще зверх того сочиняв чи для з'їзда представників промислу й торгівлі, чи для нашого товариства кривного та сердешного про Поля та Джона Юза! А Ви ж знаєте, що є часи, є й часища: то такі часи були, що я граючись було побіжу і на Васильєвський, і на Петрогородську сторону; а тепер міні не то що на 3-й поверх забратися, де бібліотека Інститутська, а й тут сидючи по садку пройтись не можна, бо *asthma cordiale* почнеться!»³⁶.

Під час Першої світової війни у зв'язку з наступом німецьких і австрійських військ восени 1915 р. Київський комерційний інститут евакуювався до Саратова. Колишній студент М. Добриловський, що застав О. Русова перед від'їздом з Києва, писав: «Багато літ минуло від того часу, а мені все згадується старий мій учитель, як він із скарбами свого кабінету і з тугою в очах перед обличчям війни, яку так ненавидів, навіки покидав Київ і свою адаптовану батьківщину – Україну»³⁷.

Ранком 5 жовтня потяг привіз його разом з дружиною, сином Юрієм та онукою Олею (дочкою померлого Михайла Русова) у Саратов. Їх розмістили разом з родинами кількох професорів у центрі міста у брудному готелі. За таких умов хворий міг дихати тільки киснем. В останній день перед смертю О. Русов наспівував: «Au retour du printemps je me mis a chanter comme on chante a vingtans...»[франц.: «С возвращением весны я принялся петь так как поют в двадцать лет»]³⁸, – згадував Ю. Русов. Вночі з 7 на 8 жовтня він помер від чергового нападу астми. Щоб врятувати хворого, студенти не змогли знайти апарат з киснем у місцевих лікарнях. Помер він далеко від батьківщини, але заповідав бути похованим у Києві. У листі Б. Грінченку від 9 вересня 1906 р. О. Русов писав: «Хочется мені у Київ – що й казати ! Там вмирати, – знаєш, що тебе не у калюжу покладуть, як тут я вмиравших товаришів по службі вже ховав у грязюці, а – у алюмінієвий рідний льос на Байковому»³⁹. Його заповіт було виконано.

Київський комерційний інститут з розумінням поставився до трагедії родини Русових. Попечительська Рада інституту на засіданні 18 жовтня 1915 р. обговорила питання про допомогу сім'ї покійного. Згідно з протоколом засідання Ради було ухвалено рішення видати з коштів інституту сім'ї покійного 2000 крб. і «з вдячністю прийняти пожертви з тією ж метою у розмірі 1000 крб., по 500 крб. кожного, від Л. І. Бродського та С. С. Могилевцева» та клопотатися перед Міністерством торгівлі й промисловості про надання «одноразової допомоги на користь сім'ї О. О. Русова»⁴⁰.

Усі витрати на похорон Комерційний інститут узяв на себе. Тіло небіжчика потягом було привезено до Києва і доставлено у Володимирський собор. Заупокійна обідня в соборі відбулася 15 жовтня. Поховали О. Русова на старому Байковому кладовищі неподалік від могили його батька та сестри Катерини Лисициної. На гранітному пам'ятнику, крім напису й портрета О. Русова, був викарбований рядок з «Кобзаря» Т. Шевченка:

Раз добром нагріте серце
Ввік не прохолоне⁴¹.

На жаль, до сьогодні пам'ятник не зберігся.

Творча спадщина О. О. Русова складається з понад 240 наукових і літературних праць, які на сьогодні здебільшого стали бібліографічною рідкістю. Значний інтерес становлять також його щоденники і спогади, вперше зібрані до купи у цьому збірнику. Вони друкуються без будь-яких скорочень мовою оригіналу (українською і російською) згідно сучасних правописних норм із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей авторського тексту. Авторські посилання позначені зірочками, скорочені слова подано повністю без застережень. Нерозібрані слова позначено трикрапкою у квадратних дужках. У коментарях наведено відомості про події та осіб, які згадуються у щоденниках та спогадах.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1014, спр. 209, арк. 35 зв.–36.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. І, спр. 684, арк. 1.
3. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 2823, арк. 26–27 зв.
4. Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва), ф. 16, оп. 465, спр. 495, арк. 14–15.
5. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 368, спр. 3, арк. 13 зв.–14.
6. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 154, арк. 10–12 зв.
7. ЦДІАК України, ф. 707 оп. 34, спр. 375, арк. 1
8. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 34, спр. 375, арк. 13–14.
9. Держархів м. Києва, ф. 108, оп. 94, спр. 3, арк. 392 зв.–393.
10. ІР НБУВ, ф. II, спр. 475, арк. 1.
11. ІР НБУВ, ф. II, спр. 468, арк. 1–1 зв.
12. ІР НБУВ, ф. II, спр. 471, арк. 1.
13. Держархів м. Києва, ф. 108, оп. 94, спр. 1400, арк. 7.
14. Держархів м. Києва, ф. 108, оп. 94, спр. 3, арк. 395 зв.–396.
15. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 40, спр. 21, арк. 1, 7.

16. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти / Мих. Грушевський // З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток / Злагодив М. Грушевський. – Wien, 1922. – С. 5.

17. ІР НБУВ, ф. І, спр. 48814, арк. 1 зв.–2.

18. Журнал засідання Совета Императорского Русского Географического общества. – 27-го декабря 1874 года // Известия Императорского Русского Географического общества. – 1875. – Т. XI. – Вып. 1–6. – С. 49.

19. Русова Софія. Мої спомини / Софія Русова. – К., 1996. – С. 156.

20. Див.: Русов О. Спомини про пражське видання «Кобзаря» / О. Русов // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 2. – Ч. 1. – С. 125–136.

21. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка Національної Академії наук України, ф. 144, спр. 2, 150 арк.

22. Див.: Рахно О. Олександр Русов – дослідник українського пореформеного села / О. Рахно // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С.26–32.

23. Журнали засідань очередного Черниговского губернского земского собрания сессии 1877 г., состоявшейся в январе 1878 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1878. – № 1–4. – Приложение. – С. 346.

24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3889, оп. 2, спр. 19, арк. 2 зв.

25. Див.: Рахно О. З історії статистичних досліджень О. Русова у Ніжинському повіті / О. Рахно // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 29. – С.263–269.

26. Див.: Рахно О. Діяльність Олександра Русова на Півдні України / О.Рахно // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – К., 1999. – Вип. 8. – С. 348–352.

27. Див.: Рахно О. Наукова і громадсько-політична діяльність О. Русова в Харкові / О. Рахно // Вісник Харківського університету. № 504. Історія України. – Харків, 2001. – Вип. 4. – С. 129–135.

28. ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 545, арк. 1–1 зв.

29. Див.: Рахно О. О.Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини / О. Рахно // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 49–61.

30. ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 552, арк. 1.

31. Беседа с проф. А.А.Русовым // Киевская мысль. – 1914. – 1 января. – №1.

32. Отчет «Благотворительного Общества издания общепользных и дешевых книг» за 1907 год. – СПб., 1908. – С. 18–19.

33. В. П. Збори парламентської групи автономістів. Петербург, 18 травня / П. В. // Громадська думка. – 1906. – № 121. – 28 травня.

34. Див.: Рахно О. «Громадянський строй, народодержавні права і обов'язки людей на Україні» (проект автономії України О.О.Русова 1907 р.) / О. Рахно // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Випуск 33. Серія: історичні науки. – Чернігів, 2006. – № 33. – С.171–181.

35. Держархів м. Києва, ф. 153, оп.1, спр. 118, арк. 76–76 зв.

36. ІР НБУВ, ф. III, спр. 52619, арк. 1.

37. Добриловський М. О. О. Русов як професор / Микола Добриловський // Відбитка з «Студії з поля суспільних наук і статистики». – Львів, 1938. – Т.V. – С.7.

38. Русов Ю. Дещо про батька / Юрій Русов // Відбитка з «Студії з поля суспільних наук і статистики». – Львів, 1938. – Т.V. – С. 3

39. ІР НБУВ, ф. III, спр. 39298, арк. 2 зв.

40. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1129, арк. 2 зв.

41. Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Ол. Русова / Софія Русова // Відбитка з «Студії з поля суспільних наук і статистики». – Львів, 1938. – Т.V. – С. 28.

Олександр Рахно

O. Русов. 70-мі pp. XIX ст.

O. Русов. Початок XX ст.

ЩОДЕННИКИ

Відомо, що навчаючись у 1860–1868 рр. у старших класах 2-ї Київської гімназії та Київському університеті Св. Володимира, О. О. Русов вів щоденник. Виписки з нього, зроблені, можливо, В. П. Науменком, зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. І). На жаль, місцезнаходження автографа цього щоденника наразі встановити не поталанило.

Значний інтерес становить щоденник під назвою «Хутор Робинзон под Шаповаловкою», який О. О. Русов вів протягом 5 серпня – 3 вересня 1878 р. на хуторі поблизу с. Шаповалівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії, де родина Русових спробувала зайнятись сільським господарством, але зазнала невдачі. Згодом О. О. Русов лише зрідка навідувався на хутір, у 1901 р. здав його в оренду, а близько 1909 р. продав і натомість придбав невелику садибу на околиці Вінниці, де щоліта відпочивав з родиною в останні роки свого життя. Автограф щоденника зберігається серед матеріалів особового фонду С. Ф. Русової у Центральному державному архіві вищих органів державної влади і управління України (ф. 3889).

Заслужують на увагу також «Записки земського губернского гласного» – щоденник, який О. О. Русов вів з 29 грудня 1898 р. по 14 липня 1901 р. Центральне місце в ньому відведено діяльності земських установ регіону, адже саме тоді О. О. Русов був гласним Борзнянського повітового та Чернігівського губерньського земських зібрань. Автограф цього щоденника зберігається в особовому фонді Ф. К. Вовка у Науковому архіві Інституту археології Національної Академії наук України (ф. І).

Згодом О. О. Русов двічі (17 лютого і 25 березня 1909 р. у Києві та 23 травня 1915 р. у Вінниці) робив спроби продовжити щоденник, але його нотатки так і не набули систематичного характеру.

ХУТОР РОБИНЗОН ПОД ШАПОВАЛОВКОЮ¹

1878 года 5 августа

Сегодня я утром встал с тяжестью в голове – очевидно с головною простудною болью. Это – первое такое утро на хуторе, где до сих пор я был здоров совершенно.

Сегодня же я поступил волостным писарем в Шаповаловское волостное правление. Вчера еще приезжал к нам из Шаповаловки Грыцько Бугай² с старшиною³ и помощником писаря приглашать меня на эту должность. Писарь, бывший до сих пор, запил, а запивает он периодически – на две недели обыкновенно: две недели пьет, две недели служит. Теперь запил, и старшина воспользовался этим, чтобы предложить мне писарство, о чем я заговаривал и прежде с Шаповаловскими гражданами.

Приехал за мною подводчик с хлопцем – писцом волостного правления. Я только что напился чаю. Приделся и отправился. По дороге у Семена – хлопчика расспрашивал, где он учился, долго ли служит в канцелярии правления, сколько ему лет – чей он? (Сын Федота Савченко⁴). Почему я заговорил с ним о его воспитании и обучении, решить не могу. Ведь ему 15 только лет, и понятно, что он только учится, что его школа – сфера волостного правления, где он перенимает привычки писаря, каким вероятно впоследствии будет сам. Очевидно, мне придется учить его, а чему? – не знаю. Аккуратности и честности, тогда как все писаря должны красть? Обходительности с просителями, тогда как их нужно строгостью пробирать, чтобы не бранились последними словами и не зашали⁵ друга друга при разбирательстве дел?

Я ничего не знаю из обязанностей той должности, в которую вступаю, но, тем не менее, иду и думаю что-нибудь сделать, как это не тяжело.

По дороге мы заехали к Ивану Ивановичу. Он только что привез последнюю копу овса с поля в клуню. Он сообщил мне об убийстве в Шаповаловке одного богатого человека, у которого в жилете парубки надеялись найти рублей 300, но нашли всего 30.

Три парубка (20, 19 и 17 лет !) изрубили топором ему голову, руки и т.д. Он еще жив и лежит в больнице. Я рассказал Ивану Ивановичу о моем решении.

– Чорт зна, що робите, – был его ответ, – це ж така пакость, що й не виберетесь з гадості!

6 августа. Воскресенье

Сегодня встал поздно в более здоровом состоянии. Коля ⁶ уже чистил нашу импровизированную конюшню, Ночка ⁷ уже насбирала где-то на нашем импровизированном же огороде несколько качанов кукурузы и возилась над самоваром – на дворе.

Первая мысль, охватившая мою голову была: «неужели ты писарь?» Но ведь сегодня праздник, я – дома еще пока; но что же будет завтра? Послезавтра и т.д.? Как я буду оставлять тут Ночку, все хозяйство.

Все предыдущие перипетии моей жизни, которые привели меня к этой должности и этому положению вместо магистерства в университете, пронеслись в голове. Я лежа барствовал в постели и припоминал все. Как после разгрома Статистического отделения ⁸ мы уехали из Чернигова: я – сюда, Ночка в Киев нанимать мне квартиру для написания магистерской диссертации⁹; как писали мы друг другу письма: она о том, что нельзя совместить киевской жизни с хуторскою, я – что нельзя совместить хуторской жизни с киевскою. Как мы, не получивши один от другого этих писем, съехались в Чернигов, отправились в Алешню¹⁰, отославши часть вещей в Киев; как там чуть не поссорились с Линдфорсами¹¹ из-за нового хутора и как наконец я 13-го марта явился сюда. Вот скоро уже 5 месяцев, как я с Колей сыпали тут деньги для того, чтобы устроить дом; как мы копали огород, из которого ничего не вышло, как косили и губили сено, как принялись, наконец, жать и убедились, что нам дворянскими двумя парами рук не управиться с 12-ю десятинами земли и порешили отдавать женщинам с копы посеянную ярину, тоже не

нашими руками, и нанять работника для водворения хоть какого-нибудь толку среди нашего разгордияша. Я вспомнил всю мороку с лошадьми, коровою. Со времени прибытия Ноночки, мороку с Мишкой¹², с письмами и, наконец, опять-таки – мое поступление в волостные писари.

Коля поил коней, Ноночка доила корову, а я, и вставши, все думал о том же.

– Не отказаться ли мне, Ноночка, в виду того, что придется разлучаться постоянно с тобой?

– Это малодушие с твоей стороны, – отвечала она.

Коля пошел на вокзал с письмами и за газетами, я стал прибивать полочку в спальне, чтоб было где поставить подальше от Мишки швейную машину, и все думал о том же. Хандра меня мучила бы целый день, если бы не подоспел Иван Ильич со своим Мишей¹³. Он пришел в восторг, узнавши, что я уже – писарь.

– Ведь Вы своими работами в одной волости можете влиять на все остальные волости нашего уезда: ведь слухом земля полнится. Это – большое торжество, что Вас, интеллигентного человека, сам старшина попросил. Я ничего лучше этого факта не знаю и т.д., и т.д.

Он осветил как мое положение, так и значение моей решимости; он разогнал мое уныние, как солнце разгоняет тучи. Мы весело балакали про будущее устройство нашего дома, измышляли средства, как доставить нашу мебель из Плисок¹⁴, как перевезти фортепиано из Чернигова сюда на 30-е августа, т.е. на входчины в наше будущее обиталище.

Петрункевич обедал у нас. С ним вместе мы пристроили молотилку и испробовали ее, смолотивши снопа два своего овса и один сноп Ткаченкового жита¹⁵. После обеда (в котором только хлеб, соль и мед были покупные, так как Ноночка назбирала пшенички, а я огурцов) прошлись в лес до самого болота Дочи, и Петрункевич стал собираться домой, а Коля – с ним, чтобы привезти из Плиски вещи и печные принадлежности, купленные мною в Киеве и оставшиеся у Петрункевича до сих

пор. Но день, так приятно проведенный, кончился несчастьем. На вечер явились уже столяры Остапцы¹⁶ и еще два плотника, подговоренные Семеновским¹⁷ для постройки сарая и окончания дома. Хлебнувши по стакану чаю, Коля и Петрункевич поехали. Дернуло меня показать молотилку Даниле¹⁸, вернувшемуся из Борзны с ярмарку. Я со старшим Остапцом крутили ручки, Данило подавал.

– Не умеете подавать! – крикнул я ему.

Остапец хотел поправить и сунул руку под бичи. Большой палец левой руки ему оторвало; бич, отбивший ему палец, сломался. Он вынул руку и как бы не верил тому, что у него уже нет пальца, но через мгновение уже застонал. Сунули руку в ведро с водою, завязали платком, дали ему хины, водки, чаю, опять чаю, опять водки. Грыцько¹⁹ верхом полетел догонять Колю и Ивана Ильича, чтобы отвезти Микиту в Борзну к доктору. Минуты нам показались часами, пока мы выбегали высматривать, не едут ли. Грыцько вернулся, не догнавши их. Микита Остапец младший договорил Грыцька и повез своего несчастного брата охмелевшего (выпил 6 рюмок) и его палец в кармане, все-таки успевши ухватить «на папиросу» большой клочок табаку 1-го сорта, к которому он всегда очень равнодушен.

А теленочек мычал, корова удивлялась, отчего ее так долго не доют и не дают поила. Напилась простой воды бедная и пошла в стойло.

Мы с Ночкой рассуждали о беспомощности на хуторе, но все-таки свели к тому же, что и прежде. Оторвавшись от газеты, которую читала, она меня спросила, пока я писал это.

– А нет уже у тебя свободы с той минуты, как поступил на должность?

– Нет!

И опять тот же палец, который мы нашли в соломе и тот же бич, сломавшийся об палец, и опять тот момент, когда работник перестал быть кормильцем семьи. Как то меня примет жена его, когда я их навещу в Борзне?

7 августа. Понедельник

Сегодня целый день меня не оставляла мысль об Остапце. Все разговоры были об этом.

Шалости! – заметил Семеновский²⁰.

– Шкодлива Ваша машина! – вывел Грыцько, ночевавший в Борзне, видевший операцию и слышавший плач женской половины семьи Остапца.

Иван Иванович²¹ прислал Данила маленького за молотилкою. Тот перепугался ее, когда на одном из бичей нашел кусок мяса.

Я пошел в волость. Та же гадость. Юноши, убийцы Мальки²² оказались промышленниками на этом поприще. Это были они весною в лесу Рапопорта и там, в курене душили старика-сторожа, который мне рассказывал тогда об их зверстве.

Старшина уже с утра налился, и я был рад, что он уехал с бумагами в Борзну и с намерением просить у Волка-Карачевского²³ назначить на 20-е волостной сход для утверждения меня.

Гадость та же в правлении. Нашлись бумаги, неисполненные с 1875 и 1874 года. Я не принял бумаг до тех пор, пока не вытрезвится бывший писарь. Заходил к соседке дома волостного правления договорить себе завтрак и тут услышал новость, характеризующую всю мерзость той среды, в которую я себя окунаю все более и более.

Яшка Савченко, бывший член управы, сегодня ночью залез к соседу Малике в ставок с волоком и крал карасей, пока его не подстерегли; убежал подлец!

Этому человеку я подавал руку. Боже мой!

Два Шеверни²⁴ тем временем с Кондратом Васильевичем²⁵ молотили на нашей молотилке. Я зашел узнать, целы ли у них пальцы: меня преследовал палец Остапца. Оказалось, что они хорошо работали: в час вымолачивали копу.

Поздно вечером вернулся Коля с Опанасом на двух возах с вещами и новыми книгами. Ноночка стала читать кое-что. Но какая это разница: речи Виктора Гюго, статуи Антольского на

выставке и речи старшины, которые буду слышать завтра целый день, и пьяные фигуры старост, которые буду созерцать целый день в поездке моей по селам.

Дацко – старшина и Лапин – помощник писаря по моей просьбе стали мне, было, передавать бумаги за отсутствием писаря. Оказалось, что те тетради (денежные книги), которые должны быть у старшины, валялись в разных местах отверзтого шкапа в сору. Многих старшина не мог доискаться и ссылался на неаккуратность бывшего писаря. Возился я часа 3–4, очистил шкап от сора, разложил бумаги на кучки и увидел, что дальше сегодня не могу идти.

На нового писаря заходили посмотреть батюшка, сын его Кондрат Васильевич, учитель Шеверня и Иван Иванович. Из просителей был какой-то человек, которого старшина отправил за неимением времени, да одна баба, которая приходила укорять моего помощника в грабительстве:

– Ви усі тільки й знаєте, що обдирать нас! – твердила она, пока ее не выпроводили.

Сор и гадость кругом в комнатах, гадость в отношениях и выражениях (при отправке на почту вида какой-то бабы Лапин объяснял Семену, что нужно не надписывать на конверте «с документом», а просто «закрытое», для того, чтобы документ этот не попал в руки какой-нибудь «бляди»: так-де объяснял в городе почтмейстер).

– Но это ведь только еще цветочки! – думал я. – Предстоят еще большие наслаждения.

Мне сделалось очень тоскливо, и я в 2 часа пошел к Чудновским есть яблоки и груши, обещавши явиться послезавтра окончательно принимать дела, так как сегодня не мог еще ничего разобрать.

Домой меня отвез Федор Кондратьевич, желавший посмотреть жнею Вуда и показать Ивану Ивановичу новую ручную молотилку. Голова болела у меня и я полежал после их уезда. Семеновский (плотник) конечно поинтересовался узнать,

зачем я ездил в Шаповаловку.

– Определяться в писаря!

– Что ж они разве дадут Вам 3000 жалованья?

– Нет, всего 200 или 300.

Недоумение.

Данило тоже спросил о том же. Тот же ответ.

– Да стоит ли Вам с ними знаться!

Грыцько тоже интересовался узнать зачем я ездил, но определенного ответа не получил.

8 Августа. Вторник

Ездил со старшиною по селам нашей волости. Он заехал за мною с утра, и мы отправились. Первое действие мое было чтение объявления полковника 20 Галицкого полка из Адрианополя о том, что 22 мая в сражении против башки-бузуков рядовой Складаный убит. Читал это я матери убитого. Она вчера получила уже о том письмо и потому заботилась больше о том, чтобы не пропали 3 руб. 15 коп., посланные ею не так давно в Адрианополь к сыну.

Слезла, разумеется, прошибла, когда стала рассказывать о том, сколько горя натерпелась, пока выкормила свою единственную надежду, погибшую так бессмысленно.

С высочанами мы условились в том, что они испросят за половинную таксу себе лесу на постройку школы.

В Головеньках ²⁶ две бабы двух арестантов, сидящих в Архангельской тюрьме за кражу бутылки керосину, были призваны для того, чтобы истребовать от них деньги, выданные свидетелям по делу об этой краже.

Младшая плакала: откуда ей взять 8 рублей?

– Как Вас зовут?

– Варка да діток парка – от і вся сім'я!

Затем множество разговоров о сухарях, курганах, сельских сходах и т.п.

В Головеньках я обедал у Анны Васильевны ²⁷, которая дала

огромную вязку груш и яблок. Затем были в Тростянах ²⁸, где приняли, между прочим, жалобу о побоях взрослого старого человека двумя взрослыми же старыми. В Дочи ²⁹ были, но в Носелевку ³⁰ уже не успели.

Дома застал меньшего Остапца. Искалеченного сегодня посещали Коля и Нона.

Лег спать после 12 часов ночи. Вот тебе и хуторская жизнь ! ³¹

10 августа вечер

Вчера в волости вышло у меня препирательство, которое кончится тем, что из меня не будет писаря. Я попросил сдать мне дела. Явился старый писарь, отказался сдать все дела, а предложил мне только текущие последнего года. Я отказался и сегодня поехал спросить у неперменного члена уездного по крестьянским делам присутствия, как поступить? Волк ³² сказал мне, что в волость назначена ревизия, которая будет в сентябре или октябре. Завтра, думаю, поэтому пойти и отказаться.

11 августа

Сегодня рассчитался с писарством, для чего просидел в волости с 10 часов утра до 4-х пополудни: писал рапорты, отношения, приказы по бумагам, полученным при мне и упросил старшину представить на мое место – другого.

Из некоторых разговоров старшины вывел такое заключение, что может быть все это была не более не менее как шутка с его стороны, чтобы узнать, в самом деле, соглашусь ли я на эту должность.

Вечером, ставя самовар говорили об этом с Ноночкой и Колей. Последний только произнес: «Да здравствует хутор!»

Оно верно. Цель жизни тут разбивалась бы на двое: учиться хозяйничать по-мужски и в тоже время сблизиться с серым народом, знакомиться с его общественными делами !

Чего я в самом деле хочу? Всегда говорил по этому поводу: «Желаю принизиться к низменной бреду, и зарабатывать городскими занятиями деньги из города, топить их в землю,

перетаскивая их из города – в глушь на хутор». Писарство удовлетворяло бы первой половине только на половину, а второй бы вовсе не удовлетворяло, ибо денег оно давало совсем мало (100-200 рублей в год), да и деньги – то эти не из города, а из того того же серья – мужланов. А денег через месяц уже не будет ни гроша. Нужно думать о заработке литературном и статистическом. Вчера впрочем Волк-Карачевский говорил, что меня они примут на место статистика по поземельным данным.

Будем ждать и устраивать дом. Ночку мне только жаль: изнуряется от стирки белья, варки обедов и т.п. Мишка бойчеет с каждым днем.

12 августа. Суббота

Весь день провел на хуторе. Собственно говоря, ничего не делал, но весь день сюда-туда: то измерял место для будущего сарая, то с Мишкой возился, то воду носил, то теленка кормил, то бросал рябину в сулею для настойки, то выбирал на огороде огурцы с Мишкой. И весь день прошел. Вечером, когда ушли плотники и столяр, явились Шеверни с Чудновским Кондратом и еще двумя семинаристами. Убили они тут зайца, а у нас sprыснули: выпили водки и чаю; затем часов до 10 вечера пели малорусские песни в новой комнате, где сегодня столяр вставил рамы, а стекольщик застеклил.

Коля вывел, что заключение дня – совсем не хуторское: «черт знает что». Он целый день косил с Грыцьком вику. Ночка, моя голубка, кроме стирки полоскала белье в копанке. Христина³³ отнесла мое письмо к старосте сельскому в Высоке.

Все это – голые факты. Наблюдений масса, а записывать их в дневник – некогда. Уже 11 часов. Когда-нибудь в дождливый день соберусь еще иначе вести нашу летопись хуторскую.

13 августа. Воскресенье

Сведу мнения, с разных концов высказанные, относительно бывшего моего намерения поступить в волостные писари.

Дядьки Шаповаловські казали, що «це мабуть він хоче улізти у волость нашу, щоб усі касові гроші наші собі загарбати та перевести». Так мені переказували помічник писаря Лапин, поповичі Чудновські, і другі такого ж сорту люди казали, що «це він як член Географіческого общества хоче або статистику Шаповаловської волості ізучити, або побачити, як люди живуть».

Сьогодні заїхав до нас Щербина ³⁴, вертаючись з Борзни.

– Чи це правда, – каже, – Олександр Олександрович, що Ви хотіли до нас іти у писарі. Я як почув про це у Борзні, аж перехрестився! Не робіть цього краще, бо кажуть недобре у обществі.

– Що ж кажуть? Що я строгості у волості заведу?

– Та ні, не те!

– Або що я дурень, ідучи на мале жалування, або хочу обкрадати волость? Або що не буду взятко брати та горілки пити, дак не писар з мене буде, а чорт зна що!

– Та ні бо ні, не те! Кажуть, що Ви хочете цим воспользуватися, щоб у народ книжки отії пускати!

– Хай, – кажу, – дивиться за тим становий та ісправник, щоб я не пускав, то їх діло; а писарство тут ні при чому, бо я й без писарства, як би схотів, то пускав би тії книжки. Це тільки дураки таке скажуть.

Оказується, що таке ж саме передавав учора Шеверня – як голоса малих панів та підпанків, що вже й газети читають і знають про революційну пропаганду. Таке казав і Головань ³⁵ у Шаповалові, і ще інші.

Жаль мені Вас, що Ви такі дурні. Ніхто з Вас не може зрозуміти, що хоч би й університетській чоловік, хоч би й маючий право на півторатисячний годовий гонорар за свої праці, вдруг схоче служити народові за малії гроші собственно для того, щоб йому услужувати чим може, без посторонніх задач!

Тепер мені знову хотілося б стати писарем, щоб доказати оцим недоумам, що можна писарем бути собственно для писарства, для роботи у маленькій окрузі – волості, для роботи моральної. Важка вона дуже, ця робота, не зніс би б я роз'їздів

по конській повинності, по рекрутській, по составленію відсотів та таблиць. Не стало б мені грошей на харч та на одягу з малого писарського жалування, це так. Але обкрадати я Вас не хотів; ізучати Вас та навчати революційним рухам не думав, а просто хотів служити Вам!

Ми сьогодні осталися у великому нашому дому утрюх: Ноночка, я та Мишка. Коля поїхав з Шевернею Іваном і Кондратом Чудновським в Устя ³⁶ доски та шелівки купувати. Первий день, та й [...] з Ноночкою. Каже, що я втручаюся у її спеціальність, коли я тільки хотів би б їй допомогти. Каже, що я постійно показую на її промахи, коли я кажу, що у нас безпорядок. Каже, що любові вже між нами нема. А кого ж мені й любити на світі, як не її та Мишку? Про кого ж мені думати, як не про їх? Невже ж тільки про себе? Це б на світі не жив!

Треба спати, бо й вона куняє за романом Золя, та й я не добре вже писатиму.

21 августа. Понедельник

И вот просидел я дней 5 на хуторе, а два дня пробыл у Петрункевича.

Дома – только в полном смысле слова – «сидел». Что делал – не могу сказать: тынялся с утра до вечера и больше ничего. Полудня, да и того меньше, в субботу перевозил с Колей овес в клуню к Михайлу, – это и вся моя производительная работа за время целой недели.

Ноночка весь день работает и бьется без устали: она и варит нам обед, и корову доит два раза в день, и белье стирает, и за Мишкой успевает усмотреть, и шьет. Коля за конями ухаживает, чистит конюшню, косит, возит. Я же? Тут нужно бы орать, сеять жито: орать и ралить нечем, сеять – сеялки нет. Кругом уже сеют, а у меня не орано і нічого не сіяно!

И главная нелепость, что не знаю я не только – как, но и что нужно делать, и только узнаю вдруг сегодня у Савича³⁷, как глуп я был, что не выорал, что не приготовился к посеву.

Смешно это все. Выходит на деле какая-то забава, какая-то игра в земледелие, а не настоящая работа!

А вот ведь поехал позавчера к Петрункевичу. Утром вчера встал и сел за таблицы и цифры: там и учить меня не нужно – и сам научу еще. Перемножали, вычисляли проценты целый день. К вечеру заснул даже над вычислениями цифр по Иваш[?] городской даче. Эту работу с утра до вечера могу вести.

– Что Вы зимою будете делать? – спрашивает Ноночка.

– Да буду, очевидно, статистиком при уездной Борзенской управе. Собрание, вероятно, найдет нужным нанять меня для приведения поземельных данных в порядок.

– Это опять, значит, заработок денег службою, а что же хутор?

И что я ей могу сказать? Она уже почти со всем хозяйством по своей части освоилась, а я – пока умею только чай пить, да обеды есть, что она сварит.

Ну вот хоть бы теперь? Хоть зарежь нужно сеять, а я или Коля разве умеем? Разве мы решимся разбрасывать семена и губить их неумелою рукою? Я коней запречь настояще не умею, я не знаю, как рало направить и запречь, а не то, что сеять или орать, или косить! На все работы нанимать надо, да и нанять то я не сумею, потому что везде переплачу! А Ноночка моя, как ни есть, а обед сварит и корову выдоит; и слышать не хочет, чтобы ей нанять служанку: «сама-мол все сделаю». И, действительно, может все сделать сама; только ужасно изнуряется.

22 августа. Вторник

Ходил в Борзну на заседание комиссии. Был только Петрункевич и я. Обедал у Суворова ³⁸. Вернулся домой почтовыми в 12-м часу ночи.

23 августа. Среда

Дома весь день. Носил воду, чистил коридор от щепок. С мальчиками сгребал щепки от амбара. Коля эти два дня орал с малым Данилом под жито и гречиху.

Изречения, пословицы, приметы.

1. «Ілля наробить гнилля» (бо як на Іллю дощ, то буде уся осінь гнила та мокра. Христина).

2. «Осінь каже: урожу, а весна: ще я погляжу» (ібо всходы озими не показують еще урожая. Михайло).

3. Питаю я у Грыцька: куди це летять журавлі?

– У вирій!

– Що це – земля така, чи що?

– Земля ж: боліт там багато, охотників нема, зими не буває.

– Чого це вони ключами летять?

– Бо передній перед їм веде; його і вистрелити не можна. Ціляєш у його, вистрелиш, а задній падає! Он як!

4. Грыцько кидає жаб в копанку: «Через це, каже, не заваливатиметься (бо вониносять на лапках і моху, і усячини: воно й росте і зупиняє»).

29 августа. Вторник

Вчера Ноночка мне говорила: «У Вас никогда не выходит то, что Вы говорите, а выходит совсем что-то другое. Вы можете работать для целого уезда (я составлял проект устава сельскохозяйственной школы, о чем меня просил в воскресенье Карачевский-Волк, когда мы с ним были на оценке завода в Качановке ³⁹), а я – только для Вас и на Вас; Вы можете иметь общественную деятельность, а я – не могу. Моя роль – кухарки и няньки!» Тяжко мені стало після цього усього. Що це за судьба така жінок, коли діти у їх?! Я їй кажу: «Йди у гимназію Ващенко-Захарченковой» ⁴⁰. А вона мені: «А Мишка що робитиме?!»

Сегодня чистил колодезь, привезли с вокзала мамашу ⁴¹ и Беловодского ⁴², сгрєбал с мальчишками щєпки, ходил по воду, сделал полочку в кладовой. Был у нас Иван Иванович и обещал завтра прислать волов. Коля будет орать, а я – гостей именитых принимать ⁴³.

Сгрєбая щєпки, Ноночка потеряла вечером отцовское золотое кольцо. «Шурочка! Это – несчастье!» Сказал – завтра будем искать. Завтра – четыре года, как мы повенчались.

3 сентября. Воскресенье

Сегодняшний день прошел ужасно глупо; только вечером и закрасили нелепость дня. Нужно знать, что теперь мы – сами без Ноночки. После нелепого праздника, который устроили на мои именины (30-го августа), 31-го я возил в Борзну к столяру доски и затем только после обеда ездил с Карачевским-Волком в Оленовку ⁴⁴ осматривать строящееся здание для сельскохозяйственной школы. Вернулся поздно ночью и следующий день (1-го сентября) проволындаль без смысла. Вчера утром рано отвез Ноночку на вокзал; она поехала в Алешню отведать Катерину Яковлевну ⁴⁵ дня на два. Коля возил дубы из «Дубинок» с Ткаченком на будущий сарай, а я перевез с вокзала шкаф и другие вещи, что привезла мамаша. Разбирали и устанавливали их. Вечером ехал мимо Мисюра⁴⁶. С ним я стал рассказывать про аренду его имения.

– Заезжайте завтра, то й подивитесь.

Сегодня утром, поэтому, оставив мамашу одну, отправились мы с Колей в Высокое. Пошли с Миссурою на сенокос, на одно ближнее поле и заметили, что уже 2-й час дня. Раздосадованные, что не поехали на лошадях и, отчего так много времени ушло, по страшной жаре мы вернулись домой. Оказалось, что аренда очень не завидная. Всех то десятин 80*, но эксплуатируемых далеко не столько, а просит он 240 руб. или, если все деньги разом, то 220; весной, когда мы еще только начинали строиться, он отдавал и за 180, а теперь говорит так не отдам, ибо тогда очень нужны были деньги.

Шедши назад с Колей, мы рассчитывали, что мы можем получить, если возьмем эту землю в аренду пополам с Иваном Ивановичем Шевернею и раздадим под посев с 3-ей части, а

* Огород – ½ дес.

Усадьба – 1 ½ дес.

1 рука в 2 кусках – 16 дес. (12+4)

2-я – в 1 –м – 12.

3-я – в 2 кусках – 15 (12+3)

[...] – 10 дес.

Сенокос в лесу – 25 дес. / [Всего] 80 дес.

сенокос – с половины. Жита может быть 75 коп, овса и гречки – по 45 коп; третья часть из этого будет – 25 коп жита и по 15 коп гречки и овса. Оценив копу жита в 3 руб., овса – в 2 руб. и гречки – в 1 ½ получаем – $75 + 30 + 22 \frac{1}{2} = 127 \frac{1}{2}$; если сенокос в [...] даст 4 копицы ценою в 20 руб., а сенокос в лесу 2 большие копицы в 30 руб., то всего выйдет на $177 \frac{1}{2}$ руб.; наша половина следов[ательно] будет 88–89 руб.; а заплатить нам нужно – 120!

Пообедавши, рассерженные легли спать; зато после обеда занялись приборкою кроватей, другой мебели и вещей в комнатах, где никак еще не можем завести никакого порядку. Возились до 11 часов.

Перевезли и молотилку в клуню к Михайлу ⁴⁷, чтобы завтра рано начать молотить просо.

С Михайлом и Данилом у нас идут постоянные недоумения. Сегодня утром отнес я кувшин молока Михайлу по заведенному обычаю (воскресенье).

– Молочко-то молочко, Ваше благородие, да не то! Водица из него больше стала. Я Вашей милости скажу, что это да нечистая сила. Наврочила проклятая нечистая сила.

– Да какая тут нечистая сила! Сами мы виноваты; мы – значит и нечистая сила. У Савича давали этой корове 3 раза в день пойло хорошее с мукою, хлебом и т.п. А мы даем – раз, да и то с высеvkами только.

– А нет! Не тое состояние! (Это его универсальное слово). К осени всегда скотина больше дает молока...

– И опять в хозяйстве хорошем дает больше, потому что к осени много собирают с огородов и бураков, и капусты, и картофли: все дают корове, – оттого и лучше молоко; а у нас – все та же паша, а она с каждым днем делается хуже. Вот Вам и причина!

– А я доложу Вашей милости: тут причина, что наврочила проклятая. Есть баба в Шаповаловке, дак такая у нее память на счет этот, что сейчас выкажет, кто наврочил.

Я ушел, потому что торопился в Высокое. Понятно, что, по его мнению, никто иной не наврочил, как Одарка, которая теперь в отсутствие Ноночки доит корову нашу. Михайлу нужно как-нибудь очень тонко это показать, он и несет околесицу. У мамыши я спрашивал, такое же ли молоко, какое она застала в первый раз. Говорит, что одинаковое.

Что запоем Михайло, когда узнает, что Ткаченко нанялся у нас за годового рабочего? А уже последний подговаривается на этот счет вчера и позавчера и, кажется, мы найдем его, ибо я так и останусь паном-белоручкой, а работать свалю на наемных, если деньги будут.

1882. 6 июня. Воскресенье

Явился на хутор по настоянию Ноночки, чтобы тут «устроить». Нужно сказать, что, когда ее арестовали, Малыка, прослышавши это на ярмарке в Борзне, куда ездил с Настею ⁴⁸ бычка продавать, тотчас же прилетел в Киев с предложением взять хутор в аренду. Я ему сказал, что до 30 июля нечего пока разговаривать об этом. Теперь мы надумались отдать его Беловодскому, формально с тем, чтобы фактически хозяйничала Настя. Ну и приехал за этим сюда вместе с Мишей.

Вот опять я явился тут после маленькой квартирки на Стретенской улице в качестве статистика нежинского, печатавшего в Киеве книжку, после поездки на Кавказ в качестве археолога, после житья на Тимофеевской в качестве сотрудника газеты, и на Костельной в виде заведующего редакцией с еженедельными редакционными собраниями ⁴⁹, я опять тут среди простора и невозмутимой тишины природы! Пожить бы тут недельки две-три – совсем другое б дело было; а то – извольте являться на завтра в Киев на бесконечные споры и разговоры о передовых, фельетонах и прочих статьях! Можно всего один день дохнуть этим воздухом.

Пришли мы с Мишей с вокзала пешком. Через лес, где он поймал ящерицу, отчего очень долго возился в дороге. При

входе нас встретили две собаки (Гектора уже нет: он у Хомялает). Мы открыли ставни, и Настя нам дала кофею. Походили с Настей по огороду, явилась старая Шеверниха плакаться на свою судьбу: сын бросил законную жену, живет в Борзне с другою. Вчера законная жена явилась к нему и выбила окна в квартире: он ее прибил! Пошли бабы в садок печаловиться, а я с Мишкой тем временем за стол.

Стали обедать – подъезжает какой-то офицер. Он оказался Хоминским из хутора Дочи, что под Носелевкою, а кучером у него – Данило; они привезли с вокзала письмо от Коли⁵⁰ из Тюринска к Насте. Данило не посмел даже войти в комнату: не стало храбрости.

Пошли мы по участку. Мише хотелось ловить то жаб, то птичек, и много он мешал нашему обходу и осмотру. Пастухи, что обрубывают воринны* себе на дрова, отказались конечно от этих геройств, когда я им заметил про это. Зашли наконец и к Михайлу. Тут пошли «клеветы» про Костенецкого, Корбевецкую, Головню, Шеверню, Данила⁵¹ и проч. – и «с тем обращением», что клеветы кончились рассказом о том, как «Софья Федоровна заболела и как люди стали брехать, что и Вы, Александр Александрович, и Софья Федоровна – «в таком месте» (читай в Сибири), то он будто бы заступался (!) Передавал предложение Костенецкого купить у нас хутор за 1500. Я сказал, что ничего подобного мы и не думаем. Вечером, наконец был у нас Безбук, которого Настя договаривала поправить провалившийся погреб, так что за день довольно старых знакомых перевернулось. Те же нужды, те же интересы, что и 3 года назад; нет только коровы и лошадей. Нет только Маковеева с его витаниями в заоблачных высях и составлением чуть не каждый день новых планов. Настя с двумя детьми да Солоха-наймычка не могут, конечно, создавать возвышенных планов, и все разговоры их вращаются в сфере истинной философии практической жизни о том, как

* Ворина – зрубаний, тонкий довгий стовбур дерева, який використовують для огорожі, жердина; рідко – загорожа з тонких жердин.

поспеть выорать толоку, как корову выкормить лучше, как сберець навозу, как выходить лен и прочее.

Не верится мне, чтобы это я в последний раз был на хуторе перед большим путешествием. Также не верится и Ноночке. Провожая меня на вокзал из Киева, она говорила, что этого быть не может; но ведь нельзя руководствоваться в расчетах о будущем своими собственными желаниями, а теми логическими последствиями.

Без даты

Мамаша говорит: «Никогда у Вас из этого толку не будет. Нагляделась я у Вас в Чернигове. Надеетесь на честность, доверяетесь. Не будет у Вас ни одной столовой ложки, ни одного платка: все раскрадут слуги (?!). Вам, разумеется, некогда во все вникать, а у Вас будут раскрадывать. Будете хуже Старицкого⁵². Слуги не любят худо есть и пить. Будут тебя обкрадывать, а ты им за это будешь жалованье платить. Все Мишкины рубашки распродадут. Сколько я нашла ему, чулков навязала. Приехала из Екатеринослава, уже и не спрашивай про них. А большая польза и кому польза, что Вы будете жить честно, а Вас будут обкрадывать!

Совсем не для того Вы учились, чтоб Вас слуги обкрадывали».

И в таком роде она мне много и долго говорила. Буду спать!

Неужто мы в самом деле развращеннее Старицких?

Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України, ф. 3889, оп. 2, спр.19, 18 арк.

Опубліковано: Сіверянський архів: Науковий щорічник. – Чернігів, 2008. – Вип. 2. – С. 80–95.

Коментарі

1. Хутір Робінзон – ділянка землі в 12 десятинах у Борзенському повіті Чернігівської губернії поміж селами Шаповалівкою (волосний центр Борзенського повіту) і Високим у 2-х верстах від станції Доч Либаво-Роменської залізниці. У 1897 р. на цьому хуторі було три двори і 9 мешканців.

2. Бугай Грицько – сусід Русових, селянин.

3. Волосний старшина – виборна посадова особа сільського управління в Росії. Очолював волосний сход. Обирався на три роки селянським сходом, затверджувався мировим посередником, пізніше – земським начальником. Виконував адміністративні й поліцейські функції.

4. Савченко Федот – сусід-селянин.

5. «Заушали – заушать, заушить, заушениць (старорус.) – бить рукою по щеке, по голові, треушить, оплеушить. Заушательство – оскорбительная, грубая критика с целью унижить, опорочить кого-либо».

6. Коля – Маковесв Микола Прохорович, народник, син заможних панів з Катеринославщини, один із засновників (разом М. Р. Лангансом, П. З. Рябковим) народницького гуртка в Херсоні на початку 1870 р.

7. Ноночка – родинне ім'я дружини О.О.Русова Софії Федорівни Ліндфорс (1856–1940) – педагога і культурно-освітньої діячки, члена уряду УНР (1917 р.) з питань освіти, емігрантки.

8. Рішення про закриття статистичного відділення при Чернігівській губернській земській управі було прийнято губернським земським зібранням 18 січня 1878 р. більшістю голосів (39 проти 36).

9. О. О. Русов мав намір написати дисертацію, присвячену діяльності Яна Жижки, матеріали для якої зібрав, перебуваючи у Празі.

10. Олешня – населений пункт у Городянському повіті Чернігівської губернії (тепер – Ріпкінського району Чернігівської області), де Ліндфорси мали родинний маєток і близько 1000 десятинах землі.

11. Родина рідного брата С.Ф.Русової Ліндфорса Олександра Федоровича (1837–1890) – заможного землевласника, відомого земського діяча, одного з лідерів земського конституційного руху на Чернігівщині.

12. Йдеться про дворічного сина подружжя Русових Михайла (1876–1909) – в майбутньому засновника Револуційної української партії, етнографа.

13. Йдеться про Петрункевича Івана Ілліча (1844–1928) – громадсько-політичного діяча дореволюційної Росії. Дворянин, гласний Борзенського повітового і Чернігівського губернського земських зібрань, мировий суддя і голова мирового з'їзду суддів (1869–1879). З кінця 1860-х рр. брав активну

участь у земському русі в Чернігівській, а потім Тверській губерніях, за що неодноразово підлягав адміністративному засланням. На початку ХХ ст. був одним із засновників і керівників Конституційно-демократичної партії. У 1904–1906 рр. брав участь у міських та земських з'їздах. Депутат І Державної Думи Росії. За підписання «Виборзької відозви» був ув'язнений. З 1919 р. – в еміграції. Помер 14 червня 1928 р. у Празі.

14. Плиски – село, залізнична станція (на лінії Бахмач–Ніжин) в Борзенському повіті, розташоване за 18 км від повітового центру. В ньому знаходився маєток І. І. Петрункевича.

15. Ткаченко Данило – селянин, найближчий сусід Русових, працював стрілочником на залізниці.

16. Остапці – борзенські столяри.

17. Семеновський – тесляр, який будував Русовим оселю.

18. Див. коментар №15.

19. Див. коментар №2.

20. Йдеться про Микиту Остапця – постраждалого столяра.

21. Савченко Іван Іванович – дрібний землевласник.

22. Малика – заможний сусід-селянин.

23. Йдеться про Карачевського-Вовка Григорія Никодимовича (1832–1914) – земського діяча Чернігівщини. На той час він був обраний Чернігівським губернським земським зібранням «неприменним членом» Борзенського повітового у селянських справах присутствія.

24. Шверні – місцеві дрібні землевласники. Один був шаповалівським землеміром, другий – шаповалівським учителем.

25. Чудновський Кіндрат Васильович (1852–?) – син шаповалівського священика. На той час служив канцеляристом у канцелярії Борзенського повітового предводителя дворянства, дрібний землевласник.

26. Головеньки – село в Борзенському повіті, розташоване на лівому березі р. Сейм, за 28 км від повітового центру та за 11 км від залізничної станції Доч.

27. Анна Васильевна – дружина В. Савича, відомого земця Чернігівської губернії.

28. Тростяни – Тростянка – село в Борзенському повіті, розташоване за 25 км від повітового центру та за 10 км від залізничної станції Доч.

29. Доч – хутір і залізнична станція.

30. Носелівка – село в Борзенському повіті, розташоване біля р. Доч за 17 км від повітового центру та за 4 км від залізничної станції Доч.

31. Далі – текст написаний рукою С. Русової, але закреслений: «Мы с Колей ездили в Борзну, и я все думала, что Петрункевич прав – я мелочна. Это мне и жить мешает; постоянно я за мелочами упускаю главную

обиццю задачу и сама же страдаю невыполнением ее. Вот возжусь с хозяйством, а с народом не сближаюсь – придет зима, у меня и знакомых не будет. Коля все говорит, что знакомств нельзя заводить, пока не займешь известного положения в их глазах, а я думаю, что они могут со мною сойтись просто как с личностью, просто Ноной – ні пані, ні мужичка. Решилась возможно чаще ходить в Шаповаловку и Высокое».

32. Йдеться про Григорія Никодимовича Карачевського-Вовка.

33. Христина – мати Грицька Бугая, шептуха і знахарка.

34. Щербина – місцевий землевласник.

35. Головань – шаповалівський землевласник.

36. Устьє – село Велике Устя, розташоване на лівому березі Десни, за 11 км від Сосниці й за 12 км від залізничної станції Бондарівка на лінії Бахмач-Гомель, центр торгівлі лісоматеріалами.

37. Савич Василь Олексійович (?–1886) походив з дворян Роменського повіту Полтавської губернії, закінчив кадетський корпус, служив офіцером на Кавказі. Купив маєток у північній частині Борзенського повіту при с. Головеньках, де й жив з дружиною Марією Миколаївною Александрович. Був гласним Борзенського повітового та Чернігівського губернського земського зібрань, мировим суддею та головою з'їзду мирових суддів Борзенського повіту. Друг і соратник І.І.Петрункевича, М.А.Імшенецького та братів Карачевських-Вовків. Через негаразди в сімейному житті закінчив життя самогубством (застрелився). Похований у Борзні.

38. Суворов – нотаріус у Борзні.

39. Качанівка – село у Борзенському повіті (тепер – Ічнянського району).

40. Йдеться про приватну київську гімназію В. Н. Ващенко-Захарченко (знаходилась на бульварі Т.Шевченка № 20).

42. Йдеться про матір О. О. Русова Олену Антонівну.

42. Беловодський – представник народників.

43. Йдеться про іменини О.О.Русова.

44. Оленівка – село в Борзенському повіті, розташоване біля р. Борзенки за 10 км від повітового центру та за 20 км від залізничної станції Плиски на лінії Ніжин – Бахмач.

45. Катерина Яківна Гревс (1856–1891) – дочка викладача англійської мови Київського університету, третя дружина О.Ф.Ліндфорса. О.Ф.Ліндфорс одружився з нею близько 1873 р. У них народилося четверо дочок (Любов (1873– 1925), Катерина (1876–1947), Людмила (1882–1952), Анна (Галина) (1885–1937) та син Олександр (1880–1917).

46. Мисюра – місцевий дрібний землевласник.

47. Михайло – чоловік Христини.

48. Настя Пучкова – служниця, кормилиця дочки Русових, пізніше дружина М.Маковеева.

49. О.О.Русов у жовтні 1878 – липні 1879 рр. за дорученням Ніжинського повітового земства проводив статистичне обстеження повіту, потім впродовж січня – травня 1880 р. друкував статистичний опис у Києві. За дорученням Московського археологічного товариства він у червні – листопаді 1880 р. вів розкопки курганів у Південному Дагестані, потім з лютого 1881 по липень 1882 рр. редагував київську газету «Труд».

50. Йдеться про М. Маковеева, який належав до таємної революційної організації «Народная воля», був заарештований і незабаром засланий до Сибіру.

51. Місцеві жителі – сусіди Русових.

52. Старицький Михайло Петрович (1840–1904) – український драматург, театральний діяч, письменник, активний діяч Київської Старої громади.

Додаток

ЗІ СПОГАДІВ СОФІЇ РУСОВОЇ¹ ПРО ЖИТТЯ НА ХУТОРІ «РОБІНЗОН»

<...>Статистичне бюро після закінчення опису Чернігівського повіту скасували², і статистики опинилися викинуті за борт. Треба було шукати десь якоїсь роботи. Але я скористалася з цієї прикрої події, щоб зреалізувати свої давні мрії – зректися всякого буржуазного життя, підійти ближче до села, жити так, як живуть мільйони народу, від слів від промов перейти до правдивого життя, до праці. Довго чоловік мій вагався, мій брат співчував цьому, як він казав «переходу на землю», але вмовляв нас (ми тоді всі були в Алешні³) не купувати окремої землі і іншому місці, а осісти на алешнянській землі (1000 десят.) де-небудь в лісі окремою фермою. Це не відповідало моїм мріям – в Алешні при найкращих взаємних відносинах селяни на мене дивились все ж таки як на «пані», а саме це слово було вже для мене огидним. Через те ми купили шматок землі в Борзенському повіті – 12 десятин, три версти від станції Доч (Лібавсько-Роменської залізн.). Було там поле, город, трохи лісу. В Борзенському повіті вже чудовий чорнозем, на якому нам здавалось легше працювати, ніж на алешнянських пісках Городнянського повіту. Та ще приваблювало сусідство Петрункевичів⁴ (Пліски, 2 станції залізницею від Дочі), Савичів⁵, Карачевського-Вовка⁶, всіх борзенських гласних, крім того вабило ще й те, що там було вже виразно українське населення, а не як у нас, в Городнянському повіті, мішанина трьох національностей (білорусів, українців, москалів). На нашій ділянці не було хати, треба було її будувати, а що мій Миша⁷ був ще зовсім малий, то брат не пускав мене на наш «хутір», поки не буде збудована хоч яка-небудь оселя, і я залишилася ще до весни в Алешні та готувала своїх двох старших племінниць до вступу до гімназії. О. О. поїхав упорядкувати наше маленьке хазяйство. Шматок землі, що ми купили, лежав

якраз над шляхом між станцією Доч і Борзною серед лісу, що обступав його з трьох боків, а на південь, як стати на полі по той бік дороги, можна було бачити високі вітряки великого села Шаповалівки з панським маєтком; трохи не доїжджаючи до нашого хутора, як їхати з вокзалу, збочувала дорога направо до казенного села Високого, що було відділене від нас великою болотяною низиною Доч. Через це болото йшла довга гребля, дуже тяжка і для людей, і для коней, як і всі наші традиційні українські греблі. Тут і наш кінь наколовся на смерть. Велика різниця була в характері населення цих двох сіл: височани були привітні, добродушні, вони ніколи не знали панської неволі, ставилися до нас дуже приязно і радо допомагали своїм новим, дуже непрактичним сусідам; з Високого вийшли перші наші прихильники, серед яких ми насмілювалися проводити деяку соціалістичну агітацію. Навпаки, в Шаповалівці люди були колишні кріпаки дуже жорстокого пана, вони йому й тепер робили всякі можливі прикrostі, підпалювали стодоли зі збіжжям, витолочували поля. Не проходило тижня, щоб у Шаповалівці не сталося якого злочинства, – грабували, вбивали і палили. Здавалось (згідно з катехізисом революціонерів), якраз такий настрій міг би сприяти нашій народницькій пропаганді, але озлоблені кріпацтвом шаповалівчани підозріло ставилися до всіх панів, а тим більше до якихось прибулуд, що невідомо звідки прийшли; їм здавалось, що, купивши цей шматок землі, ми в них щось одібрали, вони звикли на цій ділянці випасати коней, а тепер? Ох, ці шаповалівські пастухи! Скільки прикrostей вони нам чинили, як ці дріб'язкові сутички з ними псували нам те широке, велике єднання з народом, про яке я мріяла. Ці люди складали цілі легенди про наше оселення на хуторі. Одні казали, що ми просто конокради, через те й оселилися саме там, де люди пасуть коней. Другі – що ми купили землю біля станції залізниці, щоб зробити підкоп під потяг царя, саме тоді вже був зроблений такий терористичний замах на якійсь дорозі, коли проїздив цар. Треті – дивувалися, що ми так добре ставимося

до всіх, «мужиків» садовимо з собою за стіл до чаю, до обіду. Тяжко було терпіти таке їх недовір'я, їхнє кепкування. Хоч, правда, ми їм і давали до цього дуже багато приводів, зовсім не знаючись на господарстві. Вдома я ніколи й не бувала на кухні, а тут я відважувалася братись за всю складну працю куховарки й господині. Ол. Ол. від книг та інтелігентського життя мусів переходити тепер до сільського господарства. Ніколи не забуду, як одного ранку зайшли до мене баби, вертаючись з Борзни з базару, а я саме місила тісто на хліб. Червона, змучена цією тяжкою працею, я силкувалася все-таки перед бабами не показувати своєї незвички, але одна з них деякий час тільки дивилася на мене, посміхаючись, а потім не втерпіла та й каже: «Пані, дайте я Вам це за одну хвилику зроблю», – і, лагідно відштовхнувши мене від діжки, вона зручно почала місити густе тісто. Сором мені було, але що ж мала робити?

Я вся віддавалася новому життю – сама варила, прала, корову доїла – ох, як тяжко було вставати в 5-й годині і поратись коло тієї красуні-корови, яку Ол. Ол. купив на ярмарку. Вона мала дуже неприємну звичку весь час махати хвостом мені в обличчя, а то ще ногою вступати в дійницю. Але й це, здається, таке просте життя не обходилося без суперечностей, що мусили вражати наших сусідів.

Наприклад, коли в готову хату перевезено всі наші речі й меблі, то прибув і мій фортеп'ян, і от, упоравшись з господарством, я часом сідала грати, грала, забуваючи час і втому до пізньої ночі, а на другий ранок треба вставати в 5 годин! Моя музика подобалась селянам, бо я часто грала прості народні пісні, а чоловік мій співав, часом організувався цілий хор. А то бувало й таке: я перу білизну в копанці при дорозі, а до нас приїде в пишній кареті Петрункевич⁸, і селяни ніяк не могли зрозуміти – чи це ми тільки прикидаємось вбогими, а справді значні люди й приятельноємо з найбільшими панами повіту, чи таки справді мусимо працювати. Все це перешкоджало простоті наших відносин з селянами, але все-таки потрохи з найближчими

сусідами у нас встановилась добра згода. Найближче обік з нами жив стрілочник на залізниці Данило Ткаченко з двома малими дітьми і дуже гарною жінкою Одаркою⁹, яку він божевільно ревнував до кожного чоловіка і так немилосердно бив, що вона не раз в самій тільки сорочці прибігала до нас переховатися на який час. Злидні в хаті були страшенні, бо Данило пропивав усю свою платню. Він був колись за фурмана у панів і заховав любов до коней і нахил до панів, любив з нами чаювати, вважав себе за вищого від селян, бо служив на залізниці. В його хаті перебував мій чоловік, поки будувалася наша домівка. Трохи далі, на узліссі мешкала дуже цікава родина – двоє старих і два їх сини, один років 10–12, другий парубок 18–19 років Грицько¹⁰. Він працював у нас, то допомагаючи в будівлі, то на своїх конях перевозив нам що треба було – чи то дерево, чи збіжжя, він був своя людина в нас, приходив майже щодня. Пам'ятаю одного разу за чаєм ми їли м'ясо з гірчицею, а він думав, що то мед та як наклав собі густенько на хліб, то таки добре обпікся... Але був трохи придуркуватий і довгі руки мав, так що з ним і балакати трудно було, а куди там уже провадити якусь пропаганду. Батьки його були цікаві з етнографічного боку. Старий, Михайло, знав усіх людей мабуть верст на 50 навкруги, всі родинні й економічні відносини їх, це був ходячий місцевий літопис. Але найцікавіша то була його жінка Христина: старенька, була шептухою, знала всяке польове й лісове зілля, всі ягоди, по цілих днях ходила по лісі та збирала все на ліки, лікувала людей од всяких хвороб. Маленька на зріст, з обличчям зморщеним, як печене яблуко, з глибокими очима, завше у злиденному вбранні, але ніколи не в дірявому, прийде, бувало, з повним кошиком грибів, підпреться рукою та й стане оповідати. Це була жива лісова легенда, хроніка місцевого життя за яких років 40. Чого тільки не пережили ці останні свідки панщини у нас на Чернігівщині. Дуже їх дивував наш новий *modus vivendi*^{*}, але з тонкою делікатністю вони не висловлювали ані критики, ані

^{*} Спосіб життя (лат.).

співчуття. Найприємнішим був наш сусіда з села Високого Хома Колесник¹¹. Це був ще молодий господар, незаможний, типовий український селянський інтелігент в найкращому розумінні цього слова. Був грамотний і мав велику цікавість до всього. Уважно прислухався до всіх наших розмов, накидався на нові книжки. Продукт ще російської школи, він уперше від нас почув мову про українську національну свідомість, вперше тепер читав українську книжку і признався, що йому тяжко було її розуміти. Він любив музику, сам співав гарні народні пісні і заслухувався, коли співав Ол. Ол. Але з захопленням підтримуючи постійні зносини з нами, він разом із тим і боявся нас, не знав, що ми за люди, як до нас ставитись, і часто страх перед «становим»¹² опановував ним, і тоді він одразу починав уникати нас. Найбільше приятелював він з нашим товаришем Маковеевим. Микола Маковеев¹³ – це тип, на якому не можна не зупинитися з найбільшою увагою. Мій чоловік зустрівся і познайомився з ним уперше у ніжинського нотаріуса Беловодського, коли робив там купчу на хутір. У нотаріуса й перебував на той час молодий народник Маковеев, щойно випущений з тюрми після процесу 193 народників¹⁴. Сам з панської родини, він ще в гімназії на Херсонщині захоплювався революційними думками. На той час в російських революційних колах панувало два напрямки, дві партії і народовольців і народників (чорнопредільців)¹⁵. Маючи тиху, лагідну вдачу, Маковеев одразу захопився ідеєю народництва. З гуртком товаришів він покинув гімназію щось в VI чи в VII кл., і вони під чужими пашпортами влаштували десь на селі бондарню, щоб мати легальне становище, а головне завдання їх було – наближення до народних мас, єднання з народом, пропаганда. Хлопці із захопленням віддалились праці. Стільки було чистого ідеалізму в їх намаганнях, стільки живого почуття любові до народу, таке шукання правди в житті! Але недовго довелося їм жити в рожевих мріях, хтось з селян, яким вони раді були б і життя своє віддати, зробив донос на них, і всіх арештовано й одвезено до Петербурга. Там їх тримали більше

року в знаменитій Петропавловській кріпості¹⁶, а коли процес скінчився, то багато з них були виправдані й випущені на волю під догляд поліції. Маковеева виправдано майже зовсім. Ніхто з цих хлопців не думав все ж таки закидати свою колишню працю, свої думки. Почувши від Ол. Ол., що ми «сідаємо на землю», як тоді говорилося, і сідаємо без «толстовства»¹⁷, а з чисто народницькими змаганнями на українському ґрунті, він попросив Ол. Ол. прийняти його, як справжнього робітника, тим більше, що після довгого сидіння в тюрмі йому треба було пожити на лоні природи. Він справляв таке гарне вражіння своєю щирістю, чистотою своєю душі, що Ол. Ол. без жодних вагань згодився з ним на спільну працю на хуторі. З тієї самої хвили повстала між ними щира приязнь. Це була така шляхетна, правдива, чиста серцем людина, що ми всі троє скоро справді жили по братерському, не ховаючи один від одного жодної думки, жодного почуття. Він працював у нас на хуторі з якимось захопленням просто. Часто був стомлений працею, переживав гіркі розчарування, але не покидав діла і не відступав ні на крок від своїх завдань. Скоро ми переконались, що для того, щоб справді мати вплив на населення, перемогти його недовір'я до «панів», потрібні роки сталої праці. Як побачимо далі, ми з чоловіком одійшли, відступили перед занадто тяжкою працею, пішли шукати легших шляхів, а він, наш Коля, залишився, і, щоб міцніше зв'язати себе, одружився з простою жінкою Настею Пучковою, мамкою моєї доні. Це було одно з найнещасливіших подруж, які я знала. Жінка поїдом їла Колю і мучила і ревностями, і докорами за злидні, в яких вони жили. Коля мучився страшенно, але не сходив зі свого шляху. Коли 1880 року зроблено замах на життя Романових на залізниці недалеко від станції Доч¹⁸, Маковеева без жодних фактичних підстав арештовано і заслано до Сибіру, куди пішла за ним потім і його жінка з своєю першою нешлюбною дочкою і з малою дитиною, дочкою Маковеева. На засланні Маковеев осліп. Це було щось страшне, коли згідно з якимось актом амністії, він повернувся до нас в Херсон; це

вже була ненормальна людина, в одній зі стадій прогресивного паралічу. Ми знову з'єднались наче в одну родину, були по цілих днях вкупі, я водила гуляти нашого безталанного сліпця. Влаштували ми його у давнього приятеля його Рябкова¹⁹. Але як ми всі не старалися полегшити йому його тяжкі переживання, Коля був свідомий свого стану, і одного ранку, добувши, якимось досі таємним для мене способом, револьвера, скінчив своє безталанне життя, від початку до кінця освітлене однією ідеєю, одним шляхетним змаганням поліпшити долю народа, хоч би ця праця й вимагала найтяжчих офір.

Шукаючи способів, щоби зблизитися з населенням, я прийняла пропозицію знайомих бабів піти гуртом на прощу до Києва. На прощу баби ходять завше весною між Великоднем і Трійцею, коли саме на городі все вже впоране, а на полі працювати та полоти ще не час. Склався невеличкий гурток під проводом однієї вже досвіченої прочанки, що знала всі церкви у Києві та що в якій треба робити, де чому кланятися. Було й 2–3 чоловіки, бо самім бабам небезпечно, дорога не близька, все може трапитися. Без капелюха, зав'язавши голову хусткою, я сама собі здавалась цілком зміненою і сподівалась, що в засмаленій сонцем, запорошеній жінці ніхто не пізнає «дворянку», але сталося не так. Вийшли ми по обіді, вийшли на шлях та й пішли в напрямку аж до Ніжина²⁰, щоб там вийти на залізницю і понад нею стежечками. Йшли ми до вечора, заночували тут таки над шляхом під гіллястими вербами. Ніч була чудова, зоряна, місячна, далеко осяяний був наш борзенсько-ніжинський «степок». Гарно було лежати горилиць, дивитись у високе світле небо, мріяти, що колись я стану рідною цим бабам, з якими тепер у мене такі нещирі відносини. Недовга літня нічка. Тільки провітлів обрій на світанок, а вже весь гурт на ногах. Криниці близько не було, рішили вмитися під Ніжином, там і поснідати. І знову пішли ми шляхом, сонце сходило і відразу почало немилосердно пекти обличчя, шию, руки. Я так втомилася, що не могла слова вимовити. Одна з

прочанок, борзенська міщанка, стара дівчина мала парасольку і з парасолькою ішла аж до Ніжина. Тут на передмісті Ніжина, тільки що ми коло криниці почали вмиватися та снідати, як до нас підійшов «урядник»²¹, найстрашніша (після жандармів) особа царського режиму, особливо для селян. «Куда Бог несет?», – суворо запитав він. «В Київ, пане, до Києва святого простуємо, – забалакала наша старша, – угодникам поклонитися ідемо». «Знаєм ми вас», – вже з якоюсь лютістю одповів урядник і додав: «а покажіть папери». Ця вимога ще не злякала мене, я певна була, що мої папери в доброму порядку. Але я не знала, що всі прочани-селяни мали дозвіл на подорож від своїх волосних установ, а я, як «дворянка», не мала жодного та й не мусила його мати. «Дворянка, – з найбільшою іронією сказав урядник, – а домой не хочеш-ли назад?» Він грізно заявив мені, що або я мушу повернутися додому, або він одведе мене в поліцію. Я бачила перелякані обличчя моїх «товаришів». З великим зусиллям я примусила себе бадьоро сказати їм: «Ну що ж, я не буду вас затримувати, ідіть до Києва, а я вернусь додому, виправлю собі від «предводителя дворянства» дозвіл і може ще побачусь із вами в Києві». Я брехала моїм убогим компаньйонам – яку для мене цікавість без них могла мати подорож до київських святинь? Я сіла на потяг і на другий ранок вже верталась березовим гаєм з вокзалу додому. І тут підвело мене оце моє фатальне «дворянство».

Ліберальна група чернігівських земців дуже прихильно поставились до Ол. Ол. – до його переходу з стану урядовця-статистика до стану незалежного хлібороба. Земці вже почали розуміти, що їхні протести на земських зборах матимуть силу тільки тоді, коли їх підтримають гласні від селян, і через те ціла партія почала шукати зближення зі свідомими селянами. Велика була радість земців, коли вони почули, що Ол. Ол. обрано на волосного писаря в Шаповалівській волості. Довго вагався Ол. Ол., чи згоджуватись йому на це обрання, чи ні. Уривки з його щоденника дуже добре з'ясовують його настрої щодо цієї діяльності.

Восени приїхав до нас ще один революційний діяч – Леонід Жебуньов²², як робітник-маляр, помалювати віконниці в нашій новій хаті. Я його зовсім не знала, прийшов він з вокзалу з маленькою валізкою, квачами для малювання, такий чистенький, красивий. Мене дуже дивувала його перебільшена охайність, як він щоранку виходив на наш ганок, витрушував усе своє убрання, щовечора перестилав свою постіль, завше мав чисту сорочку і жахався того безладдя, в якому Маковеєв тримав свою маленьку гарненьку кімнатку, де вони тепер мали обидва жити. Наче справжній мандрівний маляр, він завше, малюючи, наспівував. Йому дуже подобалося наше життя. Був великий естет, любив співи Ол. Ол. і взагалі музику, аж під час нашого першого знайомства він ще не був захоплений українським рухом і належав до російських революційних кіл, був у стосунках з тогочасною революційною еміграцією; його брат у перших, Сергій Жебуньов²³, був видатний революціонер, і сам він усією душею був відданий революційному рухові. Був родом з Харкова, походив з багатой родини і мав усі органічні риси занепадаючих дворян; слабкий фізично, хворобливий, звиклий до розкошів і до комфорту, він тяжко витримував суворі умови життя, в яких часто його примушували жити ті чи інші доручення партії. Проте ніколи від таких доручень не ухилявся. Мати з усіх дітей любила його найбільше і постійно благала його не вплутуватися в небезпечні справи. Характеристичною рисою Леоніда було дуже добре розуміння людей, розуміння відносин між людьми і надзвичайна обережність, завдяки якій він завжди дотримував найбільшу, часом дуже хитру конспірацію. Часто він перебільшував ті небезпеки, серед яких йому, як і кожному революціонерові, приходилося жити і працювати. Де б він не жив, йому завжди здавалось, що за ним стежать агенти таємної поліції, і це було між нами звичайною темою для товариських сварок, я сміялась з його перебільшеної обережності, а

він суворо дорікав мені за мою легкодуху сміливість і необережність. Був надзвичайно добрий товариш і, як це мені довелося пересвідчитись у наших взаємних стосунках, завше готовий був на всяку офіру для друга. Скоро після перебування у нас на хуторі, він став на посаду земського статистика – помічником Ол. Ол. при збиранні статистичних відомостей в Ніжинському повіті²⁴, і ці мандрівки по українському повіту, тісні зносини з українським населенням чимало сприяли тому, щоб у душі Жебуньова виникли ті свідомі українські симпатії, які ґрунтувались на природженій, але під впливом російського революціонізму ним самим неусвідомленій любові до України. На початку 80-х років Жебуньова заслано на Сибір на три роки. Там, у Мінусинську²⁵, на чужині, він саме і зрозумів, що він українець і мусить віддати свої сили не загальноросійській революції, а українському рухові, який щойно народжувався на той час, мусить працювати, щоб збудити національну свідомість в українському народі, мусить стати на захист прав української культури перед вищими російськими колами. Із заслання він повернувся вже свідомим українським діячем і справді зробив багато користі для українського відродження як завзятий пропагандист української ідеї і серед вищих верств суспільства, і в народній масі. Він був організатором багатьох українських гуртків (Київського клубу), підтримував їх власними коштами і так само допомагав кожному українцеві в біді, в тюрмі, але завжди додержуючись обережної конспірації. Скільки українських книжок він розповсюдив не тільки серед студіюючої молоді, серед селян, а й серед війська, яке тоді особливо суворо адміністрація стерегла від усяких зносин з українськими діячами. Проводити цю пропаганду було дуже ризиковано, але вона захоплювала Леоніда тим великим значенням, яке ця праця могла мати для українського руху. Взагалі Жебуньов працював дуже завзято, коли йому це дозволяло здоров'я, бо фізично він був дуже кволий, хворобливий, мав катар шлунку, ішіас, слабкі легені, невралгії і часто мусів без руху вилежуватись у ліжку.

Тоді він накидався на книжки, читав усе, й українську літературу, й те, що писалося про Україну або про українську справу. Як він радів, коли його самотнього хтось з українців одвідував, коли хто приносив йому якусь нерестораційну, домашню страву. Але це не часто траплялося, і він часто мав право нарікати на байдужість своїх друзів. Бурлакою самотнім жив ціле життя, самотнім і помер він вже за большевицької окупації України, десь у Криму.

Наскільки Жебуньов гаряче любив своїх товаришів і всіх, хто прихильно ставився до української справи, настільки він умів палко ненавидіти гнобителів українського народу. Пам'ятаю одного літа він гостював у нас в Алешні. Привезли з Добрянки²⁶ пошту. Жебуньов вбігає на веранду, де вся наша велика родина саме пила чай, в руках у нього петербурзький часопис. «Плеве²⁷ вмер, Плеве вмер! – кричить він сам не свій від радості. «Хіба ж не гріх так радіти з смерти людини?» – з докором зупиняє його моя люба небіжка Зіна²⁸, вся пройнята християнською любов'ю й милосердям до всіх людей. «Гріх? – перебиває її в запалі Жебуньов. – Одним гадом злісним, шкідливим менше, а ви – гріх!»

Але, живучи отак на хуторі, ми, звісно, ще не передбачали, що кожному з нас судила доля, і жили в тій щасливій гармонії, коли всі захоплені однією думкою, мають багато спільних нахилів, коли всі спільно радіють з найменшого успіху справи. Та крім того, всі були ще молоді, повні віри в свій ідеал. Восени на хуторі нас відвідали деякі видатні діячі революції. Здіймалося питання про об'єднання діяльності революційних партій і земських лібералів. Цю думку особливо підтримував Петрункевич і його друга жінка, графиня Паніна²⁹, але брат мій О. Ліндфорс ставився до цього з недовір'ям. «Ми, земці, – казав він, – можемо працювати, лише йдучи шляхом еволюції і заховуючи певну пошану до державних законів. Молодь ніколи не вдержиться на цьому шляху, ніколи не буде щирою з нами, легальними діячами, і в кожний момент може вибрикнути

який-небудь революційний, а то й терористичний акт, і тоді загине й усе те, що ми розпочали». З другого боку, чимало революціонерів ставилося теж цілком негативно до єднання з «лібералами» – вони навіть слово це вимовляли з презирством. Але обидві сторони хотіли висловити свої думки, з'ясувати завдання, може й домоворитися.

Постановлено скликати у Києві з'їзд представників різних ліберальних і революційних гуртків та напрямків, і цей з'їзд одбувся в грудні 1878 р. (див. листи Ол. Ол.)³⁰. Але ми тоді вже не були на хуторі. З наближенням холодної осені, ми бачили, що без побічних заробітків ми не проживемо втрьох на хуторі, та ще в новому домі, і ми з чоловіком пішли на «отхожій промисел», як казали статистики. Ол. Ол. на заклик чернігівських земців узявся за опис Ніжинського повіту³¹, але для цієї праці, щоб розпочати цю працю, йому прийшлося поїхати спершу до Харкова до всемогутнього на той час генерал-губернатора Святополка-Мирського³². Ол. Ол. мусив йому роз'яснити, що відвідування сіл та розпитування селян, скільки вони мають землі та збіжжя, не мають нічого спільного з пропагандою революційних ідей. Довго вагався всемогутній каліф на мент, але все ж таки на слово честі дозволив роз'їзди по селах для статистичного опису значного багатого повіту Ніжинського. Я подала прохання до Борзенської земської управи на посаду народної учительки в одному з найближчих сел. Прохання це було досить ризиковане, бо жодної політичної «благонадійності» я не могла мати, і борзенські земці вбачали в нашому хуторі кубло й вогнище неблагонадійності. Знаючи, як довго може тягнутись ця справа, я на прохання брата мого поїхала до нього в Алешню, щоб довести до кінця підготовку його старших дочок, Олю й Зіну³³, до гімназії, до 2-ої або 3-ої класи. Він не мав сам на те часу, працюючи і в великому господарстві, і в земських справах, як член Шкільної повітової ради і земських повітових та губерніяльних зборів. Жінка його Катерина Яківна³⁴ була дуже квола здоров'ям, мала теж двох дітей і не

могла зайнятися своїми пасербицями. З Олею і Зіною мене зв'язувала найщиріша любов від самого їх народження, і я з радістю згодилася взяти на себе відповідальну працю – підготування їх до гімназії. Непомітно пройшла зима. На Різдво приїздив до нас Ол. Ол. Політична атмосфера густішала, студентські страйки, закриття університетів³⁵ (Петербурзького, Московського, Київського), жорстока цензура на журнали, часописи, книжки, адміністративні заслання молодих і старших діячів наводили паніку на слабодухих, а для людей переконаних навпаки – ставили виразний обов'язок, боротьбу з реакцією. Земські збори 1879 р. мали бути особливо цікаві в кожній справі, хоч би й цілком далекій від усякої політики (благодійні установи, шосе між Черніговом і Гомелем), все проводилось під гострим гаслом боротьби, і проводили цю боротьбу з лівого боку знов-таки Ліндфорс та Петрункевич, а з правого Неплюєв, Котляревський, Кочубей³⁶ та інші так звані «зубри» чернігівського земства. Але видно було, що реакція набирає сили, користується всякими негідними засобами, як доноси, наклепи і т. д. З'їзд лівих земців з революціонерами дав досить мало наслідків, і конспіративна акція набирала все більше дійсного значення, лояльні шляхи не призводили ні до яких, хоч би й найменших, наслідків. Земських діячів при всій їхній лояльності арештовували й засиляли в далекі краї, і кадри їх рідшали: Петрункевича³⁷ заслано на Північ Росії, за ним поїхала теж графиня Паніна, а жінка залишилася з трьома дітьми в Плисках. Над братом настановили поліцейний догляд. Після Різдва вся родина Ліндфорсів переїхала до Чернігова, дівчатка вступили до гімназії, брат зайнявся адвокатурою і скоро мав велику практику. Спільна праця і в земстві, і в суді дуже зблизила мого брата з Шрагом³⁸. А ми з О. О. повернулись до нашого улюбленого «Робінзона», як земці звали наш хутір через великого парасоля, що з ним Ол. Ол. ходив звичайно до Борзни. На хуторі ми застали Коліного товариша Мартина Лангенса³⁹, теж одного з учасників процесу 193-х. Дуже змучений тюрмою

і туберкульозом, що почався в нього там, він приїхав до нас на поправку. Це вже був революціонер чистої води, що не визнавав ніяких об'єднань чи угод з урядом. Він привіз з собою нові рішучі погляди. Зорганізувалася нова партія, до якої і належав Лангенс, – партія Народної Волі⁴⁰. Вона відокремлювалася від партії Чорного Переділу і народників, і всі зусилля, всю акцію концентрувала на політичній меті – скинути царський уряд, і для цієї мети дуже скоро виділила з себе групу терористів, до якої увійшли Желябов, Фігнер, Засулич, Кибальчич⁴¹, а з наших київських діячів – Лизогуб, Колодкевич⁴² та ін., пізніше теж Богомолець, Ковалевська⁴³, і Лангенс вступив у їх ряди. Він іронічно ставився і до нашого народництва, і до українофільства, і було стільки щирого логічного радикалізму в його народовольстві, що мимоволі воно захоплювало мене, але Ол. Ол. і Коля весь час сперечались із ним. Політичні дискусії залунали в нашій тихій оселі, часом затягались далеко за північ, і тільки взаємна наша повага, взаємні добрі відносини межі всіма нами 4-ма не дозволяли їм доходити до сварки. Та й ніколи було сваритися. Ол. Ол. поїхав кінчати опис Ніжинського повіту, а я, втративши надію в такі часи дістати якусь посаду учительки, взялася вчитися медицини, щоб вивчитися на фельдшера і все-таки провадити далі народництво, свою діяльність на хуторі. Надходила весна, і Коля мав дуже багато праці з господарством, в якій деколи, жартуючи, допомагав йому й Лангенс. Часто він ходив зі мною до Борзни, куди я ходила лікувати знайомого шевця, що розрубав собі ногу. Багато чого перебалакали ми в цих далеких проходках (до Борзни було 12 верст, а коней ми вже не мали). Мій симпатичний бесідник-революціонер оповідав мені про різних осіб з революційних кіл, докладно їх характеризуючи, і потроху всі мої думки, все серце моє віддавались цій партії, і в ній тільки я почала вбачати рятунок, визволення Росії, а з нею разом і України. Напровесні до Лангенса прийшов лист від партійних товаришів, його викликали до Києва на якийсь невеличкий з'їзд. Він одразу

заметушився, їхати, зараз їхати. У нього була тоді підвищена температура, ми благали його залишити з'їзд, зостатись іще у нас. Але ні – він поїхав. Це були «славні бліни» в помешканні Марусі Ковалевської на Жилинській⁴⁴, де й заарештовано тоді майже всіх учасників. Це страшенно вразило нас з Колею, якось стало соромно сидіти в нашому спокійному Mon Repos* (як каже Щедрин⁴⁵), коли там гинуть справжні діячі за ті самі змагання, за те саме, чого ми хочемо досягнути, йдучи безпечнішим шляхом. Я не втерпіла і поїхала до Києва, принаймні хоч розшукати Лангенса, допомогти йому. Мене зустріли там радісно, всі були так скомпрометовані, що не мали вже змоги навіть мати зносини з арештованими; мене просили передати їм як-небудь гроші, дізнатися про їхнє становище. Вияснилося, що Лангенса вже не було в Київській тюрмі, його разом з кількома іншими народовольцями вже вивезли до пересильної тюрми в Мценськ⁴⁶. Де це Мценськ, що воно таке пересильна тюрма, я не уявляла собі, але я знала одне – герої гинуть, а ми, мізерні люди, поки ми на ногах, ми мусимо помагати їм. Може їх далеко зашлють, вони потребують грошей. І я, покинувши малого Мишуню на Маковеєва, полетіла в Мценськ, повітове місто Орловської губернії. В Орлі треба взяти у губернатора дозвіл на побачення, в Орлі я нікого не знаю, випадково зустрічаю в канцелярії губернатора брата Драгоманова, Івана Петровича⁴⁷. «Пані, Ви тут?» – дивується він. Наспих пояснюю, для чого, і він навчає, куди звернутись. За два дні маю дозвіл, їду до Мценська. Не забути мені ніколи цей тихий темний вечір, місяць сходить і срібним сяйвом заливає високі білі мури тюрми, мене ведуть через двір, входжу в тюрму в якийсь сутерен⁴⁸, посередині довгий простий стіл, кілька стільців, на столі смердюче блимає маленька лампа, ледве освітлює довгий низький сутерен. Ось дзенькнули остроги, низькі двері відчинилися, і за жандармом виступає худа виснажена постать мого друга. Півгодини дається на побачення,

* Мій відпочинок (фр.).

що сказати за ці хвилини? Передаю гроші жандарму, розпитую Лангенса про здоров'я, а він розпитує так щиро про Маковеева, Мишу, хутір, всі деталі, хіба вони можуть мати значення, коли я знаю, що його висилають у Сибір. Жандарм встає, побачення скінчилось, зараз Лангенс повернеться в свою камеру за ґрати, а я вийду на вільний світ Божий, а хіба я не поділяю його думки, його змагання? Тяжка хвилина. Ось знову тепла ясна ніч навкруги біля високих мурів, і не хочеться від них одійти, гірко покинути тих, що там мовчки визирають з-за ґрат. Але там, на Робінзоні, мій Мишуня сам. Не знає куди ділась мама, що завжди була нерозлучно біля нього. І знову потяг, стукотять колеса, автоматично пересідаю з потяга на потяг, ось і станція Доч, іду пішки додому березовим гаєм, і знову я на хуторі...

Ще літо прожили старим ладом, я завзято вчилась медицини, деколи ходила в Борзну в земську лікарню дивитися на різні операції. З осені 1879 р. переїхали ми з Ол. Ол. до Києва. Він уже зібрав усі матеріали про Ніжинський повіт, треба було їх друкувати в Києві.<...>

Русова С. Мемуари. Щоденник / Софія Русова – К., 2004. – С. 66–79.

Коментарі

1. Русова (Ліндфорс) Софія Федорівна (1856–1940) – педагог і громадська діячка, одна з організаторів українського жіночого руху. Дочка генерал – майора Ф. Ф. Ліндфорса та дружина О. О. Русова.

2. 18 січня 1878 р. Чернігівське губернське земське зібрання ухвалило рішення про закриття статистичного відділення при губернській земській управі.

3. Йдеться про рідного брата С. Ф. Русової Ліндфорса Олександра Федоровича (1837–1890) – штабс-капітана у відставці, заможного землевласника, відомого земського діяча, одного з лідерів земського конституційного руху на Чернігівщині. Родинний маєток Ліндфорсів (понад 1000 десятин землі) знаходився у с. Олешня Городнянського

повіту Чернігівської губернії (тепер – Ріпкінського району Чернігівської області).

4. Йдеться про Петрункевича Івана Ілліча (1844–1928) – землевласника Борзенського повіту, земського діяча Чернігівщини.

5. Йдеться про Савича Василя Олексійовича (? – 1886) – гласного Борзенського повітового та Чернігівського губернського земських зібрань, мирового суддю та голову з'їзду мирових суддів Борзенського повіту, друга і соратника І. І. Петрункевича, М. А. Імшенецького та братів Карачевських-Вовків.

6. Йдеться про ліберальних поміщиків, діячів Борзенського повітового й Чернігівського губернського земських зібрань братів Василя Никодимовича (1834–1893), Григорія Никодимовича (1832–1914), й Никодима Никодимовича (? – 1913), Карачевських-Вовків.

7. Йдеться про дворічного сина подружжя Русових Михайла (1876 – 1909) – у майбутньому громадсько-політичного діяча і етнографа.

8. Див. коментар № 4.

9. Ткаченко Данило – селянин, найближчий сусід Русових, працював стрілочником на залізниці.

10. Йдеться про Бугая Григорія – сусіда Русових, селянина.

11. Йдеться про сусіда Русових з села Високого Хому Колесника.

12. Йдеться про станового пристава – чиновника повітової поліції, який виконував адміністративно-поліцейські функції на території стану, що включав кілька волостей.

13. Маковесв Микола Прохорович – революціонер-народник, один із засновників (разом М. Р. Лангансом, П. З. Рябковим та ін.) народницького гуртка в Херсоні на початку 1870 р.

14. Йдеться про великий судовий процес над народниками – учасниками ходіння в народ в Особливому присутствії Сенату в Петербурзі, що тривав з 30 жовтня 1877 по 4 лютого 1878 рр.

15. Йдеться про розкол партії «Земля и воля» і утворення в 1879 р. революційної народницької організації «Народная воля», яка ставила за мету шляхом терору змусити уряд до демократичних реформ, після яких вести боротьбу за соціальне перетворення суспільства, та «Чорного передела», члени якого вважали, що революцію може здійснити лише народ, тому були прихильниками широкої агітації та пропаганди серед населення.

16. Йдеться про Санкт-Петербурзьку Петропавлівську фортецю – головну політичну в'язницю Росії. В її Олексіївському рavelині утримувались декабристи, петрашевці й народники.

17. Толстовство – релігійно-етична суспільна течія в Росії кінця XIX

– початку ХХ ст. Виникло у 1880-х під впливом релігійно-філософського вчення Л. М. Толстого. Головні принципи: неспротив злу насиллям, всепрощення, загальна любов і моральне удосконалення особистості.

18. Йдеться про невдалий замах народовольців на імператора Олександра II 19 листопада 1879 р.

19. Йдеться про Павла Захаровича Рябкова (1848–1926) – товариша М. П. Маковецька по Херсонському народницькому гуртку, в майбутньому відомого етнографа.

20. Ніжин – повітовий центр Чернігівської губернії.

21. Урядник – нижній чин повітової поліції.

22. Жебуньов Леонід Миколайович (1851–1919) – громадський діяч, учасник народницького руху.

23. Жебуньов Сергій Олександрович (1849–1924) – революціонер-народник. Брав участь у «ходінні в народ» 1874 р. і був заарештований. За «процесом 193-х» (30 жовтня 1877 – 4 лютого 1878 рр.) був засланий до Сибіру. Після повернення із заслання відійшов від революційної боротьби.

24. О. О. Русов у жовтні 1878 – липні 1879 рр. за дорученням Ніжинського повітового земства проводив статистичне обстеження повіту.

25. Мінусинськ – окружний центр Єнісейської губернії Росії (нині – адміністративний центр Мінусинського району Красноярського краю).

26. Йдеться про посад Добрянка Городнянського повіту Чернігівської губернії (нині – селище міського типу у Ріпкинському районі Чернігівської області).

27. Йдеться про загибель від рук терористів В. К. Плеве (1902–1904) – російського державного діяча, міністра внутрішніх справ Російської імперії у 1902–1904 рр.

28. Дочка О. Ф. Ліндфорса Зінаїда (1868–1919), племінниця С. Ф. Русової.

29. Друга дружина І. І. Петрункевича (з 1882 р.) графиня Паніна Анастасія Сергіївна (1850–1932) – дочка генерал-лейтенанта, у першому шлюбі дружина камер-юнкера графа В. В. Паніна.

30. Йдеться про спробу чернігівських земців-конституціоналістів О. Ф. Ліндфорса та І. І. Петрункевича припинити терор народників і спрямувати зусилля всіх опозиційних урядові сил у русло легальної боротьби за конституційний лад. У Києві 1–2 грудня 1878 р. відбулася їх зустріч з народниками (В. Дебагорій-Мокрієвич, В. Осинський, М. Ковалевська та ін.), українофілами (В. Беренштам, Г. Житецький, М. Старицький, О. Русов) та представниками польських політичних груп, яка не дала позитивних результатів. 4 грудня в листі до дружини

О. О. Русов, зокрема писав: «Якась упертість з усіх боків, незрозуміла, саме тоді, коли батьківщина стогне та ридає. Це навіть не розмова партій, як їх постійно звеличували, це просто небажання просто подивитися на життя, на той народ, який ми з тобою на хуторі бачили... Боже ж мій, та просвіти ж ці голови, одкрій ти ці очі! Хай дім божевільних переміниться в зібрання розсудливих людей» (ЦДАВО України, ф. 3889, оп. 2с., спр. 23, арк. 22 зв.).

31. О.О.Русов у листопаді 1878 р. розпочав підготовку для проведення статистичного опису Ніжинського повіту.

32. Йдеться про Харківського генерал-губернатора і командуючого військами Харківського військового округу, князя Д. І. Святополка-Мирського (1825–1899).

33. Дочки О. Ф. Ліндфорса та його другої дружини О. Я. Гревс (1850 – бл. 1872) Ольга (1866–1947) та Зінаїда (1868–1919).

34. Йдеться про Катерину Яківну Гревс (1856–1891) – третю дружину О. Ф. Ліндфорса.

35. Йдеться про відповідь уряду на студентські демонстрації та заворушення 1878–1879 рр.

36. Йдеться про очільників «правого крила» Чернігівського губернського земського зібрання Неплюєва Миколу Івановича (1825–1890) – губернського предводителя дворянства у 1872–1890 рр., Котляревського Миколу Володимировича – губернського гласного від Борзенського повіту, голову ревізійної комісії губернського земства, та Кочубея Василя Петровича – Глухівського повітового предводителя дворянства.

37. У квітні 1879 р. І. І. Петрункевича в адміністративному порядку було заслано до Костроми.

38. Шраг Ілля Людвигович (1847–1919) – відомий чернігівський адвокат, один з лідерів національно-визвольного руху, земський діяч.

39. Йдеться про Ланганса Мартина Рудольфовича (Вільгельмовича) (Псевдо «Німець») (1852–1883) – революціонера-народника, члена Виконавчого комітету «Народной воли» (з 1880 р.), одного із засновників (разом з М. П. Маковецвим, П. З. Рябковим та ін.) народницького гуртка в Херсоні на початку 1870 р. У червні 1874 р. з метою пропаганди відкрив бондарню майстерню у Верхньодніпровському повіті. Був заарештований того ж таки року, але на «процесі 193-х» виправданій. 28 квітня 1879 р. заарештований у Києві і відправлений до Мценської в'язниці, звідки як іноземний підданий був висланий за кордон. Влітку 1880 р. повернувся до Петербурга і увійшов до складу Виконавчого комітету «Народной воли». Брав участь у підготовці замаху на імператора Олександра II влітку 1880 р. Заарештований 21 квітня 1881 р. в Києві. Засуджений до смертної

кари, замінені позитивним ув'язненням. Помер в Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці.

40. Див. коментар № 15.

41. Йдеться про групу терористів-народників Желябова Андрія Івановича (1851–1881) – члена Виконавчого комітету «Народной воли», одного з організаторів вбивства імператора Олександра II; Фігнер Віру Миколаївну (1852–1942) – члена Виконавчого комітету «Народной воли»; Засулич Віру Іванівну (1849–1919), яка в січні 1878 р. здійснила замах на петербурзького градоначальника Ф. Ф. Трепова; Кибальчича Миколу Івановича (1853–1881), який виготовляв вибухові пристрої для здійснення терористичних актів.

42. Йдеться про київських народників – чернігівського і полтавського землевласника Лизогуба Дмитра Андрійовича (1849–1879), який передав усе своє майно на справу революції, та члена Виконавчого комітету «Народной воли» Колодкевича Миколу Миколайовича (1850–1884).

43. Йдеться про Богомольця Олександра Михайловича (1850–1935) – революціонера-народника, земського лікаря, батька майбутнього президента АН Української РСР О. О. Богомольця, та Ковалевську (уродж. Воронцову) Марію Павлівну (1849–1889) – народницю, активного члена київського гуртка «Південних бунтарів».

44. Йдеться про арешт у Києві 11 лютого 1879 р. революціонерів-народників, зокрема, Ковалевської Марії Павлівни (1849–1889), яка була заслана до Східного Сибіру.

45. Йдеться про Салтикову – Щедрина Михайла Євграфовича (1826–1889) – російського письменника.

46. Мценськ – місто, повітовий центр Орловської губернії (нині – адміністративний центр Мценського району Орловської області Росії).

47. Йдеться про рідного брата відомого публіциста, історика, літературознавця, фольклориста, економіста, філософа і громадського діяча Драгоманова Михайла Петровича (1841–1895).

48. Сутерен – підвальний поверх.

Дорогому хорошему папке моему!

От Любы ¹

ЗАПИСКИ ЗЕМСКОГО ГУБЕРНСКОГО ГЛАСНОГО

**С 1898–1899 года –
по 1901 год**

29 декабря 1898

Получил сегодня повестку Черниговской губернской земской управы за №7918. За этим далеко не низким номером меня уведомляют, что «созыв XXXIV очередной сессии губернского собрания разрешен на 17 января 1899» и просят пожаловать для участия в заседаниях собрания ².

Треть столетия прошло собрание черниговское, и только на вторую треть столетия попал я в его члены, несмотря на то, что ценз имею с 1878 года ³, т.е. уже 20 лет! Положим, я не предпринимал ничего за эти 20 лет, чтобы быть избранным в гласные; но никто мне никогда не предлагал баллотироваться, никто и не заикался об этом. Напротив, когда в 1895 г. я явился на выборы мелких владельцев ⁴, то меня прекрасно забаллотировали. Только я в нынешнем году проскочил: в июле на выборах мелких землевладельцев получил 18 избирательных и 8 неизбирательных – при избрании в уполномоченные, а затем при избрании в гласные – 19 избирательных и 6 неизбирательных. Наконец, на земском уездном собрании в Борзне, бывшем в октябре, при избрании в губернские гласные получил 21 шар избирательный и 7 неизбирательных.

Как считать такие баллы, обозначающие мнения о моей политической способности моих избирателей, на 52-м году моей жизни? Едва ли когда забаллотировали меня на 49-м году, тем признали мою негодность; значит, когда и на 52-м избрали,

то и тут имела место случайность, лотерея, а не сознательное отношение к делу избирателей, которые и в 1895, и в 1898 были те же.

Но так или иначе относятся они ко мне, все-таки придется быть выразителем их политических стремлений. Попробую выражать по-своему понимание нужд, удовлетворение которых предоставлено нам, как земцам; если будет это мое понимание соответствовать пониманию избирателей, то при следующих выборах видно будет, угодил ли я, или нет? А теперь пока буду записывать в эту книжку, что подарила мне Люба, свои соображения по тому или другому вопросу, подлежащему обсуждению в земском собрании. Когда-нибудь, перечитавши, может быть, увижу, в чем суть разногласий моих с избирателями, и как они ко мне относятся.

Пока получил один доклад – об эмеритальной кассе ⁵, да и то собственно не доклад управы, а записку Котляревского ⁶, в которой перефразированы мои выводы по балансу этой кассы за 1896 и 1898 годы ⁷. В земском смысле вопрос, поднятый по поводу этой кассы (давать ли пенсии служащим по расчету или по уставу?), – безразличный, и тут выражать – нечего. Вероятно, в комиссии придется еще толковать об этом: тогда и запишу свои мнения. Других докладов еще нет, и каковы они будут – не знаю. Хорошо ли это, что за три недели до собрания гласные ничего не знают о том, что будут обсуждать? Канцеляризм заедает уже нашу земскую жизнь: 8000 номеров бумаг написано канцеляриею за год, а докладов управа еще не обсуждала очень многих! Что ж? Подождем!

Ночь с 20 на 21 января 1899

17-го января открылось собрание, значит уже впечатления 4-х заседаний я пропустил записать. Да и трудно: с 12 до 5–6 часов – собрание, а с 8 до 1–2 часов ночи – заседание комиссии по народному образованию. Утром едва успеваешь

просмотреть доклады, которые будут обсуждаться в комиссии. Но сегодня необходимо занести хоть что-нибудь в дневник. В собрании был доклад о губернской больнице, составленный с предложением управы и комиссий, что уездные земства будут уплачивать по числу больных своих уездов, т.е. как в частное учреждение, а не в губернское богоугодное заведение. Против такого взгляда были только 12 гласных, в числе которых был и я. Но это не трогало тех струн, какие заговорили вечером в управе, где князь ⁸ собрал все комиссии в одно общее заседание по вопросу – приглашать ли в заседание собрания В.В.Тарновского ⁹, когда будет обсуждаться вопрос о покупке дома над Десной (называемого домом Мазепы ¹⁰) для помещения его музея, который он жертвует Черниговскому земству?

Наш проходимец Н.В.Котляревский, председатель ревизионной комиссии, предложил комиссии, и она согласилась, рекомендовать собранию отказаться и от покупки дома, и даже от дара Тарновского, который принят собранием в январе 1897 года – т.е. два года назад. Котляревский со свойственным ему цинизмом говорил, что и дом гроша не стоит, и что земство не имеет права швырять деньги на музей, которого Стецько и Грицько из Великой Загоровки ¹¹ видеть никогда не будут. Я возражал Котляревскому, выходя из той мысли, что народ, не имеющий чувства уважения к старине своих предков, не имеет будущности, что мы должны приобрести теперь этот музей, ибо другой раз не будет такого случая. Уговорились в частном собрании подсчитать голоса: за принятие и содержание музея Тарновского ¹² высказалось 28, против – 14. Меньшинство не лишило права себя в собрании говорить непристойности по адресу Тарновского и его дара. Посмотрим, как они будут вести себя, когда он придет.

NB. На втором или 3-м заседании была стычка, когда Котляревский защищал свое право (земского начальника) наказывать гласных крестьян, а Шраг ¹³ очень ловко его оборвал.

21 января

Сегодня имел удовольствие остаться со своим предложением в меньшинстве трех. Конечно, для начала такое почетное меньшинство должно быть чувствительно, но, взвешивая все, я не чувствую ни досады, ни обиды, паче чаяния думал и теперь думаю, что я предлагал единственный справедливый выход. Давняя история – что в губернской больнице половина лечащихся – из Черниговского уезда и г. Чернигова. Много об этом говорилось и раньше. Придумала управа – взыскивать за лечение больных с уездов по числу больных от этих уездов, т.е. чтобы половину денег вносило Черниговское уездное земство. Вчера приняли это в принципе; сегодня еще дальше пошли, постановивши, что недоимки вносятся в раскладку: значит, уезд, от которого поступит больше больных, заплатит не по своей платежеспособности, а по тому, что он случайно по географическому положению своему доставляет в больницу больше пациентов. Вчера это считали несправедливым 12 человек против остального большинства; сегодня когда я предложил поручение управы о разработке сметы и плана на одну колонию для душевнобольных пополнить поручением ей же – подумать, не следует ли устроить несколько колоний и вообще, и для соматических больных, подумать, не пришла ли пора децентрализовать клиническую помощь на средства губернского земства, – на меня ополчились и автономисты уездные, и сократители сметы губернской, и даже те самые черниговцы, которые вчера в принципе были со мною за несправедливость распределения платежей за больных. А отчего? Оттого, что они уже изобрели способ, как не платить больничных недоимок за больных г. Чернигова и Черниговского уезда! Вот что заставляет менять мнения через день! Собрание и слушать не захотело моего предложения о добавке во вчерашнем постановлении, и поддержали мое мнение только Хижняков ¹⁴ и В. Карачевский-Волк ¹⁵. Это называется на жаргоне карьеристов полным провалом при первом дебюте

общественной деятельности. Так это и публика поняла; но я считаю – лучше остаться при единичном мнении и провалиться со своим предложением, чем заставлять совесть свою идти на сделки.

22 января

Час от часу не легче: сегодня собрание постановило вдруг без всяких дебатов по предложению гласного из Стародубского уезда врача Вронского ¹⁶ – принимать евреев в фельдшерскую школу в том же ограниченном количестве (5%), в каком их принимают в казенные учебные заведения. Было учившихся в фельдшерской школе 94; из них 56 стипендиатов – все христиане, из своекоштных – 25 христиан и 13 евреев. Значит, у нас они составляют около 14%. Вронскому хотелось 9 евреев не допустить до изучения фельдшерства, и собрание с ним согласилось. Вот как мы прогрессируем!

23 января

Сегодня мы стали просить вторично обсудить вопрос о воспреещении принимать фельдшеров евреев в школу. Хотя Лизогуб ¹⁷ и Котляревский указывали, что я и молодой Волк-Карачевский не смели бросать грязью в лицо собранию, назвав его наполненным национальною исключительностью и лишенным веротерпимости, но после наших речей собрание большинством 26 против 22 отменило вчерашнее постановление. Сегодня стали ходить по рукам следующие стихи местной музыки:

Загадка

1

Я с виду толст и прост,
И речь моя шутлива и проста.
«А совесть?» – Совесть не чиста,
И прячу от людей копыто я и хвост!

Ошибкой в гласные попал,
Я шуткой плоскою бывало
Проекты лучшие срывал...
Хотя и мне перепадало!...
Душа квартального во мне
И ум довольно даже (веский) дерзкий,
И с виду барин я вполне.
Кто я? Ответ: скотина Котляревский!

2

Во мне кипит, во мне бурлит пучина...
И гласных уж гнетет жестокая кручина.
Я из числа болтливых дураков.
Кто я?! Ответ: оратор Силаков ¹⁸!

24 января

Сегодня было заседание дворянского собрания, почему в наших заседаниях произошел перерыв. Я утром ездил на вокзал встречать В.В.Тарновского, который привез каталог своего музея ¹⁹, чтобы похвалиться им перед гласными; в обед он явился к нам с визитом и просидел у нас очень долго, а вечером 12 человек сходились у Рашевского ²⁰ потолковать, как быть с предстоящими выборами. Считали, разумеется, сколько голосов может получить Хижняков? Выпивший Н.Л.Радченко ²¹ начал с того, что заявил: «Ох, братцы, мало нас, голубчики, немного!» Насчитали 22 голоса в пользу Хижнякова; решили, что лучше не срамить старика на склоне лет и снять его кандидатуру! Когда зашла речь, кого в члены управы, меня совсем возмутил юный В. В. Волк-Карачевский. Мало того, что сам предложил себя, но еще и ссылаясь на то, чего быть не могло: якобы Тарновский, бывший сегодня у князя, спросил его: «кого бы он хотел видеть в управе», а тот сказал: «Бакуринского ²², Малявку ²³ и В. Карачевского». С такою охотою к земскому пирогу этот малый далеко пойдет!

27–28 января

Ежедневно не ранее 2 часов ночи возвращаюсь, и нет сил записать что-либо. А записывать нашлось бы что. Только что, наприм[ер], вернулся из заседания комиссии по народному образованию, где все еще толкли большой доклад о повсеместном открытии школ, или о всеобщем обучении. Предложение мое и Хижнякова в этой комиссии провалилось раньше (о займе 4 ½ миллионов на постройку школ)²⁴; сегодня провалилось и предложение Малявки²⁵ о сверхнормативных премиях уездам со стороны губернского земства. Выходит, что комиссии, работавшей два года, нечего докладывать собранию!

Сегодня утром был у Хижнякова. Несмотря на то, что счет голосов (по списку гласных) в пользу его дает число в 22–25, он все-таки хочет, чтобы его кандидатуру поставили! Не думает старик, что его на склоне лет могут осрамить, перешедши на сторону Уманца²⁶. Завтра вероятно соберемся еще раз – в большем числе душ говорить о кандидатах в председатели.

28 января

Сегодня, кроме мелких нелепостей, собрание вычеркнуло из сметы расходов на содержание метеорологических станций – 2000 руб. Управа, в течение 3 лет своего управления портившая это дело, могла таки еще предлагать нелепый вандалский акт разрушения прежде сделанного, несмотря на то, что Экономический совет²⁷ высказался в пользу сохранения базы, – все это в порядке вещей; но меня поразило, что докладчик сметной комиссии Бакуринский, окончивший Петровско-Разумовскую академию²⁸, говорил заодно с Котляревским против смысла и пользы метеорологии! Завтра, вероятно, будет уничтожен книжный склад, заведенный губернским земством в 1894 году; он бы и сегодня подвергся такой участи, ибо ревизионная комиссия под начальством Котляревского уже и изготовила такой доклад, но Хижняков потребовал пересмотра его в ревизионной комиссии, где весь вечер убили на споры.

Мы могли, по крайней мере, добиться того, чтобы не сейчас его закрывать, а позволить «умереть собственной смертью». А как решит завтра собрание – вот что интересно.

30 января

Вчера уже было двойное заседание собрания – до обеда (12–6 час.) и вечернее (с 8 – до 12 ночи). Проекты о заведении сада в Довжике ²⁹ прошли: садить деревья, чтобы когда-то в будущем получать доходы – можно, а содержать склад книжный для получения в будущем доходов нематериального характера или метеорологическую сеть считается теперь лишним. Вчера оживила собрание интерполяция Глебова ³⁰, потребовавшего от ревизионной комиссии расследования дела, были ли побои душевнобольных? 40 человек встало за такое расследование, хотя и были возражения. Котляревский и Г.В.Забела ³¹ отказались от участия в комиссии по этому делу. Вероятно, сегодня при чтении журнала еще будут разговоры по этому поводу. Глебов хочет сегодня в 7 часов собрать большой митинг для обсуждения вопроса о выборах председателя и членов управы. Я решил, во всяком случае, отказаться от кандидатуры в члены управы: кто бы ни был председателем при таком настроении собрания, быть членом исполнительного органа – одна мука!

30 января (ночью)

Была сходка в уездном съезде, и нас явилось туда не 14, как первый раз, а только 11, тогда как звали человек 25! Значит, из тех, на кого мы рассчитывали, что пристанут к нашей группе, никто не прибавился (кроме Якимахи ³²), а даже и из прежде сбиравшихся от нас отстало 3 человека. Пришли к тому заключению, что мы – не группа даже, своих кандидатов выставлять не можем, а можем только примазаться к той или другой преобладающей партии. Sic transit gloria mundi ³³! Люди, тут собравшиеся, были когда-то представителями прогрессивных стремлений в Черниговском земстве, боролись и часто руководили собранием; теперь же

должны составить категорию «диких», не принадлежащих к какой-либо партии с определенным знаменем: неужто так и все трехлетие предстоящее мы не создадим группы, действующей по известной программе? Перспектива совсем непривлекательная!

1-го февраля

После вопроса об истреблении саранчи, где Лизогуб, будущий претендент в председатели управы [*зачеркнуто*: показал себя ловким шулером], сегодня, наконец, обсуждался вопрос о народном образовании. Два года комиссия работала над ним, внесла два предложения (мое под именем председателя Хижнякова и Малявкино ³⁴). Нынешняя временная комиссия внесла третье предложение. Половина утреннего и все вечернее заседание пошло на дебаты. Предложение Малявки сильно поддерживал князь ³⁵ и как председатель собрания старался произвести давление в пользу его. Кончилось тем же, что и в прошлом году, т.е. ничем [*зачеркнуто*: опять по милости Малявки. За его предложение было 24 голоса, против 29], за предложение комиссии – 10 и за Хижняковское – только 5. Такое встречают сочувствие мои идеи о том, что земская школа должна содержаться всецело на земские общественные средства, а не на средства сельских обществ с подачками от земства. Или я рано родился, или очень стар для поддержки в собрании ораторскими приемами своих идей? Кстати, оказалось, что в большом собрании я и говорить совсем не умею.

2 февраля

При чтении и утверждении журнала по обычаю второй раз обсуждался вопрос – не принять ли предложения комиссии: тогда за нее высказалось 17 душ. Малявка упрашивал Лизогуба отстоять его предложение. Тот добился пересмотра вопроса и предложил передать на обсуждение уездных собраний проект Малявки. Большинством 30 против 26 это предложение отвергнуто. Малявке Ноночка ³⁶ вычитала за то, что он прибежал

к заступничеству этого земского Хлестакова, а Хижняков говорил: «смотрите, как будущий член управы ухаживает за будущим председателем!»

Вечером много речей произнесено было за и против принятия пожертвования Тарновским музеем. В конце концов, 37-ю голосами против 15-ти пожертвование его принято, и собрание отпустило 20 тысяч на постройку дома для музея, отказавшись от покупки у Министерства старого дома над Десною, называемого домом Мазепы.

3 февраля

Речи в губернском собрании произносятся просвещенные, круглые, слабые о значении народного образования, а как дойдет до дела – тут и не та уж картина! Только что, например, по случаю ознаменования столетнего юбилея Пушкина комиссия по народному образованию внесла предложение отпустить 15.000 на постройку 15 школ – по одной в уезде. Начались сейчас же возражения про неудобство выполнения такого постановления в виду того, что уездные собрания будут только осенью, что нельзя стеснять уездных земств какими-то якобы предписаниями со стороны губернского земства и т.д. Кончилось тем, что такое предложение Комиссии отклонено. Хорошо что приняли второе – учредить две стипендии имени Пушкина по 300 руб. для воспитания выдающихся учеников, кончивших земскую школу. И тут, впрочем, были еще возражения, чтобы капитал, требуемый для этого (15000), внести не сразу, а только в 5 лет – по 3000. Когда, наконец, Ширай³⁷ сделал предложение, чтобы не определять цифры 15 тыс., а вносить до тех пор, пока составится необходимый капитал (несколько более 15 тыс.), то и против этого встало человек 10! [...]

4 февраля

Близится к концу собрание: завтра будут выборы председателя и членов управы. И странно: чем далее, я все более и более

чувствую себя чужим в этом собрании, более чужим, чем в конце 70-х годов, когда сам не был гласным, а посещал и собрание, и сходки так называвшихся тогда «левых». Теперь осколки этой старой прогрессивной партии даже собраться не могут, чтобы потолковать о делах земских, о кандидатах, выставляемых в управу, о направлении, какое было бы желательно для них: будто все безразлично! А дела в собрании вершатся такие, за которые можно краснеть: сегодня, например, ревизионная комиссия неожиданно внесла доклад по делу Розенеля³⁸, смысл которого таков: 21 свидетель называл Розенеля «отцом родным», а только 4 подтвердили, что побои психических больных были; поэтому «считать побои – делом не доказанным, а дело прекращенным». Что ни говорили защитники выяснения истины, – дикая орда настояла на своем, – и дело предано забвению!

5 февраля. Утро

Удивительно, что сегодня, когда будет решаться вопрос, кому в руки мы отдадим распоряжение миллионами земских и страховых денег, мне вовсе не хочется идти в собрание. Рашевский называет Хижнякова, а с ним вместе меня, Рудзинского³⁹ и др. «святителями», не понимающими, что в политике нужно забывать совесть и приставать к той группе, где большинство и сила. Чтобы не прошел в председатели Лизогуб, – нужно выбирать Уманца: это – меньшее зло, и потому нужно стараться, чтобы оно восторжествовало над большим. Я никак не могу помириться с такою житейскою мудростью и чувствую, что с большею охотой просидел бы дома весь сегодняшний день, чтобы выборы состоялись без меня, без моего участия! И в самом деле: зачем мое участие там, где из 60-ти душ наверное 40 считают меня если не дураком, то по крайней мере чужим по умоначертаниям, а еще душ 10 – непрактичным фантазером, недоросшим до надлежащего разумения политического такта ?!

А все-таки пойду: могут быть сегодня еще доклады, которые мне придется читать. А я считаю, что обязан идти, хоть и быть побитым.

5 февраля. Вечер

Вот и выборы кончились, и губернию можно поздравить с новым составом высшего земского управления. На публику выборы произвели угнетающее впечатление. Как же нам, окончательно убедившимся, что нас во всем собрании 11–15 человек, чувствовать себя? Опишу победу темных сил по порядку. Сначала баллотировались в неплатные должности попечителей и попечительниц разных советов, комиссий, комитетов и т.п. Тут даже и я в члены губернской оценочной комиссии получил 46 избирательных и только 16 неизбирательных; но среди этих баллотировок была и баллотировка на новую платную должность члена Крестьянского банка от земства. По запискам получили на эту должность Хижняков – 36, Максимовский ⁴⁰ – 25; последний отказался баллотироваться, сославшись на то, что Хижняков – опытнее его в этом деле. Шаров уже по счету в пользу Хижнякова оказалось 34 (т.е. меньше на 2, чем по запискам); тогда Котляревский стал кричать: «просим на должность члена Крестьянского банка баллотировать Максимовского!». Подхватили и другие с правой стороны это предложение. Князь спрашивает Максимовского: «Желаете ли?» – «Нет!» После продолжающихся криков «просим!» Максимовский согласился, – и получил 30 избирательных и 32 неизбирательных. Публика стала аплодировать такому провалу Максимовского. Ожили несколько наши надежды хоть на какой-нибудь успех выборов в управу.

Стали писать записки – кого желаем избрать председателем управы. Уманец получил 39 записок, Лизогуб – 25, Хижняков – 5 и еще несколько человек – по 1 записке. Этот результат, т.е. что Уманец является первым кандидатом, наиболее желательным, мы даже посчитали утешительным (!). А три года назад, после отказа Хижнякова, это считалось горем для губернии! Вот до чего дожила наша губерния! После выбора Уманца (+41) Лизогуб отказался баллотироваться: «благодарю за предложение, но воля собрания уже ясно выразилась, почему я и отказываюсь!».

Дошло дело до подачи записок на должность членов управы. Когда они были подсчитаны, мы ахнули: пьяница Лашкевич ⁴¹ получил 43 записки, юдофоб Вронский – 30, а ни рыба, ни мясо Булашевич ⁴² – 29, тогда как люди с определенными земскими программами Савицкий ⁴³ – 26, Солонина ⁴⁴ – 21, Бакуринский – только 20; из молодых гласных: Глуздовский ⁴⁵ – 11, Малявка – 9, Вася Волк-Карачевский – 8, а бывший член управы Буштедт ⁴⁶ – только 6! Была надежда еще, что по каким-нибудь комбинациям, моментально пришедшим в голову, как-нибудь могут проскочить Савицкий или Солонина. Рудзинский ради этого просил князя поставить столько избирательных ящиков, сколько есть кандидатов, которые не откажутся от баллотировки; но тот стал баллотировать по одному – по порядку большинства полученных записок.

И—о ужас! Лашкевич получил больше Уманца—45 избирательных шаров и только 16 неизбирательных! Далее Вронский – 37 избирательных и 25 неизбирательных, а Булашевич – 35 избирательных и 27 неизбирательных. Прочие кандидаты в виду этого отказались баллотироваться. Особенно грустно было слышать от Солонины: «из состоявшихся выборов я вижу, что то доверие, которое мне оказывало собрание в течение 15 лет, поколеблено; а потому я, чтобы не затруднять собрание излишними проволочками, отказываюсь баллотироваться».

Откуда же взялись эти неожиданные Вронский и Булашевич? Какая это дружно спешаяся орда выставила и провела их на вершину земского управления? Это – то несомненное большинство, от которого мы сторонились, из которого нам не удалось не то что десятка, но даже нескольких единиц отвлечь от этого большинства; а большинство это раздражили никто как мы защитой музея Тарновского, защитой расследования дела о побоях психических больных Розенелем, защитой евреев-фельдшеров, неуважением к высокому сану земского начальника и т. д. Вот до чего низвелось земское дело!

Но если правда, что Лашкевич выбором своим обязан князю и княгине (распускавшим слухи, что если его не выберут, то он застрелится, ибо имение свое прокутил), то еще грустнее и тяжелее становится за будущность нашего представительного самоуправления!

Что же я сам лично для себя могу вывести из своего дебюта в губернском собрании? Что говорить и излагать ясно мысль я не умею, значит убеждать в чем-нибудь индифферентных людей не могу! Как же быть дальше? ...

6 февраля. Вечер

В 5 часов сегодня собрание кончилось. Было уже не 63 гласных, как вчера, а только 50, ибо многие уехали с вчерашним поездом. Начали с мелких докладов, которые проходили или совсем без прений или после коротких замечаний. Затем утвердили цифры раскладки. Перед перерывом вдруг явилось заявление Ширая: так как Солонину вчера обидели, то выдать ему за 15-летнюю службу годовое жалованье. Я ахнул: вчера обидели раз, а сегодня – подачкою еще усугубить захотелось! Но Солонина нашелся и отказался от такой подачки, какая дается лишь «по случаю болезни». Тогда Ширай настоял таки на том, чтобы выдать Солонине 2400 руб. в его распоряжение на какое-нибудь дело. При баллотировке (закрытой) 42 против 8 высказались за такую выдачу.

Кончилось собрание, и я обдумывал, не сделали ли я какой-нибудь глупости, за которою пришлось бы потом краснеть? Сколько не перебирал, ничего не нашел. Но то обстоятельство, что за все 3 недели из гласных, приехавших в Чернигов, у меня были только два Волка-Карачевских ⁴⁷ и Рудзинский, да Иванов ⁴⁸ принес карточку – очень меня печалит: неужто и в самом деле я всем чужой?

12 февраля

Сегодня день рождения П.Н.Солонины. В канцелярии управы служащие подписались на адресе, которого текст я

составил, Журавский⁴⁹ украсил его цветочками, но потом... не подали этого адреса! Дело в том, что сегодня для дня рождения его Лашкевич постарался выпереть его из управы. Позавчера и вчера он бегал к губернатору с баллотировочными листами, просил его поскорее утвердить их, и когда в «Губернских ведомостях» сегодня появилось известие, что Вронский и Булашевич утверждены, сегодня же послал им телеграммы о их утверждении с приглашением приезжать поскорее. Солонина получал сегодня последнее свое жалованье, почему и не решились ему поднести адреса, чтобы не напоминать о... о чем – не знаю! Степка⁵⁰ действует так, что даже Уманец перепугался нашествия северян и поскорее старается составлять некоторые постановления, чтобы они были подписаны старым составом Управы. То же делал Хижняков, когда предвидел появление Уманца три года назад! Да! Сильно вниз идет Черниговское земство! После Карпинского – Константинович⁵¹, затем – Хижняков, Уманец! Неужто дальше можно предвидеть кандидатуру Лашкевича?!

13 февраля

В «Жизни и искусство»⁵² подведены итоги губернской сметы на 1899 год: на дороги – 220 тыс. (33%), на нар[одное] образование – 85 тыс. (12%), на медицину – 222 (33%), на ветеринарию – 21 тыс. (3%), на содействие экономич[ескому] багосостоянию – 21 т. (3%), на призрение – 56 тыс. (8%), отчислений на образование оборотного капитала – 31 (4%) и запасных сумм – 43 т. (6%), всего отчислений – 83 т. Цифры – очень скромны и неполны, ибо вся смета 876709, при сборе с земель и лесов – 415 тыс. Но корреспонденты – публицисты и к этим цифрам не делают никаких замечаний: 1/3 идет на дороги, 1/3 – на медицину, а на народное образование – несколько более 1/10 части! Нормально ли такое отношение назначений – он не говорит ничего. А поговорить бы следовало, ибо и те 85 тыс., что губернское земство расходует на народное

образование, составляются главным образом из субсидий гимназиям, ассигновки на постройку музея и т.п., а на начальное образование идут крохи. Я согласен с Анненковым⁵³, который в своих «Задачах губернского земства» утверждает, что дело народного образования должно быть повинностью губернского, а не уездных земств; я в Постоянной комиссии доказывал необходимость такого положения дел, – меня и слушать не хотели. Комиссия, действовавшая во время собрания, напирала главным образом на то, что проект Хижнякова (т.е. подкомиссии), прежде всего, нарушает автономию земств уездных. Как будто уездные земства нарушают автономию сельских обществ, когда побуждают их строить школы! Князь, сначала более согласный со мною, за последний год все более и более склонялся к системе Малявки «наград» или премий со стороны губернского земства уездным и, наконец, когда я стал говорить, что мы сами уничтожаем всю работу, созданную нами за первый год, ибо, начертивши карту школьных районов, забыли о ней, он мне в Комиссии сказал: «но не забывайте, что мы эти карты разослали в уезды!» Во время собрания я велел карту отвезти в собрание, князь вернул ее назад в управу. Теперь делопроизводитель Коцюбинский⁵⁴ говорит мне: «зачем эту карту Вы тут поставили?». Она его нисколько не интересует. «Да хоть спалите ее, если новая управа признает ее столь же лишнею, как и Вы!» – со злостью сказал я. А сегодня Неточаев⁵⁵ говорит мне, что князь хочет советоваться со мною, как вести дела Комиссии? Что это – насмешка?

8 мая 1899

Сегодняшний день грозит переломом нашему земскому делу еще больше, чем наплыв в число гласных разного рода квартальных и околоточных. В час дня помер от тифа князь Долгоруков. Кого выберут дворяне своим предводителем, а нашим председателем, – вот вопрос. Пьяница Лашкевич, председательствовавший вчера в пьяном виде в Экономическом

совете, плачет, потому что очень любил князя как человека; но чувствует ли он, что если предводитель будет из его отребья, то всем прогрессивным стремлениям лучшей части гласных в лице председателя явится такой тормоз, что прислужники губернатора возьмут в собрании верх и займут непреодолимую позицию? Как ни мягок был князь по отношению к этой категории, как ни желал хранить беспристрастное отношение к обеим сторонам, но сердце его всегда было на стороне свободы, света и просвещения! Мир праху его!

8 июня. Алешня

В моем положении происходит перелом. Еще с марта, предвидя окончание своей работы по описанию Черниговской губернии, я завел переписку с Полтавскою губернской управою о том, что желаю быть у них заведующим статистическим бюро. Когда официальное приглашение Полтавской управы я показал Уманцу, он только спросил меня: «Вы и Решетникова (это – счетчика) с собою туда заберете?» Впрочем, обещал мне пока что не говорить об этом ничего «им», т.е. членам управы. Подал я прошение, отослал свои бумаги в Полтавскую управу, и жду: черниговский губернатор долго не давал полтавскому никакого ответа на запрос о моей благонадежности. Ротмистров⁵⁶ торопил меня ехать туда. Я, наконец, решил ехать. 25 мая стали запаковывать вещи; 26-го явился жандарм с товарищем прокурора арестовать Мишу⁵⁷ по его студенческим «забастовкам». В тот же день его и отвезли в Харьков. Провожали нас черниговцы с таким радушием и любовью, что этого я долго не забуду; 27-го мая, когда уже приехали извозчики за вещами, получил телеграмму из Полтавы от Лемперта⁵⁸: «не выезжайте: ждите письма». Вещи отвезли Василевскому⁵⁹ в сарай, а на другой день, не дождавшись письма, я с Ночкой и Юрой⁶⁰ поехали в Алешню. Здесь уже получили письмо от Рклицкого⁶¹, что Департамент полиции не разрешает мне быть в Полтаве заведующим. Перед выездом я зашел к Уманцу и попросил его

дать мне отпуск на 28 дней для поездки по личным делам в Ярославль, Кострому, Владимир ⁶². Он сказал, что и сам желал предложить мне под таким видом уехать из Чернигова, но стеснялся: «ведь, знаете ли, чем черт не шутит?».

И вот я в Алешне ждал Мишу из его Харьковского заключения. Вчера он вернулся уже «под надзором» ⁶³. Теперь мне нужно ехать по делам Зиновки ⁶⁴ в северные губернии, но я думаю прежде заехать в Полтаву – просить Шкляревича ⁶⁵, чтобы добился-таки моего утверждения, ибо если здешний губернатор меня не любит и написал обо мне в Департамент всякие небылицы, то едва ли следует Департаменту слушаться его. Вернуться в Чернигов, и что бы то ни было делать тут совместно с Вронским, Булашевичем и Лашкевичем – сверх моих сил: даже делопроизводители хотят бежать от этой управы. Сегодня получил письмо от Гаврилова ⁶⁶, что он тоже просится в Полтаву. Ибо не вмоготу ему тот гнусный дух, какой там завелся; например, временно работающим, получавшим по 30 и 25 руб. в месяц, они предложили по 15 рублей, причем Скринский ⁶⁷, этот советчик управы, предложил согнуть их «бараний рог».

Не знаю, как удастся мне такое положение создать, чтобы приезжать в Чернигов на губернское собрание не в качестве служащего при губернской управе, а самостоятельного гласного, не стесняемого этим подчиненным положением? Нужно же составить из остатков старой прогрессивной партии хоть зерно, к которому могли бы примыкать новые силы, еще не обезобразившие себя низкопоклонничеством и абсентеизмом ⁶⁸! Ведь если 10–15 душ найдется, интересующихся общественным благом, то они могут составить силу среди пьяниц и гуляк!

15 сентября. Полтава

Проездив я все лето по Костромской, Ярославской, Владимирской и Новгородской губерниям, где, несомненно, земское дело имеет более «твердое» настроение. Обсуждение

вопроса об увеличении числа земских школ там приводит к разного рода положительным решениям, а не к таким, как у нас в Черниговской губернии. На дело переоценки, на которую правительственная субсидия Черниговской губернии назначена самая большая (55 тысяч), смотрят как на что-то серьезное, а не как наш Уманец – как на перевод денег. Статистико-оценочные бюро везде (кроме разве Ярославской губернии) работают на всех парах, производя за год описания 3–4-х уездов; а у нас в Черниговщине – тишь да гладь, да Божья благодать! В управе заседает кто-нибудь один – или председатель, или какой-нибудь член, а остальные постоянно где-то ездят, особенно Уманец. Когда я заехал в Чернигов просить его, чтобы скорее оканчивал печатание 2-го тома моего описания губернии ⁶⁹, причем указал на необходимость как лучше использовать субсидию в 55 тысяч рублей, кроме тупого взгляда и ответа, что это нужно «обсудить» ничего не встретил. Поехал я в Полтаву, где и до сих пор представляю из себя контрабанду, ибо Департамент полиции и на просьбу мою быть статистиком полтавским без права разъездов ответил отрицательно. Я расписался 4-го сентября в том, что это извещение мне объявлено, но из Чернигова уехал даже накануне заседания Экономического совета 7-го сентября, ибо заседать в нем под председательством тупого Уманца или пьяного Лашкевича – прямо нет мочи! Что ждет меня здесь, – не знаю; от места заведующего промышленно-торговым музеем в Киеве отказался, как это ни неприятно было Михальчуку ⁷⁰, старавшемуся, чтобы я его занял; здесь нанял квартиру один (без Ноночки, Юры, Любы, Миши!) ⁷¹ и чувствую себя точно в изгнании или в тюрьме. Но возвратиться в Чернигов, где я числюсь еще и до сих пор статистиком, даже и мысли нет!

3-го октября 1899. Полтава

Возвратился с экстренного губернского земского собрания, заседавшего в Чернигове 30-го сентября вечером среди перерыва дворянского собрания, которое там идет еще и теперь.

Звала нас управа обсудить два вопроса: 1) о проведении через Черниговскую губернию Киево-Петербургской железной дороги и 2) о покупке губернским земством камня да железа для дорожных сооружений. По обоим вопросам ни председатель, ни управа не могли сообщить гласным ничего определенного, ясного. О железной дороге сделал обстоятельный доклад гость собрания городской голова; о покупке камня – земский инженер Якубович ⁷². Управа, хотя вся целиком присутствовала в собрании, но ничего разъяснить не мог ни председатель, ни члены ее.

А губернатор, выдавши Ноночке и Любе заграничный паспорт, прибавил первой: «для Вас я выхлопотал паспорт, но муж Ваш (говорю для Вашего семейного спокойствия) не будет служить ни в Полтавской, ни в Черниговской губернии».

12 ноября 1899. Полтава

С 23-го по 30 октября был я на Борзенском собрании. «Настоящая сессия может считаться вполне деловою» – так определяет корреспондент «Жизни и искусства» эту сессию; он говорит, что между гласными не замечают той розни при рассмотрении сметы, какая бывала прежде; но я отмечу, что это не совсем так. Рознь была страшная, но проявилась она скандально – уходом председателя и нескольких гласных, сочувствующих Гореславскому ⁷³ или «пану» (как его прозывают в Борзенском уезде), но постеснявшихся высказывать свои дикие мнения. Заседали мы, как и в прошлом году, в зале школы садоводства, с первого же года существования своего ставшей на ноги и заявившей себя так, что если б не она, Нежинская выставка не имела бы чего выставлять. Опять, как и в прошлом году, «пан» кормил нас завтраками; впрочем, не пригласил на эти завтраки Черепова – уполномоченного Министерства земледелия. Сначала дело шло мирно. Вдруг стали рассматривать прошение какой-то барышни, обучающей уже детей, но не имеющей денег, чтобы заплатить за собственное учение в Сосницкой

прогимназии. Дать ли ей 15 рублей на уплату в прогимназию, или нет? – вот вопрос, который вывел из себя Гореславского. Он доказывал, что тут 15 рублей, да там 15 рублей, а смета наша растет и растет! Его поддерживал, разумеется, генерал Конисский ⁷⁴, но собрание решило дать этой девочке пособие на учение. Гореславский чуть карандаша в руках не сломал от злости. На другой день я преподнес в докладе проектной комиссии предложение помощникам и помощницам учителей, получающим всего 180 руб. в год (т.е. по 14 руб. в месяц за вычетом эмеритуры), но прослужившим более 5 лет, прибавку жалованья до 240 руб., т.е. на 60 руб. Можно было такую прибавку сделать только 4-м, если бы не давать женам учителей, состоящих при них помощницами. И 10-ти, если бы прибавлять всем. Котляревский ⁷⁵ поддержал доклад и стал требовать прибавку всем, т.е. предложил увеличить смету на 600 рублей. Эта цифра уже совсем устарила «пана». Он стал распинаться за невозможность увеличивать обложение. Котляревский сказал, что он – не та «унтер-офицерша, которая сама себя высекла»⁷⁶. Гореславский сказал, что можно бы и без таких приказок обойтись в речах; Котляревский попросил не учить его, как выражаться... Пан совсем обозлился. Закрывая собрание, он сказал, что «устал», хочет «отдохнуть несколько дней» и потому сдает должность предводителя дворянства своему кандидату Белозерскому ⁷⁷. Уехал в Шаповаловку, а вечером, собравшись в заседание комиссий, мы видели, как приехал фаэтон и забрал его тарелки, вилки и ножи, и увез в Шаповаловку. Нас «пан», значит, наказал за то, что прибавили учителям 600 рублей, оставлением без его «панских» завтраков. Стали мы сами себе покупать колбасу и селедку! На другой день Белозерский был и секретарем, и председателем собрания. Конисский (генерал) и еще некоторые паны удалились, так что осталось едва законное число для состава собрания. Но это нам не помешало прибавить 6-ой врачебный участок в уезде, т.е. увеличить смету на 3000 рублей. Будет злиться Гореславский, но поздно! Закончил

собрание Белозерский на следующий день. Общая сумма сметы дошла до 157591 руб., из которых на народное образование – 43,4 тысячи (27%), на медицину – 38,7 тыс. (25%), на дороги – 12,3 тыс. (8%), на содержание земской управы – 10,8 тыс. (6%) и т.п., а на уплату долгов – 26,5 тыс. (16%)!

Конечно, не обошлось у меня с Котляревским без препирательств за книжный склад губернского земства, против которого собрание высказалось вместе с Котляревским большинством одного голоса; также и за статистические исследования, которые будут вестись за казенные деньги, Котляревский не мог со мною не поспорить и утверждал, что в статистики нужно брать людей с высшим образованием – только «по возможности», а не «преимущественно».

12 декабря 1899. Чернигов

Уже с 8-го числа присутствую в губернском собрании ⁷⁸, и опять ничего не записывал, ибо возвращаюсь из комиссии часа в 2 ночи, а нет письменного стола, чтобы писать можно было. Без меня в 1-й день служили панихиду по умершим гласным Долгорукову, Секерж-Зеньковиче, Климове и Трофименко ⁷⁹; при мне – по Макарове и Рудановском ⁸⁰. Бакуринский по этому поводу сделал такой расчет: так как нас, гласных, 60, а за год померло 6, то, значит, все за 10 лет вымрем!

Собрание началось с того, что новый председатель Муханов ⁸¹ из списка докладов по распоряжению от нового министра Сипягина ⁸² изъял из обсуждения три: о расширении курса начальной школы, о не изъятии продовольственного дела и народного образования из рук земства и об упразднении телесных наказаний. Хижняков и я протестовали на другой день против такого распоряжения и просили передать в юридическую комиссию вопрос о праве председателя снимать с обсуждения вопросы, возбужденные по ходатайству уездных собраний с очереди. Теперь уже около 20 гласных подписались под нашим особым мнением, которое поведет к жалобе в Сенат с нашей

стороны на действия председателя. Последний говорит, что он сам с радостью подписался бы под эту жалобу на него. Ведет он прения очень хорошо, вечером приходит в заседания комиссий: подражает Долгорукову.

Управа и председатель играют глупую роль мало смыслящих дело, плохо его выполняющих и получающих не то замечания со стороны собрания за глупость, не то насмешливые замечания на ее нерасторопность. Преглупые объяснения давал Булашевич, когда управу упрекнули в том, что она против постановления собрания переложила деньги на хранение (а не в депозит) из Казначейства в отделение Государственного банка. Глупейший доклад «об использовании правительственной субсидии в 55 тыс. руб.» на дело переоценки никто из гласных не считает выражающим что-либо кроме поползновения председателя и членов управы получить 8000 руб. лишних на разъезды. По этому поводу вчера мы собирались у Малявки (я, Хижняков, Рашевский, Бакуринский, Тризна ⁸³) и придумали подать в собрании через проектную комиссию контр-доклад, который я и написал вчера; сегодня попрошу подписать его Троцину ⁸⁴, Кандыбу ⁸⁵, Солонину и других людей с осмысленными взглядами на это серьезное дело и, вероятно, завтра пустим в ход.

Много было разговоров опять о музее Тарновского и в собрании, и в Комиссии по народному образованию. Прошлогодний протест губернатора министр отверг; собрание приняло дар Тарновского и оставалось решить, где строить музей? Шраг и в комиссии, и в собрании стал за предложение управы строить его на месте ремесленного класса сиротского дома – на краю города около Бобровицы, тогда как Хижняков и я предлагали выпросить место у думы на соборной площади. Так собрание и решило, а сегодня по случаю полугодового срока со смерти Тарновского будем служить по нему панихиду в собрании. Это уже будет поминание 7-го помершего!

13 декабря

Вчера вечером я начал было читать в проектной комиссии мой доклад о переоценке, под которым подписалось кроме меня еще 18 гласных, но пришли Радченко Николай Григорьевич и Котляревский из ревизионной комиссии просить, чтобы его рассмотрение в комиссии проектной было отложено на сегодняшний вечер. Так как Хижняков простудился так, что едва может говорить, то и комиссия по народному образованию вчера ничего не делала. Ушел Хижняков, ушел и я, лег спать рано, т.е. в ½ 1-го ночи. Первый раз выспался хорошо. Заседание собрания вчера, среди которого отслужили панихиду по Тарновскому, было безутешно: обмундирование ратников государственного ополчения почти все время заняло; но под конец, когда обсуждали доклад юридической комиссии о жалобе на губернатора за непредоставление им устава больницы, выработанного в прошлом году, на утверждение министра, оживились. Юридическая комиссия не находила нужным жаловаться, ибо управа представила дело в очень глупом виде, написавши не постановление, а целый свод постановлений. Впрочем, в заседании собрания Шраг отказался от этого мнения, и собрание решило принести жалобу. Против ее подачи, разумеется, сильно ратовал Максимовский. При баллотировке против подачи остались Рашевский, Максимовский и Кринский ⁸⁶. Перед баллотировкою новый наш председатель Муханов сказал речь, достойную своего предшественника Долгорукова по силе, с какою защищал права земства и отводил место власти губернаторской очень скромное. Интересно то, что новый гласный, избранный на место старика консерватора Трофименка, Петро Дорошенко ⁸⁷ туда же на Глуховскую сторону перешел; интересно еще было, что когда все почти выразили мнение о неумелом и «неудачном» изложении управою дела, Уманец сказал, что он считает доклад управы о больнице самым «удачным», какой когда-либо был составлен ею!

14 декабря

Вчера Максимовский после чтения журнала хотел было поправиться и произнес речь обдуманную, блестящую по красоте стиля и прочувствованную на тему: сказали ли он что-либо скверное вчера, предлагая не подавать жалобы на губернатора? Нам уже 35 лет, а в таком возрасте рыцарский дух непристоен; прав у нас никаких нет, ибо, что же это за право – выстроить какой-нибудь дом или быть высеченным (да и об этом праве председатель говорить не позволяет!), есть одни обязанности и повинности, а потому нечего жаловаться на губернатора за нарушение каких-то несуществующих прав земства! Он думал, что такими нигилистическими софизмами кого-нибудь на свою сторону сманит и просил отменить вчерашнее решение о подаче жалобы. Увы, вместе с ним встало только 6 из 36 членов собрания. По этому поводу явились стихи:

Много жару потратил сегодня Жорес,
Но все же собрание не убедил:
Он ждал себе награду от небес –
Себе же повредил!

Другие стихи заканчиваются словами: «Хоть говори – не говори, не попадешь у Броварь!»! (куда он на место земского начальника стремится).

Обличительная муза нынешнего собрания, как видно из этого примера, дает очень дубовые стихи! Вчера обедал у нового нашего предводителя-холостяка, занимающего те огромные комнаты, где так уютно было у Долгоруковых и так пустынно теперь. Вечером в проектной комиссии я прочел свой доклад об организации дела переоценки и учреждении статистического бюро ⁸⁸.

После многих толков и споров согласились предложить собранию ходатайствовать о всероссийском съезде для уяснения оценочных понятий и категорий, а для себя избрать Статистическую комиссию, которая бы направляла дело; доклад управы по этому предмету отвергли. Уманец сначала сидел

в комиссии, а потом понял, что здесь все считают его доклад нелепым, и удалился до дебатов. Я ему подал прошение, чтобы он уволил меня от должности статистика; Гринченко ⁸⁹ уже написал увольнительную бумагу. А мой 2-й том Московская цензура прислала на просмотр губернатору! Будет он теперь тут вылеживаться! ⁹⁰

17 декабря

Медленно идут дела в собрании: 3–4 вопроса если успеем решить за заседание, то и то много. Собираемся в 1 час дня, расходимся в 5–5½, а затем вечер от 8 до 2 часов ночи идет на заседание комиссий. Вчера, наконец, и доклад об оценочно-статистических работах прошел. Я просил поставить непременно условием, чтобы сведения собирались экспедиционным путем и чтобы произведена была подворная перепись. Небольсин ⁹¹ при этом удобном случае обругал всех статистиков (подразумевая Варзара ⁹², описывавшего когда-то Новозыбковский уезд), в том числе и меня. Муханов подтвердил его мнение о полной негодности материалов, собранных в 1879 г. для Новозыбковского уезда. Стали выбирать Статистическую комиссию, впер туда Муханов и Максимовского*; я просил меня не выбирать в эту комиссию, т.е. в комиссию с этим рыцарем мракобесия. Позавчера вечером дума решила предложить земству или дом для музея Тарновского, или место. Это предложение собрание еще не обсуждало.

18 декабря

Сегодня в собрании было одно утреннее заседание (вчера вечером было второе вечернее), ибо в 7 часов нас просил наш предводитель к себе на обед в ту же залу собрания. Но в утреннем заседании произошло нечто скандальное, кажется, еще не встречавшееся в летописях нашего земства. Один член

* Вся комиссия: Я, Хижняков, Тризна, Котляревский, Шрамченко ⁹³, Максимовский, Клименко ⁹⁴, Муханов.

Ревизионной комиссии (Ковач ⁹⁵) доложил, что абсентеизм управы превосходит всякие пределы; председатель и члены ездят постоянно по России за земский счет, и в управе остается кто-нибудь один. Оттого в делопроизводстве – полная дезорганизация. Никто не руководит работами канцелярии – ни члены управы, ни секретарь, который мало знаком с земским делом и не знаком с делопроизводством в столах и отделениях. Книги ведутся беспорядочно; многих требований (387) не исполнено; бумаги без ответа лежат по месяцам. Председатель один год (1898) был в отсутствии 184 дня (проездил 1840 руб.), в 1899 г. совершил 10 поездок и пробыл в них 142 дня; выезды председателя и членов управы производятся без указания целей поездок; отчетов о результатах этих поездок нет; ездил якобы в Киев (58 дней) = 346 руб., а на деле – в Глухов, Буштедт куда-то ездил 11 раз; жалованье председатель берет себе авансом за 3 месяца вперед; также вперед взял 1000 руб. разъездных, не зная еще, куда и зачем он поедет. Выдачи подписываются одним лицом не только служащим, но и посторонним лицам, например актеру труппы Саксаганского ⁹⁶. Неисполненных поручений собрания – более 20; доклады составляются во время собрания и т.д. Другой член той же комиссии (Радченко Н.Л.) ⁹⁷ прочел такое же сообщение по отривизованию страхового отдела, причем упомянул и про изгнание Галимского ⁹⁸ из Глухова. Предлагал, чтобы страховой инспектор следил за делопроизводством. Председатель управы просил, чтобы объяснения на обвинения Ревизионной комиссии позволили ему дать в следующем собрании, несмотря на то, что отчет Ревизионной комиссии дан был управе два дня тому назад.

Гринченко – секретарь просил Уманца дать ему слово в собрании. Муханов отказал в этом. Уманец ему сказал: «И я ведь не деревянный; я устал, и сегодня на обеде у Вас не буду». И не был на обеде. Он не хочет и кланяться с членами Ревизионной комиссии. На обеде Муханова были губернатор, вице-губернатор ⁹⁹ и гласные. Сказал Муханов речь по адресу

«Черниговского земства» и предложил тост за его здоровье. Ничего в ней не было такого, что расходилось бы с речью, когда произнесенною Долгоруковым; но она не была проникнута тою сердечностью, как та знаменитая речь покойного князя, которою теперь цитируют частенько и газеты, и журналы: «Если не будет земства, то не будет и России». Но хотя Муханов и сухой человек, а не изменит тем прогрессивным стремлениям, какие теперь почему-то забываются и о которых наша земская молодежь говорит почти с презрением.

Впрочем, и то сказать: какие могут быть речи о живительной силе земской жизни, когда нам приходится обвинять своих уполномоченных на управление членов управы и председателя чуть-ли не в хищении земского сундука денег на бесплодные и бесполезные разъезды, которые не дают никаких результатов, а приводят к хаосу делопроизводства!

28 декабря. Полтава

Вернулся я домой в Полтаву 23-го декабря и здесь немного отошел от тяжелых впечатлений нашего Черниговского собрания. Здесь также в собрании относительно меня, т.е. моего статистического дела, решение состоялось скверное. Постановило собрание сократить программу, выкинуть из нее счисление орудий, скота и изучения [...] культур, т.е. того, что я считаю главным показателем и благосостояния и платежной силы всех 3 миллионов населения Полтавской губернии! Это меня как обухом по голове ударило и после черниговских раздражений привело в уныние! Как и с кем бороться, чтобы хоть что-нибудь для статистики отвоевать? Вот что меня все эти дни мучило, и забыл я дописать заключительные главы нашего черниговского позора.

Собрание кончилось вечером. Перед концом его Вронский просил разрешить не печатать доклада ревизионной комиссии о беспорядках и стремлении управы к хищению, обнаруженных ею. Стал председатель голосовать: «печатать или не печатать?».

16 голосов высказалось за непечатание, а 15 – за напечатание. Тогда Н.Л.Радченко указал, что большинство составилось потому, что 3 члена управы и председатель голосовали за непечатание. Эта беззастенчивость или даже нахальство управы по отношению к собранию характерна: «плачьте, очі, хоч повилазьте – бачили, що купували!» – хотят они сказать гласным. Объяснения по поводу замечаний комиссии управа даст лишь в следующую сессию. Чего же еще больше нужно?!

Смету увеличили более чем на 100 тысяч; всего теперь расходовать будет губернское земство 997.910 рублей (на дороги – 220,6 тыс., на медицину – 245,8 т., на уплату долгов – 114,7 тыс., на земское управление – 115, 5 тыс., на нар[одное] образование 72 тыс., или всего 7,2 %, на призрение – 50,7 тыс., на ветеринарию – 19,6 тыс., на экономические мероприятия 13,1 тыс., на правит[ельственные] учреждения – 5,6 тыс., на образование капиталов – 70,8 тыс., на образование запасной суммы – 47 тыс. и на разные расходы – 22 тыс.). В раскладку с недвижимых имуществ пошло 439,9 тыс.*, с торговли и промыслов – 18,7 тыс., пособий и возврата – 155 тыс., остатков – 27 тыс., благонадежной недоимки – 88 тыс., с оброчных статей – 42 тыс., разных поступлений – 13 тыс., и другие мелочи; а в дорожный капитал – 213,8 тысяч; всего 672 тыс., следовательно по 45 тыс. на уезд.

И вот после цифр и стихи, которыми разразилась таки Черниговская муза:

...Тяжкой тучей
Отряд ревизии летучей
Портфелем, перьями звуча,
Сшибаясь рубится с плеча,
Бросая груды дел на груды...

* Именно: с земель и лесов – 380 тыс.

с городск. имущ. – 37,5
с фабрик и заводов – 21,5
439

Наибольше приходится [на]

Конотопский – 64 тыс.
Нежинский – 57
Борзенский – 50

а менее всего на Мглинский – 31

Заметки жгучие повсюду
В докладах прыгают, разят,
Прах роют и в крови шипят.
Вот Котляревский ¹⁰⁰ рубит, режет
Бой смертный, свалка, клики, скрежет,
Вой гласных и управы стон
И смерть, и ад со всех сторон!
И вот в убийственном огне
Наш Ковач ¹⁰¹ мчится на коне.
За Булашевичем ¹⁰² вдогонку,
Забывши собственную гонку;
Разбивши цепь своих оков,
Стремится пылкий Хижняков¹⁰³;
Позорно Вронский ¹⁰⁴ удирает,
За ним – Лашкевич ¹⁰⁵ поспешает:
О, славный час! О, славный вид!
Уже и Уманец ¹⁰⁶ бежит,
Забыв секретаря лихого:
Его он не увидит снова! ¹⁰⁷
Смешал врагов он и друзей,
Забыл он даже свой музей,
Врагам в добычу все бросает
И спешно в Глухов уезжает *
На пепелище бурной сечи
Лашкевичу остались «свечи» **,
А город древний покрывает
Грязь, мрак, бесстыдство, ложь и сон.
Скаржинский ¹⁰⁸ очень удручен;
Златой Лесковицы ¹⁰⁹ сыны –
Омрачены, огорчены!

* После заседаний собрания на другой день, Уманец опять взял 300 руб. разъездных и поехал в Глухов. Скаржинский этим опечален.

** Намек на заседание Экономического совета (накануне смерти князя), в котором председательствовал Лашкевич и был так пьян, что у него в глазах потемнело, и он через каждые 5 минут покрикивал: «Антон! Свечей!»

10 апреля 1900. Полтава

В начале марта получил я письмо от Хижнякова, в котором он просил меня написать отказ от участия в комиссии по организации оценочно-статистического дела в Черниговской губернии: по его словам, Уманец опять взял 1000 рублей на поездку в Петербург приискивать статистика. «Нам, членам комиссии, – писал он, – следует выразить протест против отношения управы к постановлению собрания и выразить при этом, что мы слагаем с себя ответственность, если по милости управы оценочные работы не будут у нас организованы и в настоящем году. Пишите такой протест, подписывайте его и присылайте мне. Я соберу еще подписи и преподнесу управе для доклада майскому собранию».

Я, было, стал писать такой протест против бездеятельности управы по очень важному предмету и послал его Хижнякову, но написал ему, что если Уманец поехал искать статистика, то нужно выждать, чем это кончится, обсудить хорошо текст протеста и тогда только подавать его. А затем я написал еще письма Муханову и Котляревскому: обоих просил подействовать на управу, чтобы собрала комиссию на 11 апреля, когда мне можно будет выехать в Чернигов. От Котляревского получил ответ, что и он думал о том же, затем от управы – приглашение на 19-ое число и известие о том же – от Хижнякова и Котляревского. Сегодня же, вернувшись из Константинограда ¹¹⁰, куда ездил с Ольховским к Мартиновичу ¹¹¹ и на ярмарку, получил письмо от Хижнякова, что Уманец пригласил статистиком Коршунова ¹¹², а, вернувшись в Чернигов, узнал, что тот, бывши еще при Червинском ¹¹³ на службе у Черниговского земства, прокрался, за что и был прогнан. В силу этого Уманец, вернувшись, послал ему отказ. Хижняков опять повторяет, что следует отказаться. Буду писать ему, что отказываться не следует, что я порекомендую Сторожевского ¹¹⁴ в заведующие статистикою черниговскою, и мы сумеем дня за три составить программу, обязавши управу выполнить ее. Напишу сейчас же и Сторожевскому предложение пойти в Чернигов.

21 апреля. Чернигов

Приехал я в Чернигов 19-го днем. Вечером начались заседания Комиссии статистической; вчера их было два (до обеда и после обеда); сегодня еще будет одно, где я намерен подать председателю ее Муханову следующее «особое мнение» свое:

«Общие положения, принятые комиссиею в ее заседаниях 19-го и 20-го апреля относительно объема сведений, которые, по ее мнению, необходимо собрать для предстоящей переоценки недвижимых имуществ губернии, возбуждают во мне опасения, что этих сведений будет недостаточно для выработки общих оснований оценки по закону 1893 и 1899. Необходимость сплошного исследования всех землевладений и лесовладений, а также регистрации всех торгово-промышленных заведений установлено практикою работ, производившихся в настоящее время в других земских губерниях на основании закона 1893 г. Обсуждение вопроса о такой необходимости на подсекциях статистики IX и X съездов русских естествоиспытателей и врачей 1894 и 1898 г., в совещаниях статистиков при Московском юридическом обществе ¹¹⁵ в феврале 1898 г. и в Комиссии Императорского Вольного экономического общества ¹¹⁶ в феврале 1900 г. также всегда давало положительные результаты.

Классовая оценка по русскому законодательству имеет в виду первоначальную выработку норм, каковая невозможна без предварительной регистрации всех имуществ, подлежащих оценке и освобожденных от нее. При том же способе описания только некоторых «типических» имуществ, какой принят комиссиею, Губернская управа не в состоянии будет представить Оценочной комиссии твердо мотивированного проекта общих оснований оценки, требуемого законом 1899 года, а такое положение дела в будущем может повести к большим затруднениям.

Отказавшись от статистического исследования обычных условий земледельческого производства в разных местностях губернии на разных почвах, исключивши из программ

исследований статистику живого и мертвого инвентаря, определение размеров удобрения земли и распространенности тех или других культур при тех или других способах обработки земли, комиссия лишила возможности Губернскую управу при составлении общих оснований оценки [...] губернии производства, а также величину валового дохода, а следовательно и определить чистую доходность земли. Исключение из программы исследований этих пунктов находится, сверх того, в противоречии с требованиями инструкции Министра финансов к Закону о переоценке имуществ 1893 года.

Ввиду всего вышеизложенного, честь имею покорнейше просить комиссию настоящее мое заявление приложить к протоколам ее заседаний, освободить меня от ответственности за неправильное, по моему мнению, выполнение комиссиею поручения, данного ей губернским собранием, и не считать меня причастным к делу состоявшихся решений комиссии».

23 апреля. Среда. Полтава

Муханова в последнем заседании не было – заболел (и как некоторые опасаются – сыпным тифом, как и прежний предводитель князь Долгоруков). Председательствовал Уманец. Прежде чем подать особое мнение, я еще долго спорил и отстаивал необходимость сплошного подворного исследования, но ничего не добился; Хижняков к моему особому мнению приписал еще и свое, в котором соглашается со мною и еще усугубляет необходимость подворного исследования. Большинство не согласившихся с нами двумя, состоит из 8 душ (председатель, 3 члена управы, Клименко, Котляревский, Муханов и Тризна!).

Июня 13. 1900. Полтава

По моей ли вине, или, может быть, по неосторожности, заведующим Статистическим бюро Черниговского земства попал князь Михаил Львович Шаховский¹¹⁷. Из его письма

ко мне, вижу, что старик хвостом виляет! Его Котляревский в заседании Статистической комиссии, на которое я не поехал, назвал умным человеком за то, что и он не видит нужды в подворно-статистическом исследовании! (Читай, что я – дурак!).

А вот эпизод из холуйских нравов наших гласных. Остерцы надумались избрать себе председателем П. Н. Солонину, но, считая себя несовершеннолетними, пошли спросить у губернатора, позволит-ли он это? Он, разумеется, сказал им, что ни за что не позволит, потому что Хижняков и Солонина держатся упорно старинных традиций, противятся благим указаниям администрации (т.е. его благоглупостям), и Солонине, который к нему явился, сказал, что его (губернатора) власть – дискреционная ¹¹⁸. Интересно, послушаются ли гласные этих «указаний свыше»?

2 июля. Полтава

Окончились курсы профессоров Докучаева, Фортунатова и Горба-Ромашкевича ¹¹⁹ служащим в статистическом бюро губернского земства, устроенные мною. Последним актом этих курсов была экскурсия с Докучаевым в Дьячков хутор, Ново-Васильевку и Диканьку ¹²⁰ 29–30 июля. Теперь я могу сказать: «ныне отпускаеши раба твоего!». Устроить такие курсы было труднее, чем устраивать любительский спектакль. Были моменты, когда мне казалось, что ничего не выйдет: то Докучаев хотел на страстной неделе приехать сюда, то Фортунатов упорно отказывался читать «лекции», а хотел завести какие-то «собеседования», то, наконец, Горб-Ромашкевич боялся, что у него не хватит силы после университетских занятий читать тут; а прочел-таки 16 лекций подряд.

При окончании лекций получил я повестку из Черниговской губернской управы о заседании Статистической комиссии 8 июля и сессии Губернского собрания 9-го июля. А меня председатель нашей управы командирует в Одессу! Пишу в Чернигов, что прибыть не могу.

13 ноября 1900. Чернигов

«Правда – як олыва, выплыве нагору!».

Вот уже 3-й день я в собрании, но сидел только для того, чтобы был законный состав (31), а даже слушать мог плохо, ибо так простудился в дороге, что и голова не работала, и все тело ломало; вчера принимал хину, сегодня пил малину; вероятно, завтра буду способен на участие не только физическое в собрании, а и умственное. Впрочем, и доклады все были содержания канцелярского и бухгалтерского, а на общеинтересные управа не способна, и публика или уходит из залы, или прислушивается внимательно, когда управа дает бессмысленные объяснения на придирки разных комиссий. Например, Уманец, когда про Безверхова ¹²¹, смотрителя больницы, стали говорить, что ему не только увеличивать жалованья не следует, а нужно бы совсем прогнать, заявил: «а дрова 700 сажень спиливаются у нас в образцовом порядке: этого совершенно довольно!».

Но вот что меня сегодня порадовало. Враг всех моих предложений по оценочно-статистическому делу, наш председатель собрания Муханов стал просить меня, чтобы я его поддержал в Оценочной комиссии, ибо и Вронский, и Булашевич там явились за одно с вице-губернатором против него и Уманца, и там решили передать программу описания в уездные оценочные комиссии! Т.е. желают затянуть дело еще чуть ли не на год! Там так хотят сократить их, что даже и Муханов в ужас пришел; вот и просит у меня поддержки. Значит правое утверждение, что нельзя этого дела «чорты батька зна по якому вести» – признано и этим министерским чиновником!

14 ноября

В сегодняшнем заседании был резкий доклад Ревизионной комиссии по поводу выдач управою авансов, пособий и наград служащим в управе; небольшую часть их комиссия признала целесообразною, большинство же назвала неправильными. Начались длинные рассуждения о том, правильны или

неправильны действия управы. Старались смягчать выражения, но Котляревский подчеркивал, что незаконные действия, предусмотренные такою-то статьею, должны быть квалифицированы так или иначе собранием, а председатель настаивал на том, что если мы решим так или иначе этот вопрос, то из этого произойдут такие или иные последствия для управы; затем он прочел статью закона, что при решении этого вопроса управа присутствовать не может; председатель и члены ушли из залы в гостиную. Я просил различать действия управы как политической власти от соответствия ее действий тому или иному параграфу закона. Шраг также несколько присоединился к моей точке зрения. Председатель поставил на голосование: правильны или неправильны были действия управы? Получился единственный ответ: «неправильны» (впрочем, я и Шраг заявили, что мы воздержались от подачи голоса). Интереснее всего то, что Вронский под конец прений был настолько нахален, что являлся в залу рекомендовать постановку вопроса, какая для него и всей управы была бы выгоднее. Гражданская сторона вопроса значит решена, а политическую будем решать закрытым голосованием.

16 ноября

Вчера вечером в Комиссии по народному образованию возобновили обсуждение старинного доклада Шрага о правах малорусского языка на употребление его в народной школе; перечитали постановления управ двух составов по этому поводу, заключения комиссий тоже двух или трех за время с 1894 года; пришел в Комиссию и Муханов, поставивший этот доклад во 2-ую очередь, т.е. на деле изъывший его из обсуждения в нынешнюю сессию. Стали его просить я, Хижняков, Шраг и другие о переносе в первую очередь. Он, хотя и находил его и бесплодным, безнадежным и, по его мнению, несоответствующим потребности населения, но согласился. Значит, на днях черниговские гласные покажут, насколько у них сильно сознание, что духовное национальное состояние

нашего населения следует развивать, что в его развитии – залог и материального, и духовного благополучия! Котляревский рекомендовал вперед подсчитать, сколько голосов будет за ходатайство, а сколько – против, чтобы не вышло, что мы сами себя высекли, как его излюбленная гоголевская унтер-офицерша ¹²².

Сегодня я был секретарем в собрании. По окончании заседания по поводу того, что я желал бы, чтобы доклад об оценочно-статистических работах был еще раз пересмотрен в какой-либо комиссии, Муханов позвал меня к себе в кабинет и просил не поднимать такого вопроса по следующим причинам: завтра он будет у губернатора и попросит его созвать заседание Оценочной комиссии во время земского собрания; если в этом заседании сократят наши программы, как того, очевидно, желает администрация, то «мы ведь можем и не внести в смету расхода на Оценочные работы: это будет всероссийский скандал, но я и на это пойду!». С таким смелым председателем и я готов пойти на скандал, и уж куда ни шло останусь дожидаться такого или иного исхода дела! Напишу сейчас Шкляревичу в Полтаву, что очень нужно тут остаться, а если де необходимо мне быть в Полтаве, то пусть телеграфирует. Письмо это повезет в Полтаву Ф. А. Лизогуб, здешний и тамошний гласный.

17 ноября

Иногда приходится жалеть, отчего в наше время нет Гоголя, чтобы изобразить всю нашу провинциальную нелепость, при которой Чичиковы и Хлестаковы стригут наших Маниловых и Коробочек ¹²³?!

Пока в собрании разрешаем мы вопросы о переводе сирот мальчиков в Довжицкую школу садоводства, о том, как бы устроить чуть не в каждом селении благотворительные попечительства для призрения неимущих и калек, к нам наезжают проходимцы, отнимающие наше дорогое время на выслушивание их разглагольствований и стихов, «утвержденных

4-мя министрами» и клонящихся к тому, чтобы мы ахали перед мудростью столичного самосознания, какого мы лишены. Сегодня вышло нечто вроде этого. Председатель при окончании Собрания заявил, что в 8 часов вечера он приглашает нас выслушать сообщение Пороховщикова ¹²⁴ «об огнестойком поселке». Я, конечно, не пошел слушать этого клоуна, а отправился в заседание Комиссии в управу. Оказалось, что ни одна комиссия не могла состояться (я один сидел в управе). Все остальные гласные ходили слушать ерунду Пороховщикова и еще в заключение аплодировали ему, а пьяный Ширай благодарил его от лица гласных!! Позор!

23 ноября. Полтава

Уехал из Чернигова вечером 21 по телеграмме Рклицкого ¹²⁵: «Призжайте!». Что это значило, я не знал, а здесь застал Ночку в доме; сегодня она первую ночь спала и встала с постели; Юра удален к Анне Владимировне ¹²⁶, так что она одна-одинехонька лежала в жару! Нужно дополнить хоть то, что при мне происходило в Чернигове.

20-го Хижняков доложил о предложении Шрага ходатайствовать о допущении малорусского языка в преподавание в сельских начальных школах. Пустили этот доклад мы, вперед опросивши, кто подаст за ходатайство, кто – против, и только убедившись, что большинство – за. Максимовский ¹²⁷, разумеется, тотчас же стал говорить о том, что подобные вопросы политические или национальные не подлежат даже обсуждению собрания, заботы которого только материальных благ касаются и т.п. Шраг его отбрил очень ловким диалектическим маневром; я прибавил, что Комиссия наша по народному образованию имела в виду не только малорусский, но и белорусский язык в нашей губернии. Спросил председатель – не отложить ли в виду позднего времени и желания еще многих говорить по этому вопросу, решение его до завтра? «Нет, решать сейчас, прекратить прения!» – был

ответ большинства. На вопрос: «Кто за ходатайство?» – встало 30 душ, а 13 сидели против ходатайства. Все-таки черниговцы – народ прогрессивный. Здесь в Полтаве, когда я сегодня рассказал об этом, говорили мне, что тут большинства не было бы за такое ходатайство. Записываю еще стихи на память про наше Черниговское собрание, которое я оставил и которое еще и теперь по всем вероятностям продолжается.

1. Он земца искренним хотел бы быть собратом,
И все-таки глядит... каким-то бюрократом! (Председатель).
2. Приверженец бессмысленных мечтаний
До серебристой седины,
Средь «современности» созданий
Обломок земской старины,
Воздухоплаватель, мечтатель,
Народных интересов он
Почти единственный предстатель (Хижняков ¹²⁸)
3. *Enfant terrible* ¹²⁹ комиссии ревизионной,
Всегда на вид как будто сонный,
Девушки говорят: «он злостный критикан!»,
Сдается мне, что просто – интриган;
Управу подкузьмить всегда сердечно рад,
В управу ведь он сам первейший кандидат,
Не без талантов и умен,
По существу – не земец он,
Он – не приверженец идей
Консервативных, либеральных,
Любитель анекдотов сальных
И пользы собственной своей (Котляревский ¹³⁰)
4. Не глуп, но ах ... и не умен,
Павлиньим голосом природой награжден,
Болтливостью чрезмерною украшен:
Почти по каждому вопросу говорит,
Но яд его речей не страшен
И больно никого не может уязвить

Не глуп, но ах! ... и не умен
Бедняга мерою и тактом обделен,
За то собой достаточно доволен
И недовольством никаким не болен
(Г.Н.Глебов ¹³¹)
или Силаков ^{132?}.

5. Его, возившего тюки с «Набатом» ¹³³
Напрасно вы бранили ренегатом,
И видите в нем только подлеца:
Да! радикал он и сейчас – с другого лишь конца
(А это – конечно Максимовский ¹³⁴).

27 декабря 1900. Полтава

Анна Владимировна была в Чернигове и привезла оттуда поэму про доклад Шрага о допущении преподавания на малорусском языке и отношении к нему в собрании. Озаглавлено:

Всадник

Кто скажет, кто мчится под хладною мглой?
Не Шраг ли то Людвигов сын молодой?
К груди украинский язык он прижал
И крепко малютку у сердца держал.
 Но корчится бедный Язык на руках
 И терпит он скорбную муку и страх:
 «Папаша! Мне душно: тропинкой лесной
 Шесть лет ты уж скачешь безумно со мной!
Папаша, папаша! Когда б не найти
Нам смерти с тобою в ужасном пути!»
«Дитя, успокойся! Мы скачем три дня!»
И Шраг погоняет и хлещет коня.
 «Родимый! Смотри: Максимовский хвостом
 Мне машет и манит кровавым перстом
 И хочет и жаждет Украины честь
 Под соусом красным безжалостно съесть!

Глаза его кровью уже налились
И в сердце, мне в сердце как пъявки впились!
Родимый! Жандармов уже он зовет,
И рать их синее, уж рать их идет!»
 «О Боже! Дитя, ошибаешься ты:
 То в дальней лощине синее кусты.
 И нет Максимовского – тщетен твой страх:
 То боров лишь роется грозный в кустах!»
«Ах, папа! Спасенья уж мне не видать:
Фонограф – Савицкий ¹³⁵ уж начал играть;
Он бороду гладит, победно глядит
И смертью та музыка в сердце звучит!»
 «Сыночек, не бойся! Рассеется мрак
 И сказкой тебя успокоит Хижняк.
 А вот уж и свет восходящего дня!»
 И Шраг погоняет и хлещет коня.
«Родимый! Скорбит мой измученный дух
Какие-то морды собрались вокруг
И адским меня поджигают огнем,
И шип раздается змеиный кругом
И все, что сказал ты, – одни пустяки:
Не могут помочь мне уже Хижняки!
 Илья погоняет, – не скачет, летит,
 В руках его бедный младенец кричит.
«О, сын мой! Не морды, не рожи вокруг
То гласных цветущий и дружеский круг.
И к ним бы со временем сам бы привык!»
Но дрогнул в ответ лишь холодный Язык.
 А Шраг погоняет... Уж вот доскакал
 И свет вдруг незримый Младенца объял
 И тянется вверх Он, ручки подняв,
 Но нам неизвестно, что он увидал.
(Хоть и аляповато, но довольно верно)¹³⁶.

25 мая 1901. Полтава

На 22 мая в 12 часов дня было назначено экстренное губернское собрание, и мне, как и другим, был прислан список 67 докладов управы. Хотя очень все пустые по содержанию, но я поехал по новой дороге через Ромодан и Петровку (Гребенку) на Прилуцко-Черниговскую дорогу.

Приехал и на первый день видел в зале 29 гласных вместо 31. Послали телеграммы к другим гласным, прося их прибыть на завтра (23-е). На другой день было 30, и собрание не могло состояться! Таков абсентеизм наших гласных. Между первым и вторым днем я съездил в Кези ¹³⁷ к Хижнякову объявить, что ему разрешено ездить по другим губерниям, кроме Черниговской. А жить ему (бывшему городскому голове и председателю губернской управы) разрешено, состоя два года под надзором полиции, везде кроме Чернигова и университетских городов. Это – за то, что подписался на всеподданнейшем прошении Государю ^{138!!}

28 июня 1901. Алешня

На 22 июня в Борзне был назначен избирательный съезд мелких землевладельцев для выбора уполномоченных. Я поторопился сделать наставление статистикам относительно сводки собранных ими оценочных сведений по Полтавскому уезду, попросил у председателя отпуск и с Ноночкой, Юрою и Любою поехал в Черниговскую губернию. (Миша остался в Полтаве, чтобы ездить по губернии и собирать материал для XII Археологического съезда ¹³⁹). Выехали мы утром 23-го через Ромодан на Либаво-Роменскую дорогу и проезжали в 2 часа ночи Дочь, где я и встал, забывши отдать багажную квитанцию Любе и Ноночке, отправившихся прямо в Алешню на Хоробичи. Поспал немного на вокзале и отправился сначала к себе на хутор, где сообщил Хоме ¹⁴⁰, что на следующий год он не останется арендовать, ибо я аренду передаю фельдшеру Руденку; потом заехал в Шаповаловку ¹⁴¹, чтобы побудить

Чудновского ¹⁴² ехать на выборы. Послал записку в Высокое ¹⁴³ к профессору Барзиловскому ¹⁴⁴, прося, чтобы и он приехал в Борзну. Но он, как истый профессор, не явился. К 1 часу дня съехалось довольно мелкопоместных дворян; к 3-м часам, когда явился председатель Гореславский ¹⁴⁵, всех было 34; насчиталось у них имущества 1324 десятины и городских недвижимостей на 6 тысяч руб. Поэтому пришлось избирать 9 уполномоченных. Н.П.Котляров ¹⁴⁶ агитировал, чтобы Виридарского ¹⁴⁷, нынешнего члена управы не выбирали, и показывал вид (или, может быть, и в самом деле думал так), что желает очень, чтобы и я был выбран. После просьбы у председателя со стороны Комашинского ¹⁴⁸ рассказать о неблагоприятных поступках какого-то присутствующего здесь дворянина (полагают, что М.Т.Виридарского), чего председатель не позволил, так как это-де не дворянское собрание и прав избирателей проверять по закону не нужно, – начались выборы. Я просил особенно всех, чтобы выбирали Чудновского Кондрата Васильевича, которого желательно очень избрать земским гласным, а потом и членом управы. С Котляровым мы наметили всего 7 желательных уполномоченных, в числе которых Виридарского-то и не было. Я имел неосторожность Бушдетту ¹⁴⁹ указать на то, что Виридарских в выборах участвует 5: три брата нынешнего члена, приехавших из Питера, Одессы, и тут он сам, и еще один его родич. Может быть, этим я вооружил против себя этих родичей, а может быть они за тем и приехали, чтобы не пустить меня в уполномоченные. К урне избирательной подходило по 33 человека, и из 12 заявивших желание баллотироваться получили:

	Избирательных	Неизбирательных
Тимошевский И.И.	23	10
Малахов А.С.	21	12
Родионов П. Ф.	26	7
Богатко И. О.	21	12

Говорецкий Н. В.	18	15
Котляров Н. П.	25	8
Чудновский К. В.	30	3
Русов А. А.	18	15
Виридарский М. Т.	21	12
Сальков М. Н.	16	17
Голубов Г. И.	8	25
Тычина Н. П. ¹⁵⁰	18	15.

Значит, выбрано было 10 (из всех 1 с нашей стороны забаллотирован; так же 1 забаллотирован с противоположной партии); из них 6 – с нашей стороны и 4 – с противоположной.

Председатель ввиду этого объявил, что три человека, получившие наименьшее число голосов (я, статистик Говорецкий, креатура Котляревского, и генерал Н.П.Тычина) будут тянуть жребий; но избранный Богатко отказался, и все мы трое остались избранными. Котляров мне говорил, что для того, чтобы не подвергать меня случайности жеребьевки, он уговорил отказаться Богатко, который может и без того участвовать в избирательном съезде по доверенности своей тетки; но другим он говорил, что уговорил Богатко отказаться для того, чтобы в числе уполномоченных остался Говорецкий. А Говорецкий, кажется, для того именно и выставлен Котляревским, чтобы меня не избрать в гласные. Вот тут и доверяй Котлярову!

Какой же вывод я могу сделать из всего этого? Три года назад было кроме меня 26 избирателей в уполномоченные, и за меня высказались 18; теперь – 33, и за меня – тоже 18; но тогда не было толпы Виридарских, которые, кажется, все остались очень недовольны, что я как ни как, а проскочил; тогда число избравших меня в уполномоченные составляло 69% всех избирателей, а теперь только 54%. Посмотрим, что будет на выборах в гласные. Котляревский ведь будет стараться всеми силами, чтобы меня не выбрали. Выборы назначены на следующее воскресенье – 1-го июля. Тогда опять поеду в Борзну из Алешни с тем, чтобы

сюда опять возвратиться еще отдохнуть недельку-другую. А отдых мой теперь состоит в том, в чем должно бы состоять занятие, в чтении статистических оценочных трудов; в Полтаве время все уходит на приглашения служащих, прием просителей, неприятные отказы им и в толкучке. Так что отдых мой выходит лучшим временем для работы.

2-го июля. Алешня

Приехало на выборы 1-го июля в Борзну 27 человек избирателей; из них Гореславский и Котляревский ¹⁵¹ имели по 2 голоса, т.е. кроме своего еще по одному – по должности. Опять Комашинский говорил о Максиме Виридарском, что тот не имеет ценза, что присвоил какие-то 3 тысячи ему не принадлежащие, так что председатель призвал его к порядку.

Начали выборы по списку, в котором делопроизводитель записывал нас по очереди прибытия в залу. Баллотировалось 22 присутствующих человека и 2 отсутствующих и получили:

Малахов А.С.	18 изб.	10 неизб.	Русов А.А.	8 изб.	20 неизб.
Богатко И.О.	21	7	Говорецкий Н.В.	14	14
Тимошевский И.И.	10	18	Родионов П.Ф.	9	9
Чудновский К.В.	19	9	Покорский-Журавко	25	3
Котляров Н.П.	16	12	Котляревский К.В.	21	7
Карачевский-Волк Г.Н.	9	19	Белозерский О.М.	19	9
Котляревский Н.В.	17	10	Белозерский Л.И.	24	4
Карачевский-Волк В.В.	13	15	Конисский А.Я.	24	4
Виридарский М.Т.	9	19	Кочубей М.Н.	26	2
Костенецкий Н.А.	21	7	Гореславский И.И.	24	3
Тычина Н.Г.	23	5	Волк-Карачевский Н.Н.	18	11
Тычина Н.П.	25	3	Кочубей Л.В. ¹⁵²	22	7

Вот теперь мне остается подумать, отчего это ко мне такая немилость панов, что даже и сравнивать нельзя результатов моей баллотировки в гласные с тем, как отнеслись ко мне мелкие

избиратели в уполномоченные? Отчего я получил меньше всех? Вероятно, просто оттого, что для этих холопов я был тогда не простой смертный, а знакомый князя Долгорукова ¹⁵³; теперь же Долгоруков помер, и я = 0. Если 9 и 19 попадается часто, то значит за Григория Никодимовича Карачевского-Волка могли положить шар направо: я, Чудновский, В. В. Карачевский-Волк, Кочубей, Тычина, Котляров, Журавко-Покорский, может быть Конисский и Костенецкий. А кто-нибудь из этих и Г. Н. Карачевского (вероятно, Котляров) перешел налево для меня. А если еще и Богатко положил мне направо, то мог Конисский или Костенецкий пойти против меня. Остальные (большинство гласных прошлого трехлетия) прямо пожелали меня выпереть из пределов Черниговской губернии, чтобы я на ее хозяйство никакого влияния не мог оказывать! За что же это: за то ли, что я составил Описание этой губернии? Или что я украинофил и хлопоман, ненавистный потомкам казацкой старшины, и утверждал постоянно, что на народное образование и медицину не нужно жалеть расходов? Или что я неугоден губернатору? Или даже это вместе? Один студент, присутствовавший при сговорах – «кого избирать?», слышал мнение, что этих «ученых» и «опасных» вследствие этого не следует пускать в гласные, при чем прямо называли меня!

Когда я ехал из Борзны к себе на хутор, видел в квартире Псиола ¹⁵⁴, секретаря управы и креатуры Гореславского, торжественный обед победителей, где, вероятно, пили шампанское в честь моего и Грыцька ¹⁵⁵ изгнания из числа гласных! Отдал я хутор в аренду шаповаловскому фельдшеру ¹⁵⁶, но всего на один год, причем сказал ему, что хутор продается, ибо этот ценз не приносит мне желаемого, т.е. выбора в гласные. А что если за три года времена переменятся: не будет губернатором Андреевский ¹⁵⁷, мелкие дворяне захотят за меня заступиться, обаяние Котляревского ¹⁵⁸ и командование через него губернатора тоже уничтожится?... Не рано ли решаться продавать?

11-го июля. Алешня

Узнавши здесь, в Алешне из Мишиного письма письма, что меня зовут в Чернигов на 8 июля в заседание Статистической комиссии, 7-го числа с Любою [...] и ее ребенком отправился я в Чернигов. 8-го числа в помещении Бюро Муханов ¹⁵⁹ открыл заседание этой комиссии: и он, и Малявка заявляли неудовольствие, что Губернская управа очень редко собирает комиссию, что мы являемся в ее заседания мало подготовленными и неознакомленными с тем, что будет предметом обсуждения и т.д. В заседание явились 6 членов, два представителя Губернской управы, Шаховский¹⁶⁰, 10 статистиков и 1 регистратор. Шаховский прочел все постановления Оценочной комиссии за последний год, отчет о работах Статистического бюро, отчет о его поездке в совещание, собранное при Министерстве внутренних дел по поводу сообщений из губернских управ о затруднениях, встречаемых при выполнении закона 1893–1899 гг. В этой комиссии или совещании при Департаменте окладных сборов под председательством директора Департамента Кутлера рассматривались 27 отзывов губернских оценочных комиссий, 2 губернских управ и 5-ти Казенных палат: было-де постановлено, что учет земель следует возложить на губернские управы с тем, чтобы инвентари доставлены были им уездными управами, для чего нужно в уезды командировать по 1 статистику. Что касается выработки оценочных норм, то следует будто бы, по мнению большинства совещания, произвести краткую подворную перепись не имуществ, а хозяйств с исследованием их экономической силы, определяемой и заработками на отхожих промыслах! Поэтому, по мнению совещания, подворно нужно исследовать: плотность населения, количество земли, аренду и съемку земель, посевную площадь, количество скота, промыслы, способы обработки земли и сельские постройки, отдаваемые в наем. Потом будто бы отменили, что население нужно считать, ибо в 1897 г. была перепись, зато решили, что размеры «сельскохозяйственных предприятий» нужно вводить

ингредиентом оценки, т.е. нелепость, противоречащую закону. Шаховский представил и формы рабочих таблиц для разработки собранных данных по городу Чернигову и по 8-ми описанным дачам в разных концах губернии. Их в заседании Комиссии не нашли возможным рассматривать и поручили мне дать свое мнение на другой день.

Вечером я пересмотрел бланки рабочих таблиц и заполненных переписных листков по даче Брахлова ¹⁶¹ и написал свое мнение, которое и прочел в следующем заседании 9-го июля. В нем относительно города я заметил, что следует измерять все холодные постройки в городах, ибо, может быть, некоторые придется ценить по строительной стоимости. Против этого Шаховский сильно возражал, но потом сказал, что он сделал распоряжение, чтобы в городах, где теперь идут работы описи (Нежин, Новгород-Северский и т.п.), делали измерение холодных построек. Про сельские земельные описи я настаивал на том, что вводить изучение рабочей силы хозяйства, к чему стремились сводные таблицы, составленные Шаховским, незачем да и не следует, так как посторонние заработки на отхожих промыслах увеличивают силу хозяйств, а мы должны оценивать землю только по той доходности, какая явилась обычно вследствие наличия известной степени культуры, каковая и определяется статистическим изучением всех условий (естественных, экономических и культурно-технических) сельскохозяйственной жизни. Такое же изучение требует повторного исследования всех имуществ по краткой программе, в которой не должны иметь места демографические и социальные отличия разных групп населения. Муханов, как формалист-буквоед, объявил, что предложение мое о подворной переписи не может даже подлежать обсуждению, ибо уже губернская оценочная комиссия сделала об этом постановление. Несмотря на все мои доводы, что статистики там нет, где имеется на лицо лишь 20% описанных имуществ (как сделаны описанные до сих пор дачи) и что подобный материал ни к

черту не годится, все-таки решили, чтобы я составил схему разработки собранных ими материалов.

На другой день я говорил Уманцу ¹⁶², что я поставлен в нелепое трагическое положение, ибо должен теперь делать то, что считаю бесплодным; но он, разумеется, только посмеивался, ибо считает всякую статистику макулатурой.

Уехал я из Чернигова в угнетенном состоянии: вся наша комиссия стоит в вопросе о значении статистики в деле оценки на той же точке зрения, на какой стояли «мастодонты»-ретрограды из гласных еще в 1876 году, когда зарождалась земская статистика; а князь Шаховский оказался неопределенным человеком, не выяснившим себе основных положений по вопросам статистики, да еще и съякшался с губернатором и жандармом и, как говорят, пользуется устрашением своих статистиков именем этих административных сил!

14 июля. Алешня

Сегодня Ночка еще раз заговорила о продаже хутора в Борзенщине и покупке чего-либо подобного под Полтавою. Да и мне так кажется, что заседанием Статистической комиссии в Чернигове кончилась моя земская карьера: в Полтаве хоть тоже буду делать, что делал и в Чернигове, но там я – нанятой техник-статистик, а не избранный гражданами сотрудник по ведению своего края к прогрессу. Меня избиратели считают негодным своим представителем в земском собрании, выражающим не их желания, а свои заблуждения.

А в чем мои заблуждения? Ведь за все время моего земского служения по выборам только и был у меня один год приятной жизни и приятной работы бесплатной – это год мечтаний моих и покойного князя Долгорукова, что мы сумеем решить вопрос о всеобщем обучении; когда уже речь зашла о малорусском языке в преподавании, я видел, насколько это далеко от действительных мыслей и желаний гласных, не желающих даже усиленного увеличения числа школ!

Школьная статистика!... всеобщее обучение!... этим еще в 80-х годах прошлого столетия занимался я, как ремесленник в Херсонской губернии, где директор училища Фармаковский заставил земцев, а они меня, собрать сведения о всех тогдашних школах и из них сделать вывод о мерах по всеобщему обучению ¹⁶³. Да не та это работа была, что при князе в Чернигове, пока он не стал поддерживать разглагольствования Малявки о предварительном исследовании платежной силы сельских обществ и не отстал от меня, пошедши на сторону компромиссов, ибо испугался ежегодного увеличения бюджета на 200–300 тысяч рублей. А когда мне мечталось, что князь останется верен первоначальной идее и со своим влиянием будет отстаивать необходимость введения всеобщего обучения, то если и до 5 миллионов расходов на это дело мы не дойдем, все-таки хоть по 200 тысяч в год прибавки на народное образование собрание даст. И как было приятно чувствовать, что в таком деле и моих усилий хоть ложка будет! Но когда Мухановщина с ее холодными расчетами взяла верх, что, в самом деле, мне делать без особых задатков красноречия в Черниговском губернском земском собрании, куда уже не могу теперь попасть?

Значит, кончилась моя роль как земского гласного и остается одно прикосновение к земской жизни – земская статистика. Недаром еще в 1873 году Н.В.Лысенко ¹⁶⁴ заметил, что я должен «хоч стовбчики на вулиці полічити, коли нема чого другого»; недаром М. П. Драгоманов ¹⁶⁵ наставлял меня изучать цифры заграничной жизни, чтобы ее понять. А когда Зибер ¹⁶⁶ и Чубинский ¹⁶⁷ натолкнули меня на то, что этих цифр о нашей дорогой родине нет, то я и стал провинциальным земским статистиком. Очевидно, поздно выбрался я в гласные и потому ошибся сам, или другие ошиблись, когда меня выбрали в гласные, тогда как я только статистик, и только составлением таблиц могу выразить свою любовь к нашей (не нашей, як у Шевченка – не своїй) Украине!

1909. Київ

Февреля 17.

От і Миша ¹⁶⁸ вмер. Учора вернувся я з Санкт-Петербурга, куди виїхав 9 февраля, одібравши через Зіну ¹⁶⁹ телеграму, що він помирає. 11-го я ще застав його у больниці «Всех Скорбящих» трохи живим: дихав, глянув на мене очима, коли я його покликав; подав мені праву руку, то ще я попросився з живим; а ввечері, коли ми Юру ¹⁷⁰ хотіли були послати на телефон запитати, що там з ним робиться, вже прибіг комісіонер з «Бюро похоронных процессий» сказати, що він вже вмер: так сповістили його по телефону з больниці. На другий день цей комісіонер одправив туди у больницю гроб, і ми були о 4-тій годині там – правили панахиду (я, жінка, Люба ¹⁷¹, Саша ¹⁷², Юра). 13-го поїхав у больницю з Ноночкою і перевезли звідти катафалком тіло на платформу коло Фінляндського вокзалу і їхали з 3 до 7 годин вечора, і тільки ввечері вернулися додому. Погода була ясна без вітру; а 14-го коли ми поїхали вранці на вокзал, вже і зовсім потеплішало – 1 R⁰. Сонце сяло, як рідко у Петербурзі буває, і ми поїхали потягом погребальним із знакомими: крім нас (мене, Ноночки, Юри, Люби, Саші) поїхали проводити у могилу нашого любого Мишку Полянський ¹⁷³, Стебницький ¹⁷⁴ та Маруся Григорович ¹⁷⁵. Перебули у церкві на Успенському кладовищі обідню і панахиду і понесли серед лісу ялин та сосен дороге нам тіло у могилу. «Троицкий разряд 5-й, 10-е отделение, №486» – оце його адрес на віки, рядом з Петром Савичем Юхименком ¹⁷⁶, якого у маї місяці того року поховано там же на Успенському кладовищі.

«Где густо сплелися сосны и ели – козацкие кости лежат!»

У той же день 14-го февраля поїхали ми – я в Київ, а Ноночка у Дорпат ¹⁷⁷ читати лекції про українську літературу, – покликала її туди українська громада студентська. І от знову я у Києві, де з сентября того року опинився професором статистики у Комерчеському інституті ¹⁷⁸, і хоч багато роботи і по підготовці до лекцій, і по секретарству, і по відповіді у Центральний

статистичний комітет з приводу 2-го перепису, і по Статистичній комісії нашого Товариства наукового ¹⁷⁹, що виникло тут у Києві «за часи свобод», як тепер кажуть, а усе таки чогось схотілося записувати тут, що переживатиму на старості літ як професор та член наукових товариств. Чи такі вони будуть, як і земство Чернігівське, про події якого записував колись свої враження.

1909. Марта 25.

Легко було написати, що знову візьмуся за свій дневник! Тепер тільки, перебираючи листи та папери, знову наткнувся на цю книжечку; але ж скоро 2 часа ночі; а завтра треба (хоч і страшний четверг) бігти на пошту гроші висилати, бігти до Науменка ¹⁸⁰ – нести Юрини документи, що перед виїздом сюди з Петербургу прислала Ноночка, бігти до Лесі Требінської ¹⁸¹, щоб там квартиру для Ноночки–Юри устроїти! Де тут часу найдеш писати свої замітки! А празник Великодний мине, знов лекції, лекції, лекції!...

23.V.1915. Винница

И вот теперь, когда после 3-летнего преподавания в Коммерческом институте курсов земского и городского хозяйства я вижу, что со своими устарелыми понятиями о значении земского и городского самоуправления я отстал от века, опять примусь писать в этой книжке свои впечатления, воспоминания, думы об окружающем.

Я в самом деле слишком отстал от народившихся тенденций относительно общественной жизни, общественной службы и т.п. Ведь я все время считал, что земские учреждения – политические учреждения, которые так или иначе поведут к демократизации строя жизни, к тому, что на юге России никто другой, а именно эти учреждения поставят «во весь рост» (как говорил Ковалевский ¹⁸²) украинский вопрос. Но разве можно надеяться, что, напр[имер], представители земского и городского «самоуправления» (не самоуправства ли?) в Виннице Стамеров

и Оводов могут когда-нибудь услышать без остервенения слова «демократизм», «українство»?

Разве можно представить себе, чтобы представители так называемого «прогресивного» кадетского направления, члены «Общества распространения технических знаний» в Киеве, организующие курсы земского и городского благоустройства, понимали под этим благоустройством что-либо хоть сколько-нибудь отличающееся от благонадежности полицейской? Разве можно предполагать существование среди нынешних земских статистиков, стремящихся получать 3000–6000 жалованья, таких, какими мы бывали в старину и просили Херсонскую губернскую управу уменьшить нам жалованье с 1500 руб. на 1200 с тем, чтобы можно было произвести подворную перепись? Техника благоустройства, бухгалтерии, статистики и т.п. настолько вытеснила старые идейные стремления старого земства, что и вся деятельность земская получила другой характер. До выезда моего из Киева, когда я еще ездил на лекции, был у нас Хижняков ¹⁸³ и рассказывал, что он в зале земского собрания чувствует себя совершенно чужим, настолько изменилось и общее настроение, и направление мыслей гласных, не говоря уже о том, что члены управы и председатели считают себя чиновниками и больше ничем. А все-таки буду писать.

Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, ф. 1, оп. 1, спр. 453/1, 49 арк. Автограф.

Опубліковано: Сіверянський архів: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2009. – Вип. 3. – С. 80–122.

Коментарі

1. Цей записник подарувала О. О. Русову донька Любов Олександрівна (1880–1960).

2. Чернігівське губернське земське зібрання XXXIV чергової сесії 1898 р. тривало з 17 січня по 6 лютого 1899 р. Див.: Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXIV очередной сессии 1898 г., состоявшейся 17 января – 6 февраля 1899 г. – Чернигов, 1899. – 288 с.

3. На початку 1878 р. О. О. Русов придбав 12 десятин землі у Борзенському повіті Чернігівської губернії неподалік залізничної станції Доч Либаво-Роменської залізниці, облаштував хутір і в такий спосіб отримав ценз для обрання земським гласним.

4. Йдеться про попередній виборчий з'їзд, на якому обиралися уповноважені від дрібних землевласників для участі у виборах земських гласних по курії землевласників. Згідно з «Положенням о губернских и уездных земских учреждениях» від 1 січня 1864 р. для безпосередньої участі у виборах земських гласних від землевласників повіту у Чернігівській губернії був встановлений земельний ценз у 200 десятин для Борзенського, Козелецького, Конотопського, Ніжинського повітів, для решти повітів – 250 десятин. У з'їзді землевласників брали участь уповноважені від землевласників, що мали у повіті не менше 1/20 встановленого цензу землі.

5. Емеритальна каса – пенсійна каса земських службовців.

6. Йдеться про губернського гласного від Борзенського повіту, голову ревізійної комісії губернського земства, члена Борзенської повітової училищної ради, колезького асесора Котляревського Миколу Володимировича. Служив земським начальником 2-ї дільниці Борзенського повіту Чернігівської губернії. Володів маєтком у с. Велика Загорівка Борзенського повіту.

7. Див.: Русов А. Статистика и технический баланс Черниговской земской эмеритальной кассы // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – №12. – С.44–122; В Черниговскую губернскую земскую управу статистика Русова – рапорт. Состояние эмеритальной кассы губернского земства на 1 января 1898 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – №8. – С.50–55.

8. Йдеться про князя Долгорукова Миколу Дмитровича (1858–1899) – статського радника. Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету. У 1883–1885 рр. – чиновник канцелярії московського губернатора. Пізніше – на виборних посадах почесного мирового судді Новозибківського повіту, почесного попечителя Новозибківського реального училища, голови правління Товариства допомоги нужденним ученицям Новозибківської жіночої гімназії, члена Попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії тощо. У 1888–1896 рр. – новозибківський повітовий предводитель дворянства, у 1896–1899 рр. – чернігівський губернський предводитель дворянства. Нагороджений орденами св. Станіслава 2 ступеня та св. Володимира 3 і 4 ступенів.

9. Тарновський Василь Васильович (молодший) (1837–1899) – громадський і культурний діяч, меценат. Зібрав унікальну колекцію

українських старожитностей і творів Т. Г. Шевченка, які заповів Чернігівському губернському земству.

10. Дім *Мазети* – будинок Чернігівської полкової канцелярії на Валу. Через відмову Міністерства внутрішніх справ перевести архів і безоплатно передати цей будинок земству, В. В. Тарновський дав згоду на виділення іншого приміщення для облаштування його колекції.

11. Велика Загорівка – село Борзенського повіту Чернігівської губернії на березі р. Борзни за 10 км від залізничної станції Плиски (нині – Борзнянського району Чернігівської області).

12. Музей В. В. Тарновського – зібрання українських старожитностей та матеріалів, пов'язаних з життям і творчістю Т. Г. Шевченка (разом майже десять тисяч пам'яток). Губернське земське зібрання у лютому 1897 р. ухвалило рішення: прийняти дарунок, висловити В. В. Тарновському подяку, порушити клопотання про виділення приміщення для музею і присвоєння йому імені дарувальника. Так у Чернігові з'явився Музей українських старожитностей – перший і єдиний в Російській імперії музей української історії.

13. Шраг Ілля Людвигович (1847–1919) – адвокат, громадсько-політичний діяч, губернський гласний від Чернігівського повіту. Пізніше – депутат I Державної Думи, член Української Центральної Ради (Детальніше див.: І.Л.Шраг: документи і матеріали / Упор. Шевченко В.М. та ін. – Чернігів, 1997. – 165 с.; Демченко Т.П. Батько Шраг. – Чернігів, 2008. – С. 264).

14. Хижняков Василь Михайлович (1842–1917) – громадський діяч. Викладав у Чернігівській чоловічій та жіночій гімназіях. У 1875–1886 рр. – Чернігівській міській голова, у 1887–1895 рр. – голова Чернігівської губернської земської управи. (Детальніше див.: Рахно О. Голова Чернігівської губернської земської управи В. М. Хижняков: віхи життя та громадської діяльності // Сіверянський літопис. – 2007. – №5. – С. 110–115).

15. Карачевський-Вовк Василь Васильович (1873 – ?) – губернський гласний від Борзенського повіту. Дворянин, син В. Н. Карачевського-Вовка (1834–1893) – громадського діяча, публіциста, перекладача, члена Київської Старої громади. Закінчив Київський університет св. Володимира. Викладач Київського кадетського корпусу. Депутат II Державної Думи, входив до складу Української думської фракції.

16. Вронський Василь Якович – лікар, губернський гласний від Стародубського повіту. Дворянин, у 1886 р. закінчив медичний факультет Київського університету св. Володимира і перебував на військовій службі. У 1894 р. подав у відставку і служив Стародубським повітовим лікарем. У 1899–1909 рр. – член Чернігівської губернської земської управи.

17. Лизогуб Федір Андрійович (1851–1928) – громадський і державний діяч, українофіл. На той час гласний Чернігівського губерньського земського зібрання від Городнянського повіту та Полтавського губерньського земського зібрання від Лохвицького повіту. 8 грудня 1901 р. був обраний головою Полтавської губерньської земської управи. У 1918 р. – голова уряду Української Держави П. Скоропадського.

18. Силаков Іван Іванович – дворянин, гласний від Новозибківського повіту, штабс-капітан у відставці, депутат Чернігівського губерньського дворянського зібрання.

19. Йдеться про каталог Музею українських старожитностей В. В. Тарновського.

20. Йдеться про одного з Рашевських: Івана Григоровича або Івана Федоровича – губерньських гласних від Чернігівського повіту. Іван Григорович (1849–1921) – український художник. Служив у губерньському присутствії у судових справах, потім завідував чернігівським Музеєм українських старожитностей В.В. Тарновського. Іван Федорович (1847 – ?) – активний діяч народницького руху. Після закінчення медичного факультету Київського університету св. Володимира служив фельдшером у Харківському повіті. У 1872–1873 рр. входив до складу Київського гуртка П. Аксельрода. У 1881 р. повернувся на Чернігівщину. Служив старшим лікарем губерньської земської лікарні.

21. Радченко Микола Леонтєвич – губерньський гласний від Сосницького повіту, член ревізійної комісії губерньського земства, земський начальник 2-ї дільниці Сосницького повіту, член повітової училищної ради, член Сосницького повітового відділення Товариства Червоного Хреста.

22. Бакуринський Олексій Олександрович (1869–1919) – губерньський гласний від Городнянського повіту. У 1894 р. закінчив Петровську сільськогосподарську академію. З 1895 р. обирався повітовим та губерньським земським гласним від Городнянського та Чернігівського повітів, у 1901–1907 рр. – член Чернігівської губерньської земської управи, у 1911–1913 рр. – член Чернігівського губерньського у земських і міських справах присутствія, протягом 1914–1917 рр. – голова Чернігівської губерньської земської управи. 6–23 березня 1917 р. – Чернігівський губерньський комісар Тимчасового уряду. Загинув під час «червоного терору» наприкінці липня – на початку серпня 1919 р. (Детальніше див.: Рахно О. Трагічна доля Олексія Батуринського // Реабітовані історією: Чернігівська область. – Чернігів, 2008. – Кн. I. – С. 699–707).

23. Маляво(а) Євген Іванович – дворянин, губерньський гласний від Чернігівського повіту. У 1894 р. закінчив Петровську сільськогосподарську

академію. З 1895 р. обирався гласним Чернігівського повітового земського зібрання, член Чернігівської повітової земської управи. У 1905–1913 рр. – член Чернігівської губернської земської управи.

24. Йдеться про проект запровадження в Чернігівській губернії загальної початкової освіти, над яким працювала спеціальна комісія під керівництвом губернського предводителя дворянства князя М. Д. Долгорукова у 1897–1899 рр.

25. Член цієї ж комісії Є. І. Малявка пропонував земському зібранню ухвалити рішення, згідно з яким школи мали будувати сільські громади з частковим відшкодуванням у вигляді премій з бюджету губернського земства.

26. Йдеться про Уманця Федора Михайловича (1841–1917) – земського діяча, історика. Закінчив юридичний факультет Московського університету (1861). У 1864–1867 рр. – мировий посередник і голова мирового з'їзду в Подільській губернії, в 1875–1880 рр. – член Глухівського повітового у селянських справах присутствія. Пізніше, у 1889–1896 рр. обирався земським гласним і головою Глухівської повітової земської управи. У 1896–1901 рр. – голова Чернігівської губернської земської управи. Автор праць «Вырождение Польши» (СПб., 1872), «Гетьман Мазепа» (СПб., 1897) (Детальніше див.: Половець В. Федір Михайлович Уманець: громадська та наукова діяльність (1841–1918 рр.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №1. – С.97–119).

27. Колегіальний орган при Чернігівській губернській земській управі, створений у 1898 р. для пошуку шляхів піднесення сільського господарства та економічного розвитку губернії в цілому. «Положение о сельскохозяйственном экономическом совете при Черниговской губернской земской управе» було затверджено губернським земським зібранням 6 лютого 1899 р. (Детальніше див.: Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 2. – Приложение. – С. 96–97).

28. Петровська землеробська і лісова академія заснована в 1865 р. під Москвою, в Петровському-Розумовському. З 1894 р. – Московський сільськогосподарський інститут, з 1917 р. – знову Петровська сільськогосподарська академія, з 1923 р. – Сільськогосподарська академія ім. К. А. Тімірязєва. Сьогодні – Московська сільськогосподарська академія ім. К. А. Тімірязєва.

29. Довжик – село Чернігівського повіту Чернігівської губернії (тепер – Чернігівського району Чернігівської області). Розташований за 25 км від залізничної станції Чернігів. Там знаходився масток губернського земства.

30. Глібов Григорій Миколайович (1865–1930) – великий землевласник Чернігівського та Ніжинського повітів, з 1890 р. – предводитель дворянства Чернігівського повіту. Камергер, депутат III Державної Думи, нагороджений орденом св. Станіслава 2 ступеня. У 1911 р. виїхав за кордон.

31. Забелло Григорій Васильович – колезький секретар, губернський гласний від Ніжинського повіту, член ревізійної комісії, голова Ніжинської повітової земської управи з 1894 р.

32. Якимача Сергій Лаврович (1862 – ?) – губернський гласний від Сосницького повіту, земський начальник 2-ї дільниці Сосницького повіту, у 1907 р. був обраний головою Сосницької повітової земської управи. Нагороджений орденом св. Анни 2 ступеня.

33. *Sic transiit gloria mundi* (лат.) – так минає людська слава.

34. Детальніше про ці проекти див.: Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIII-й очередной сессии Комиссии по народному образованию доклад // ЗСЧГ. – 1898 – №2–4. – Приложение; Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV сессии 1898 года Комиссии по народному образованию доклад с мнениями ее членов и статистическими данными о положении начального образования в Черниговской губернии (№165). – Чернигов, 1899.

35. Йдеться про князя Долгорукова М. Д. (див. коментар №8).

36. Ноночка – родинне ім'я Русової (Ліндфорс) Софії Федорівни (1856–1940) – видатної української громадської діячки та педагога, дружини О. О. Русова.

37. Ширай Сергій Олександрович (1860 – ?) – губернський гласний від Стародубського повіту, гвардійський поручик у відставці, великий землевласник, почесний попечитель Стародубської чоловічої прогімназії, член повітової училищної ради, заступник голови Стародубського товариства сільського господарства і тваринництва. Закінчив Миколаївське кавалерійське училище в 1877 р. У 1877–1892 рр. – на військовій службі. Пізніше – на виборних посадах у Стародубському повіті. У 1903–1906 рр. – голова Стародубської міської думи.

38. Йдеться про Розенеля Альфреда Германовича (1852–1920) – колезького радника, доктора медицини, штатного ординатора Чернігівської губернської земської лікарні. Закінчив медичний факультет Київського університету св. Володимира (1876). Служив у Київському управлінні Товариства піклування про поранених і хворих воїнів в тилу діючої в Туреччині армії (1878), міським і земським лікарем у містах і повітах Бессарабської губернії (1878–1879), земським лікарем Ніжинського повіту Чернігівської губернії (1881–1884). У 1888–1890 рр.

служив молодшим чиновником при Медичному департаменті й водночас підвищував кваліфікацію у Військово-медичній академії, де в 1894 р. захистив дисертацію і здобув ступінь доктора медицини. З 1894 р. – на посаді штатного ординатора Чернігівських богоугодних закладів, з 1898 р. – штатний ординатор губернської земської лікарні. Нагороджений знаком Червоного Хреста, орденами св. Станіслава 2 і 3 ступенів та св. Анни 3 ступеня, у тому числі за успішну боротьбу з епідеміями холери й чуми в 1910 р. Помер у Чернігові 6 листопада 1920 р. від сипного тифу.

39. Рудзинський Володимир Іванович (1853 – ?) – губернський гласний від Кролевецького повіту, вільнопрактикуючий лікар Кролевеця. Закінчив Санкт-Петербурзьку медико-хірургічну академію. З 1884 р. обирався на посаду почесного мирового судді Кролевецького повіту. У 1899–1905 рр. – предводитель дворянства Кролевецького повіту, у червні 1905 р. був обраний членом Кролевецької повітової земської управи.

40. Максимовський Микола Олександрович – губернський гласний від Суразького повіту, земський начальник 3-ї дільниці Суразького повіту, колезький секретар.

41. Лашкевич Степан Іванович – губернський гласний від Новозибківського повіту. Закінчив Новгород-Сіверську гімназію. У 1891–1893 рр. – канцелярист Новозибківської дворянської опіки, з 1893 р. – почесний мировий суддя Новозибківського повіту, у 1896–1901 рр. – член Чернігівської губернської земської управи.

42. Булашевич Петро Павлович – губернський гласний від Мглинського повіту. У 1867 р. закінчив 6 класів Чернігівської класичної гімназії. У 1880–1895 рр. – член Мглинської повітової земської управи, у 1895–1899 рр. – її голова, у 1899–1901 рр. – член Чернігівської губернської земської управи.

43. Савицький Микола Петрович (1867–1941) – дворянин, губернський гласний від Кролевецького повіту. Закінчив Полтавський кадетський корпус та 3-є Олександрівське військово училище (1886), артилерист. На військовій службі перебував до 1892 р., штабс-капітан. У 1896–1906 рр. – повітовий предводитель дворянства у Кролеві, Речиці, Гомелі. У 1906–1914 рр. – голова Чернігівської губернської земської управи. У 1915 р. обраний членом Державної Ради Російської імперії. З квітня 1917 р. очолював адміністрацію Архангельська та Біломорського району, у травні – червні 1918 р. – Чернігівський губернський староста, у червні – серпні – товариш міністра внутрішніх справ Української Держави. У 1920 р. емігрував за кордон. Помер у Празі (Детальніше див.: Рахно О. Я. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). – Чернігів, 2009. – С.283–298).

44. Солонина Петро Миколайович (1843 – ?) – губернський гласний від Городнянського повіту. Навчався у Чернігівській гімназії та на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира. У 1872–1873 рр. – учитель російської мови у Санкт-Петербурзькому повітовому училищі. З 1873 р. – викладач Чернігівської земської учительської семінарії, а з 15 березня по 1 червня 1878 р. виконував обов'язки директора до її закриття. У 1883–1899 та 1901–1917 рр. – член Чернігівської губернської земської управи.

45. Глуздовський Платон Васильович – губернський гласний від Козелецького повіту.

46. Бушитедт Петро Андрійович (1855–?) – губернський гласний від Сосницького повіту. Закінчив Військово-медичну академію (1881), з 1886 р. – почесний мировий суддя по Сосницькому повіту, у 1890–1893 рр. – член Сосницької повітової земської управи, у 1893–1896 рр. – земський лікар Сосницького повіту, у 1896–1899 рр. – член Чернігівської губернської земської управи.

47. Йдеться про губернських гласних від Борзенського повіту В. В. Карачевського-Вовка (див. коментар №15) та Григорія Никодимовича Карачевського-Вовка (1832–1914) – голову Борзенської повітової земської управи у 1892–1899 рр., члена кошторисної комісії губернського земства.

48. Іванов Микола Петрович – губернський гласний від Кролевецького повіту, член кошторисної комісії, член Чернігівського губернського статистичного комітету, статський радник.

49. Журавський – канцелярист Чернігівської губернської земської управи.

50. Йдеться про Лашкевича С. І. (див. коментар № 41).

51. Йдеться про голів Чернігівської губернської земської управи О. П. Карпінського та М. О. Константиновича. Карпінський Олександр Павлович (1835–1883) закінчив Чернігівську гімназію (1854) та медичний факультет Київського університету св. Володимира (1860). У 1861–1865 рр. служив Сосницьким міським лікарем. У 1865–1866 рр. – член Чернігівської губернської земської управи, у 1866–1870 та 1874–1877 рр. – її голова. У 1875–1880 рр. – директор Чернігівського міського громадського банку. Помер 21 травня 1883 р. у Сосниці, похований на місцевому цвинтарі (Детальніше див: Рахно О. Я. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). – Чернігів, 2009. – С. 51–72).

Константинович Микола Олександрович (1844–1886) закінчив Чернігівську гімназію (1859) та історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира (1864). Після закінчення

університету служив учителем Рівненської гімназії. З 1865 р. – учитель історії та географії Чернігівських чоловічої та жіночої гімназій. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. був членом Чернігівської губернської земської управи та керував земськими статистичними роботами. У 1883–1886 рр. – голова Чернігівської губернської земської управи. Дійсний член, секретар та помічник голови Чернігівського губернського статистичного комітету, співавтор (разом з О. М. Лазаревським) «Обозрения Румянцевской описи» Лівобережної України 1765–1769 рр. У 1880–1884 рр. – директор Чернігівського міського громадського банку. У 1880 р. у Чернігівському земському повітовому зібранні М. Константинович зробив заяву про необхідність порушення клопотання про «права місцевого нарідчя при викладанні у школі» (Детальніше див: Рахно О. Я. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). – Чернігів, 2009. – С.132–149).

52. Йдеться про газету «Жизнь и искусство», яка виходила наприкінці XIX ст. в Києві. На прохання О. О. Русова редакція часопису започаткувала в ньому спеціальний відділ «Черниговская хроника». За дорученням редакції він розповсюджував газету в Чернігові.

53. Анненков Костянтин Никанорович (1843–1910) – юрист і земський діяч, походив з дворян Львовського повіту Курської губернії. Після закінчення юридичного факультету Харківського університету обирався мировим суддею та земським гласним. Автор книги «Задачи губернского земства» (СПб., 1890) та низки статей на цю тему.

54. Коцюбинський Михайло Михайлович (1864–1913) – видатний український письменник і громадський діяч. З лютого 1898 р. служив діловодом Чернігівської губернської земської управи, а у вересні 1900 р. перейшов до новоствореного статистичного бюро, в якому на посаді статистика перебував до травня 1911 р.

55. Неточасєв Д. М. – співробітник («счетчик») О.О.Русова у Чернігівській губернській земській управі.

56. Ротмістров Григорій Григорійович (1864–1940) – статистик Полтавського губернського земства, громадський діяч. Закінчив Київський університет св. Володимира, був запрошений регістратором для перепису міст Полтавської губернії і став постійним співробітником статистичного бюро Полтавського губернського земства.

57. Йдеться про Русова Михайла Олександровича (1876–1909) – першого сина Олександра та Софії Русових, пізніше відомого українського політичного діяча, одного із засновників Революційної української партії (РУП), етнографа.

58. Лемперт – ймовірно, статистик Полтавського губернського земства.

59. *Йдеться, напевно, про Василевського Сидора Олександровича – на той час управляючого Чернігівським відділенням Селянського поземельного банку.*

60. *Йдеться про молодшого сина Русових Юрія Олександровича Русова (1895–1961) – пізніше відомого вченого-іхтіолога. Народився 8 січня 1895 р. у Харкові. У 1908 р. вступив до 4 класу гімназії К.І. Мая в Петербурзі, а у 1909 р. продовжив навчання в гімназії В.П. Науменка у Києві, яку закінчив у 1913 р. Тоді ж вступив на природничо-математичний факультет Київського університету св. Володимира. Член Центральної Ради (1917), асистент кафедри зоології Кам'янець-Подільського університету (1918). У 1920 р. вступив до Віденського університету, який закінчив у 1923 р. Тоді ж здобув вчене звання доктора філософії. Жив у Італії, Англії, Чехії, Румунії, а після Другої світової війни – у США та Канаді.*

61. *Рклицький М. В. – статистик Полтавського губернського земства.*

62. *Влітку О. О. Русов проводив статистичні дослідження у Ярославській, Костромській та Владимирській губерніях.*

63. *М. О. Русова було віддано «під нагляд поліції» за місцем проживання.*

64. *Йдеться про племінницю О.О.Русова Зінаїду Олександрівну Ліндфорс (1868–1919).*

65. *Шкляревич Петро Данилович (1847 – ?) – закінчив Миколаївське військове інженерне училище та Миколаївську військово-інженерну академію. Перебував на військовій службі до 1869 р. Протягом 1889–1893 рр. був членом Полтавської губернської земської управи. У 1893–1901 рр. – голова Полтавської губернської земської управи. Член II Державної Думи, октябрист.*

66. *Йдеться про Гаврилова Василя Михайловича – секретаря Чернігівської губернської земської управи наприкінці XIX – на початку XX ст.*

67. *Скринський Григорій Тихонович – страховий інспектор Чернігівської губернської земської управи.*

68. *Абсентеїзм (лат. absentia – відсутність) – ухилення від участі у голосуванні під час виборів.*

69. *Йдеться про друк другого тому праці О. О. Русова «Описание Черниговской губернии» (Чернигов, 1899. – Т.2. – XI, 97, 377, 323 с.).*

70. *Михальчук Костянтин Петрович (1841–1914) – український мовознавець і етнограф, активний діяч Київської Старої громади. У 1871 р. склав першу карту діалектів української мови, вперше розробив програму для збирання українських діалектичних матеріалів.*

71. Йдеться про дружину та дітей О. О. Русова.
72. Йдеться про Яковича Івана Михайловича – завідувача технічного відділення Чернігівської губернської земської управи.
73. Йдеться про Борзенського повітового предводителя дворянства, колезького секретаря Гореславського Івана Івановича. Закінчив Київське піхотне юнкерське училище (1875) і до 1882 р. перебував на військовій службі, поручик. У 1897–1895 рр. – депутат Чернігівського дворянського депутатського зібрання від Борзенського повіту. У 1896–1901 рр. – Борзенський повітовий предводитель дворянства. Володів у повіті 893 дес. землі.
74. Йдеться про Борзенського повітового земського гласного, землевласника, генерал-майора Кониського Олександра Яковича.
75. Про Котляревського М. В. див. коментар № 6.
76. Йдеться про персонажа комедії М. В. Гоголя «Ревізор».
77. Ймовірно, йдеться про Білозерського Олімпія Михайловича – штабс-капітана у відставці, кандидата на посаду повітового предводителя дворянства, члена Борзенської повітової губернської земської управи у 1892–1901 рр.
78. Йдеться про чергове Чернігівське губернське земське зібрання XXXV сесії 1899 р.
79. Йдеться про губернських гласних, які померли протягом року: Долгорукова М. Д. (див. коментар № 8), Секерж-Зеньковича Якова Григоровича – губернського гласного від Стародубського повіту, члена ревізійної комісії губернського земства, земського начальника Стародубського повіту; Климова Віктора Єгоровича – губернського гласного від Мглинського повіту, земського начальника; Трофименка Олександра Герасимовича – губернського гласного від Глухівського повіту, члена кошторисної комісії губернського земства.
80. Йдеться про Макарова Василя Яковича – губернського гласного від Ніжинського повіту та Рудановського Леоніда Яковича – губернського гласного та депутата Чернігівського дворянського депутатського зібрання від Сосницького повіту.
81. Муханов Олексій Олексійович (1860–1907) – камер-юнкер, чернігівський губернський предводитель дворянства у 1899–1904 рр. Закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Служив у Міністерстві внутрішніх справ. Новозибківський повітовий (1896–1899) та Чернігівський губернський предводитель дворянства (1899–1904 рр.). У 1904 р. передав по телеграфу на ім'я імператора адресу Чернігівського губернського земського зібрання про необхідність скликання народних представників. Після того, як імператор у

відповідь відзначив його «дерзость и бестактность», О. О. Муханов вийшов у відставку. Керівник Чернігівського регіонального відділення Конституційно-демократичної партії, член її Центрального Комітету. Депутат I Державної Думи, очолював аграрну комісію. Помер у 1907 р. в Лозанні.

82. *Йдеться про Сипягіна Дмитра Сергійовича (1853–1902) – міністра внутрішніх справ Російської імперії, прихильника жорстоких каральних заходів проти визвольного руху, провідника русифікаторської політики.*

83. *Тризна Дмитро Романович (1860–?) – губернський гласний від Чернігівського повіту. Закінчив медичний факультет Київського університету св. Володимира (1886). У 1886–1892 рр. – земський лікар Чернігівського повіту, у 1892–1910 рр. – голова Чернігівської повітової земської управи, у 1910–1913 рр. – член Чернігівської губернської земської управи та заступник її голови.*

84. *Троцина Костянтин Єлисейович (1827–1914) – ніжинський повітовий предводитель дворянства, великий землевласник. Закінчив Ніжинський ліцей князя Безбородька (1847). У 1849–1852 рр. – чиновник канцелярії Санкт-Петербурзького військового генерал-губернатора та столичної міської думи. Протягом 1860–1862 рр. – голова Ніжинської межової комісії, у 1863–1865 рр. – член від уряду Чернігівського губернського у селянських справах присутствія. Перший голова Чернігівської губернської земської управи (1865–1866). У 1887–1905 рр. обирався Ніжинським повітовим предводителем дворянства (Детальніше див.: Рахно О. Перший голова Чернігівської губернської земської управи К.Є. Троцина // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 37. – С.152–157).*

85. *Кандиба Петро Миколайович – предводитель дворянства Конотопського повіту, член кошторисної комісії Чернігівського губернського земства.*

86. *Кринський Болеслав Іванович – губернський гласний від Козелецького повіту.*

87. *Йдеться про Дорошенка Петра Яковича (1857–1919) – губернського гласного від Глухівського повіту, за фахом лікаря, історика, культурного і громадського діяча, обраного гласним після смерті О.Г. Трофименка. З 1903 р. активно працював у Чернігівській губернській вченій архівній комісії. З 1908 р. – директор Чернігівського дворянського пансіону. У 1917 р. заснував у Чернігові українську гімназію. У 1918 р. за гетьмана П.Скоропадського обійняв посаду керівника Головного управління у справах мистецтва.*

88. *Йдеться про доповідь О. О. Русова «Проект организации земских статистических учреждений в Черниговской губернии» (Земський*

сборник Черниговской губернии. – 1899. – №6. – Приложение. – С. 59–68).

89. Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) – письменник, етнограф, історик, громадський діяч. За рекомендацією О.О.Русова на той час працював секретарем Чернігівської губернської земської управи.

90. Губернатор твір О.О.Русова довго не затримав. Другий том «Описания Черниговской губернии» був дозволений до друку цензурою 22 грудня 1899 р.

91. Небольсін Андрій Васильович (1837–1915) – дворянин, губернський гласний від Новозибківського повіту, член губернської земської кошторисної комісії у 1898–1901 рр. Навчався у школі гвардійських підпрапорщиків. З 1883 р. постійно обирався гласним Новозибківського повітового земського зібрання. У 1891–1908 та 1910–1912 рр. – голова Новозибківської повітової земської управи; у 1908–1910 рр. – член Чернігівської губернської земської управи.

92. Варзар Василь Єгорович (1851–1940) – земський статистик, економіст, засновник промислової статистики в Росії.

93. Шрамченко Михайло Миколайович – губернський гласний він Козелецького повіту, член ревізійної комісії губернського земства.

94. Клименко Іван Семенович – губернський гласний від Мглинського повіту, член кошторисної комісії.

95. Ковач Андрій Порфиревич – голова Городянської земської повітової управи, член ревізійної комісії губернського земства.

96. Йдеться про актора української театральної трупи П.Саксаганського, який гастролював у Чернігові.

97. Йдеться про Радченка М. Л. (див. коментар № 21).

98. Напевно, йдеться про Галімського Неона Костянтиновича – агента губернського земства по страхуванню майна у Глухівському повіті.

99. Йдеться про Андрієвського Євгена Костянтиновича (1847–?) – таємного радника, чернігівського губернатора у 1894–1902 рр. та Долгово-Сабурова Олександра Сергійовича (1851–?) – дійсного статського радника, чернігівського віце-губернатора у 1894–1902 рр.

100. Йдеться про Котляревського М.В. (див. коментар № 6).

101. Див. коментар № 95.

102. Йдеться про члена губернської земської управи Булашевича П.П. (див. коментар № 42).

103. Йдеться про губернського гласного Хижняка В.М. (див. коментар № 14).

104. Йдеться про члена губернської земської управи Вронського В.Я. (див. коментар № 16).

105. Йдеться про члена губернської земської управи Лашкевича С.І.

(див. коментар № 41).

106. Йдеться про голову Чернігівської губернської земської управи Уманця Ф. М. (див. коментар № 26).

107. Йдеться про Грінченка Б. Д. За рекомендацією О.О.Русова Київська Стара громада доручила йому на платній основі відредагувати матеріали для Словника української мови, який готували до друку громадівці. Він залишив секретарство у Чернігівській губернській земській управі й виїхав до Києва.

108. Скаржинський Олександр Матвійович – предводитель дворянства Мєлинського повіту.

109. Йдеться про мешканців історичного району Чернігова Лісковиці.

110. Констянтиноград – повітовий центр Полтавської губернії. З 1922 р. – Красноград. Тепер – районний центр Харківської області.

111. Навпевно, йдеться про поїзду О. О. Русова до Мартиновича Порфирія (1856–1933) – художника й етнографа, майстра портрету та побутового жанру. Навчався у Петербурзькій Академії мистецтв. З 1883 р. вивчав дерев'яну архітектуру і народний одяг Полтавщини. Разом з В. Горленком склав і видрукував 1888 р. реєстр старожитностей Полтавщини. Перший ілюстратор «Енеїди» І.П. Котляревського.

112. Йдеться про колишнього співробітника статистичного відділення при Чернігівській губернській земській управі.

113. Червінський Петро Петрович (1849–1931) – земський статистик, народник. На сторінках преси намагався обґрунтувати ідею самобутнього шляху економічного розвитку Росії на основі селянської общини. У 1876–1890 рр. працював у статистичному відділенні (бюро) Чернігівського губернського земства.

114. Ймовірно, йдеться про статистика з Харкова Сторожевського С.М.

115. Московське юридичне товариство (1863–1917) провело перше засідання 20 січня 1863 р. Статут затверджено 17 лютого 1865 р. Одним з найбільш відомих його керівників був Сергій Андрійович Муромцев (1850–1910) – юрист, публіцист, земський діяч, професор Московського університету в 1877–1884 рр., один з лідерів партії кадетів, голова І Державної Думи Росії.

116. Йдеться про Імператорське Вільне економічне товариство – перше російське наукове товариство, засноване 1765 р. в Петербурзі. Сприяло впровадженню в сільське господарство нової агротехніки, проводило обговорення актуальних проблем економічного розвитку країни.

117. Йдеться про завідувача створеного у травні 1900 р. Оціночно-статистичного бюро при Чернігівській губернській земській управі князя

Шаховського Михайла Львовича.

118. *Дискреційна влада губернатора – можливість діяти на власний розсуд у рамках закону.*

119. *Йдеться про ґрунтознавця В. В. Докучасва, статистика О. Ф. Фортунатова та юриста Ф. К. Горб-Ромашкевича, які 16–30 червня 1900 р. на прохання О.О.Русова провели курси для персоналу статистичного бюро Полтавського губернського земства. Докучасв Василь Васильович (1846–1903) – відомий російський природознавець, засновник основ генетичного ґрунтознавства. Створив вчення про географічні зони, дав наукову класифікацію ґрунтів (1886), створив першу в Росії кафедру ґрунтознавства (1895). Фортунатов Олексій Федорович (1856–?) – агроном і статистик. Закінчив медичний факультет Московського університету, а потім Петровську землеробську й лісову академію, де був залишений викладачем, а потім професором (1884–1893) сільськогосподарської енциклопедії і сільськогосподарської статистики. З 1894 по 1899 рр. був професором Новоалександрійського інституту, з 1899 р – професор Київського політехнічного університету по кафедрі сільськогосподарської економії і статистики. Проводив земські статистичні дослідження у Московській, Самарській і Тамбовській губерніях. Головні праці: «Урожайи ржи в Европейской России» (1893), «Сельскохозяйственная статистика Европейской России» (1893) тощо. Горб-Ромашкевич Феодосій Кузьмич (1857–1907) – юрист. Закінчив Харківський університет. Був професором Варшавського університету по кафедрі фінансового права. Головні праці: «Поземельный кадастр» (Ч.1. – 1892; Ч.2. – 1900), «Поземельный налог в практике западноевропейских государств» (1900) та ін.*

120. *Дячків Хутір, Ново-Василівка, Диканька – населені пункти Полтавської губернії.*

121. *Йдеться про колезького реєстратора Безверхова Василя Григоровича – наглядча губерньської земської лікарні.*

122. *Йдеться про персонажа комедії М. В. Гоголя «Ревізор».*

123. *Йдеться про персонажів творів М. В. Гоголя «Ревізор» та «Мертві душі».*

124. *Пороховициков Олександр Олександрович (1833–1918) – меценат, публіцист і будівельник. У 90-х рр. XIX ст. розгорнув велику «підприємство» на підтримку свого грандіозного плану будівництва так званих «огнестійких поселков»: замість дерев'яних «лубяних изб» з солом'яними дахами – «огнестійких строений», споруджених з глиноземельних будівельних блоків і покритих черепицею. За підтримки влади виступав з лекціями по всій Росії і масовими накладами випускав брошури.*

125. Див. коментар № 61.
126. Анна Володимирівна – знайома родини Русових
127. Йдеться про Максимовського М.О. (див. коментар № 40).
128. Йдеться про В.М.Хижняка В. М. (див. коментар № 14).
129. *Enfant terrible* (франц.) – жахлива дитина.
130. Йдеться про Котляревського М. В. (див. коментар № 6).
131. Йдеться про Глібова Г. М. (див. коментар № 30).
132. Йдеться про Силакова І. І. (див. коментар № 18).
133. «Набат» – пароплав, який на той час здійснював перевезення пасажирів та вантажів по р. Десні.
134. Йдеться про Максимовського М. О. (див. коментар № 40).
135. Ймовірно, йдеться про Савицького М. П. (див. коментар № 43).
136. Цей вірш набув значної популярності у мешканців Чернігова і розповсюджувався у багатьох копіях. Його також наводять у спогадах М.Грінченко і А. Верзилів. Див.: Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада. Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 479–480.
137. Кезі – село Чернігівського повіту (тепер – Ріпкінського району Чернігівської області), де В. М. Хижняков облаштував свій маєток.
138. В. М. Хижняков 17 квітня 1901 р. за розпорядженням міністра внутрішніх справ В.К.Плеве, як «політично неблагонадійний», був відданий на два роки під гласний нагляд поліції за те, що, перебуваючи в Петербурзі, поставив свій підпис під протестом літераторів і громадських діячів проти побиття учнівської молоді, здійсненого поліцією на Казанській площі під час політичної демонстрації.
139. Олександр та Михайло Русови були включені до складу Полтавського попереднього комітету по підготовці XII Археологічного з'їзду у Харкові.
140. Колесник Хома – дрібний землевласник, сусід та орендар хутора О.О.Русова.
141. Шаповалівка – село Борзенського повіту, волосний центр. Розташовано за 7 км від повітового центру і за 4 км від залізничної станції Доч на лінії Бахмач – Гомель (нині – Борзнянського району Чернігівської області).
142. Чудновський Кіндрат Васильович (1852–?) – син шаповалівського священника, дрібний землевласник (володів 53 десятинами землі). У 1901–1904 рр. – член Борзенської повітової земської управи.
143. Високе – село Борзенського повіту, розташовано на правому березі річки Доч, за 16 км від повітового центру і за 2 км від залізничної станції Доч (нині – Борзнянського району Чернігівської області).
144. Йдеться про місцевого уродженця, землевласника Барзиловського

Якова Миколайовича (1845–?). Закінчив Чернігівську гімназію та Петербурзький університет. З 1880 р. – приват-доцент Київського університету св. Володимира, з 1886 р. – приват-доцент Петербурзького університету.

145. Йдеться про борзенського повітового предводителя дворянства Гореславського І. І. (див. коментар № 73).

146. Котляров Микола Порфирівич (1864–?) – земський лікар Борзенського повіту. Закінчив медичний факультет Київського університету св. Володимира (1890), служив земським лікарем Ніжинського повіту, а з лютого 1891 р. – на аналогічній посаді в Борзенському повіті. Володів 17 десятинами землі у цьому повіті.

147. Віридарський Максим Тимофеевич – губернський секретар, засідатель Борзенської дворянської опіки, дрібний землевласник.

148. Ймовірно, йдеться про службовця Борзенського повітового суду Олександра Комашинського.

149. Йдеться про члена Чернігівської губернської земської управи Бушtedта П. А. (див. коментар № 46).

150. Дрібні землевласники Борзенського повіту, які обирали уповноважених для участі у виборах повітових земських гласних від землевласників повіту.

151. Йдеться про Борзенського повітового предводителя дворянства Гореславського І. І. (коментар № 73) та Котляревського М. В. (коментар № 6).

152. Кандидати у гласні Борзенського повітового земського зібрання: Малахов Олександр Степанович – член Борзенської училищної ради від міста;

Богатко Іван Осипович – дрібний землевласник, титулярний радник;

Тимошевський І. І. – дрібний землевласник;

Чудновський Кіндрат Васильович (див. коментар № 142);

Котляров Микола Порфирівич (див. коментар № 146);

Карачевський-Вовк Григорій Никодимович (див. коментар № 47);

Котляревський Микола Володимирович (див. коментар № 6);

Карачевський-Вовк Василь Васильович (див. коментар № 15);

Віридарський Максим Тимофійович (див. коментар № 147);

Костенецький Микола Олександрович – колезький регістратор, депутат Чернігівського дворянського депутатського зібрання від Борзенського повіту;

Тичина Микола Гаврилович – колезький асесор, земський начальник 3-ї ділянки Борзенського повіту та член повітової училищної ради;

Тичина Микола Петрович – дрібний землевласник;

- Говорецький Микола Володимирович – дрібний землевласник;*
Родіонов Павло Федорович – надвірний радник, повітовий лікар;
Покорський-Жоравко Федір Олександрович – землевласник;
Котляревський Костянтин Володимирович – титулярний радник, земський начальник 1-ї дільниці Борзенського повіту;
Білозерський Олімпій Михайлович (див. коментар № 77);
Білозерський Лев Іванович (1876–?) – колезький регістратор. У 1897–1901 рр. служив службовцем канцелярії Борзенського повітового предводителя дворянства, 17 листопада 1901 р. був обраний головою Борзенської повітової земської управи;
Кониський Олександр Якович (див. коментар № 74);
Кочубей Михайло Миколайович – губернський секретар, почесний наглядач Борзенського міського 2-х класного училища. На початку ХХ ст. – борзенський повітовий предводитель дворянства;
Гореславський Іван Іванович (див. коментар № 73);
Карачевський-Вовк Никодим Никодимович – брат Г.Н. Карачевського-Вовка, член Борзенської повітової училищної ради;
можливо, Кочубей Михайло Васильович – у 1910-х рр. – борзенський повітовий предводитель дворянства.
153. *Йдеться про померлого у травні 1899 р. чернігівського губернського предводителя дворянства князя Долгорукова М. Д. (див. коментар № 8).*
154. *Йдеться про секретаря Борзенської повітової земської управи.*
155. *Йдеться про Карачевського-Вовка Григорія Никодимовича*
156. *Йдеться про шаповалівського фельдшера Руденка.*
157. *Йдеться про чернігівського губернатора Андрієвського С. К. (див. коментар № 99).*
158. *Про Котляревського М. В. (див. коментар № 6).*
159. *Йдеться про чернігівського губернського предводителя дворянства Муханова О. О. (див. коментар № 81).*
160. *Йдеться про князя Шаховського М. Л. (див. коментар № 117).*
161. *Брахлов – волосний центр Новозибківського повіту (нині – Климівського району Брянської області Росії).*
162. *Йдеться про голову Чернігівської губернської земської управи Уманця Ф. М. (див. коментар № 26).*
163. *За дорученням Херсонської губернської земської управи О. О. Русов зібрав матеріали про шкільну мережу Херсонщини з метою запровадження загальної початкової освіти, які увійшли до його праці «Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885/6г.» (Херсон, 1889).*

164. Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) – основоположник української класичної музики, активний діяч Київської Старої громади.

165. Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – видатний український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, активний діяч громадівського руху.

166. Зібер Микола Іванович (1844–1888) – вчений-економіст, член Київської Старої громади, один з перших популяризаторів економічного вчення К. Маркса в Росії. У 1878 р. допомагав М. Драгоманову видавати в Женеві часопис «Громада».

167. Чубинський Павло Платонович (1839–1884) – видатний український етнограф і фольклорист, поет, автор вірша «Ще не вмерла Україна», активний діяч Київської Старої громади.

168. Йдеться про старшого сина Русових Михайла, який помер від спадкової у родині Ліндфорсів хвороби головного мозку (див. коментар № 57).

169. Йдеться про племінницю Русових Зінаїду Ліндфорс (див. коментар № 64).

170. Йдеться про сина Русових Юрія (див. коментар № 60).

171. Люба – дочка Русових (див. коментар № 1).

172. Йдеться про племінника і зятя Русових Ліндфорса Олександра Олександровича (1880–1917), одруженого з Л. О. Русовою.

173. Полянський – близький знайомий сім'ї Русових у Петербурзі.

174. Стебницький Петро Януарійович (1862–1923) – письменник (псевдонім – П. С. Смуток), громадсько-політичний діяч, видавець, публіцист.

175. Григорович Маруся – подруга дочки Русових Любові, з якою вона разом навчалася в університеті в Монпельє (Франція) наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

176. Йдеться про Єфименка Петра Савича (1835–1908) – етнографа і фольклориста, автора праць «Рудні на Сіверщині», «З історії народних забобонів», «Калнишевський, останній кошовий Запорозької Січі», «Український літературний літопис» та ін. У 70-х рр. ХІХ ст. мешкав у Чернігові, останні роки життя провів у Петербурзі, де і похований.

177. Дорпат (Дерпт) – місто в Естонії. У 1893–1919 рр. – Юр'єв, з 1919 р. – Тарту.

178. Навесні 1908 р. директор цойно створеного Київського комерційного інституту М. В. Довнар-Запольський запросив О. О. Русова на посаду викладача статистики. З вересня 1908 р. і до кінця свого життя О. О. Русов працював у цьому навчальному закладі як позаітатний викладач.

179. Йдеться про Українське наукове товариство у Києві, дійсним членом якого О. О. Русов був обраний 14 вересня 1907 р. На установчих зборах Товариства 28 вересня 1908 р. він за дорученням Ради Товариства оприлюднив постанову історичної секції, згідно з якою була створена статистико-економічна комісія, а сам О.О.Русов був обраний її головою.

180. Йдеться про Науменка Володимира Павловича (1852–1919) – громадського-політичного й педагогічного діяча, історика. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира (1873). Протягом 30 років викладав у гімназіях Києва. У 1905 р. заснував приватну гімназію. Був членом Центральної Ради та міністром освіти Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Розстріляний київською ЧК 8 липня 1919 р.

181. Йдеться про знайому Русових, випускницю Чернігівської гімназії Требінську Лесю. Вона мала в Києві будинок, і О. О. Русов знімав у ньому квартиру для своєї сім'ї.

182. Йдеться про вислів Ковалевського Максима Максимовича (1851–1916) – історика, юриста, соціолога, академіка Російської АН. У 1906 р. видавав у Петербурзі газету «Страна» – орган Партії демократичних реформ.

183. Йдеться про Хижняка В. М. (див. коментар № 14).

СПОГАДИ

Яскравим зразком української мемуаристики другої половини XIX – початку XX ст. є спогади О. О. Русова, опубліковані почасти за його життя, а також після смерті автора у малодоступних на сьогодні періодичних виданнях.

У спогадах відображені окремі епізоди студентського життя, громадська й наукова діяльність О. О. Русова, переслідування, яких він зазнавав за участь у національно-визвольному русі, заходи, які здійснювали українські Громади. У них також наведені цікаві факти з життя та громадської діяльності учасників національно-визвольного руху та можновладців, з якими О. О. Русову довелося спілкуватися і співробітничати.

О. Русов (третій справа у другому ряду) серед земських статистиків Полтавської губернії та рідних М. В. Гоголя-Яновського. Село Василівка Полтавського повіту. 1901 р.

ЗЛОКЛЮЧЕНИЕ ТРЕХ КИЕВСКИХ СТУДЕНТОВ В ПРОШЛОМ СТОЛЕТИИ

*Свежо предание, а верится
с трудом*

I.

Хорошо было в Киеве в мае месяце 1868 г. Потому, может быть, так хорошо было тогда, что это была пора нашей молодости, когда мы собирались расставаться с нашей alma mater. Погода стояла замечательная; цветы цвели роскошно; воздух сохранял еще свежесть и влажность, но в его теплоте была какая-то живительная сила, которой набраться нам хотелось как можно больше, ибо время было трудное – время экзаменов, для меня последних в моей жизни. Сбывши какой-то устный экзамен, накануне письменного по русской словесности у А.И.Селина¹, зашел я после обеда к одному из «вечных» студентов, филологу Аристову.

– Пойдем за город! – сказал я ему, входя в его конуру. Она помещалась против Ботанического сада по Шулявской, «за яром», который был тогда на месте, где в настоящее время построены здания детского приюта и расположен сад этого заведения.

Аристов жил всегда впроголодь, писал стихи и никак не мог собрать требуемых за право учения 40 руб. в год. Оттого и стал «вечным» студентом. Когда не было у него ни уроков, ни заработка в «Друге народа»² или «Календаре»³, то он цитировал:

Я – царь, я – раб!

Я – червь, я – Бог!

с особенным ударением на словах «раб» и «червь». Из года в год он действительно все более и более погружался в «рабство», пока, не кончив университета, стал действительно формальным рабом двух названных редакций. Позже ему удалось издать сборник своих стихотворений.

Формы студенты тогда не носили; его потертый, засаленный штатский сюртучишко, слабо прикрывавший грязные откладные воротнички когда-то очень давно вымытой и накрахмаленной рубахи, с невзрачностью всей фигуры, несмотря на поэтически разбросанную кучу русских локонов на голове, делали его похожим скорее на подмастерье сапожника, чем на студента.

– Хотя вы «раб и червь» теперь, но ведь при такой погоде всякий червь выползает из своей норы; а вам и подавно проветрить нужно и себя, и комнату вашу, прокопченную смрадным дымом! (Сочиняя стихи, Аристов много курил и, конечно, табак 3-го сорта, которого четверть фунта стоила тогда 10 к.). Отворите окно и оставьте так, а сами пойдем в Байкову рошу! – пристаивал я к нему.

– Нет! Я теперь – Бог, я – Царь! Какой сонет сегодня у меня вылился на тему – «земщина» по учению славянофилов! (Нужно заметить, что тогда о новых земских учреждениях писалось много в высокопарно-символистическом тоне).

– Да какие сонеты могут выйти в такой смрадной атмосфере? Не рассуждайте! Идем!

– Идти – пойдем, но только не в Байкову, где близость кладбища напоминает о бренности всего земного. Я ведь теперь воспеваю жизнь, которая наступит, когда Киев соединится железною дорогою с другими центрами культуры: туда, туда! Туда на юг хотел бы я... Пойдем, посмотрим, как сооружают путь цивилизации в нашу праматерь городов русских.

– Ну и прекрасно! «Туда», но только поскорее «отсюда», – сказал я. Мне тоже хотелось увидеть, как насыпают машиною железную дорогу, а тогда только что начали строить Киево-Балтскую дорогу.

Мы отворили окно, заперли дверь студенческой комнатки, за которую он платил 4 рубля в месяц, спустились по Шулявской на Жандармскую и зашли еще на одну студенческую квартиру, где жил естественник Дорошенко. Он тоже держал экзамен. Уроженец Пирятинского уезда, по окончании Киевского университета,

он поступил в Медико-Хирургическую академию, а потом служил до смерти своей в Полтавской губернии земским врачом. Это был брюнет дебелого телосложения, редко говоривший по-русски, и считался закоренелым хлопоманом или хохломаном, т. е. тем, что теперь называют украинофилом. С нескольких слов Дорошенко к нам также пристал, и все втроем по Жилианской, а дальше по зеленому лугу, отделявшему тогда Кадетский корпус от города, мы направились в Кадетскую рощу. День был такой, когда по расписанию владельцев пруда, из которого берет начало река Лыбедь, мужчины купались после обеда. Мы не преминули воспользоваться этим обстоятельством. А нам ведь предстояло наглядным наблюдением решить довольно интересный спор. Один из нас утверждал, что полотно железной дороги должно непременно насыпаться по направлению прямой; другие два думали, что оно может делать изгибы и закругления, и что насыпь, которую мы уже видели от шоссе до пруда, дальше в роще сделает заворот налево. Ведь тогда мы, киевские студенты, только слышали, что строится железная дорога Курско-Киевская, но она еще до Киева не была доведена; что где-то под Одессою и от Петербурга до Москвы и от Острова существуют железные дороги; но как они насыпаны – по прямой ли линии, или с заворотами – это видели только редкие из нас. В споре по этому вопросу мы прошли по насыпи очень небольшое пространство, и только соблазн выкупаться прекратил наши дебаты. И купались мы торопливо, приводя те или другие доводы в пользу защищаемого мнения, ибо за вербами, окаймлявшими пруд, нам слышался шум, очень нас занимавший. Там работала «машина», настоящая машина, которую тогда называли и пароходом, и паровозом, и другими странными и не вполне еще ясными для нас терминами, как теперь, например, не для всех еще ясен термин «радиоактивность».

Пароходы «Опыт», «Днепр» и еще какой-то мы уже видели; я сподобился даже на одной из таких машин на каникулах съездить до Ржищева «на кондицию» и возвратиться назад в Киев; потом

пароходом же я ездил до Черкасс на свадьбу товарища. Об этой машине на воде у нас было самое ясное представление. О сухопутной же мы знали только из песни Глинки⁴:

Дым столбом, кипит, дымится пароход!

Пестрота, разгул, движенье, ожиданье, нетерпенье.

Какими колесами, на каких рельсах, как положенных и укрепленных, при помощи каких приспособлений, передающих движение, идет такой сухопутный пароход, – все это было для нас и темно, и заманчиво. Хотя мы слышали, что машина, возящая землю из глубины Кадетской роци в долину деревень Шулявки и Соломенки, – еще не такая, какая будет возить и людей, и грузы, а только рабочая; но все же она и не такая, какую чертил нам на доске учитель физики, рассказывая о паровых машинах, и увидеть ее своими глазами очень хотелось, чтобы потом, добавивши воображением *quae mutanda sunt*⁵, представить себе и настоящий паровоз.

Из глубины роци раздался свисток, и против нас показалась машина, подскакивавшая на неровно положенных рельсах. Мы шли в это время между воздвигаемою насыпью и канавою сажня⁶ в два шириною; из нее прежде брали землю для насыпи, а теперь она была оставлена и заполнена дождевою водою. Когда машина стала приближаться к нам, мы остановились, чтобы лучше рассмотреть, какую системою рычагов приводятся в движение ее колеса и так ли передается им вращательное движение, как в речном пароходе? На машине, не то в блузе, не то в засаленном пиджаке стоял какой-то черный человечек и, махая на нас рукою от себя, кричал нам что-то по-французски; но так как мы стояли сажня на полтора от невысокой насыпи, по которой двигался поезд с платформами, наполненными землею, то мы не двигались с места, а внимание всех шести глаз наших было обращено на колеса. Поравнявшись с нами, машинист повернул какую-то ручку, и тотчас со свистом и шипением хлынула струя пару, так что мы должны были пригнуться, чтобы не быть забрызганными.

Мимо нас, постепенно замедляя ход, проехали все платформы с землею, на которых сидели в одних рубахах рабочие с кирками и лопатами. Поезд остановился. Машинист-француз закричал рабочим:

– Ребят! Полошит их на вода!

Мигом душ 15 рабочих соскочили с платформ и ринулись на нас. Отступление возможно было только в направлении к канаве. Сообразив, что силы в бою будут крайне неравны, мы и ретировались в этом направлении. Я и Аристов успели уже вскочить в канаву, с края которой была только маленькая грязь, а дальше и вода меньше, чем до колена глубиною, а, следовательно, такая, которую можно было бы перебежать, чтобы скрыться от преследователей на другую сторону. Дорошенко, самый сильный из нас, сообразил, что вода в канаве не остановит преследователей, в большинстве босых; ему, вероятно, захотелось поддержать свою честь, а не предаваться бесславно бегству: у границы суши и воды, он мгновенно обернулся лицом к врагу и кулаком хотел треснуть первого настигшего его; но тот ловко отдернул голову назад, так что кулак Дорошенка попал в ширинку рубахи и разорвал ее до самого низу. С гиком бросились на нас другие подбежавшие, и все мы были смяты и повержены в воду.

На середине канавы, еще раз толкнувши каждого из нас носом в грязь, победители возвратились на свой берег, к платформам, а мы, так или иначе подсакивая в желтой воде, выбрались на противоположный. Француз на локомотиве выражал звуками свой восторг и грозил нам кулаком, подзадоривая рабочих продолжать битву.

– Креста на вас нет, православные! – кричал Аристов. – Людей топить захотели, чтобы угодить своему французу!

– Які вони в чорта православні! Такі ж бусурмени, як і Ірод той плюгавий! – продолжал его возгласы Дорошенко. – Сам, не бійсь, не посмів посунутись на нас, а вас, чортових дітей, наслав!

– Да где у вас тут начальник над рабочими? – кричали мы, чувствуя себя уже до известной степени в безопасности по сю сторону канавы.

– Оттамечки у ліс пройдіть трохи: там і контора збудована! – советовали нам, разгружая платформы, оставшиеся на платформах рабочие, не принимавшие участия в нападении.

Очищая свои платья, насколько можно, от грязи, выливая из ботинок и сапог воду, мы слышали, как на той стороне канавы раздавались и сочувственные нам голоса.

– Да й ти ж, Семене! Чи ж можна справді так людей пхати у багнюку?!

– А чого ж вони ще й огризуються!

– Огризнувся б і ти, якби тебе топити хто став!

Француз, когда рабочие, очистивши от земли все платформы, стали расходиться на ночлег в хатки Шулявки, возился со своею машиною и, как ни в чем не бывало, отдавал приказания уходящим:

– Кондрат! Иван! Пошалюст, завтра рано-рано выходить... и т. п.

Мы чувствовали себя на самой низшей ступени бытия. Мой исковерканный зонтик в грязи никак не мог принять вида настолько приличного, чтобы его можно было нести по Жилианской при возвращении назад. Не только спереди жилеты и сюртуки мы не могли очистить от желтой липкой глины, но даже и спинам, вычищая их друг у друга, не могли придать надлежащего вида.

– Что ж это такое? Ведь и последний раб у повелителя своего может защиту найти! – воскликнул Аристов. – Ведь какой бы земли или какой орды мы ни были рабами, но есть же и над рабами какое-нибудь начальство! И у этих рабов француза, вероятно, в той лесной конторе есть какой-либо царь или правитель! Идем туда искать какого ни на есть удовлетворения!

Солнце уже село и наступили сумерки. Под их благодатным прикрытием мы могли в контору явиться так, что там не заметили

бы нашего униженного, оскорбленного и обесчещенного грязью вида.

В лесу на крылечке небольшого летнего домика кто-то сидел.

– Можно ли видеть г-на инженера, заведующего работами? – спросили мы у него и изложили смысл наших претензий.

– Он – в городе; утром и пополудни бывает тут; но заявления, подобные вашим, он и слушать не станет: некогда ему всякими пустяками заниматься!

– А если бы свора ваших дикарей-рабочих по приказу еще большего дикаря убила кого-нибудь из нас, то и это пустяки были бы, по-вашему? Позвольте нам лист бумаги, чтобы написать заявление!

– И бумаги у меня нет, господа, и свечи нет, и спать мне пора. Захотите, то придете завтра, часов в 10–11 г. инженер будет тут, – сказал этот, не то письмоводитель, не то сторож, не то десятский при рабочих, и ушел в свою комнатку.

Мы пошли через лес, огибая как можно дальше здание Кадетского корпуса, чтобы не встретить кого-либо. Прелесть природы и в лесу, и на чистом поле, куда мы затем вышли, утратила для нас всякое значение. Обида, оскорбление ни за что, ни про что, бессилие реабилитировать свою честь представлялись нам столь грандиозными, что ничего, кроме отрывочных фраз, мы не могли сначала произносить.

– А знаете ли что: расскажу я все завтра Александру Ивановичу⁷ перед экзаменом. Даст же он какой-нибудь совет! – сказал я. На том и порешили.

II.

Далеко раньше 10 часов утра на следующий день я был уже в IV аудитории, где назначен был нам письменный экзамен по русской словесности и славяноведению. Из окна аудитории я увидел, что декан нашего факультета Александр Иванович Селин прогуливается в Ботаническом саду по верхней дорожке, параллельной зданию университета. Я спустился вниз и пошел в сад.

– Красотами природы полюбоваться захотели перед экзаменом? – спросил он меня, когда я подошел к нему и поклонился.

– Нет, Александр Иванович! Я к вам, как к декану нашему, с просьбой дать совет по очень важному делу. Нас, студентов, бьют, издеваются, унижают!..

– Как? Что? Бьют? Присядем, расскажите!

Я рассказал все вчерашнее происшествие чуть ли не со слезами в голосе и на глазах.

– Да! Но скажите: вы то, вы чем вызвали такую дикую саморасправу? Не вы ли начали задирать противников?

– Могу поклясться, что нет. Мы тихо и чинно стояли, желая присмотреться к механизму.

– Так знаете ли что? Время еще до экзамена есть: пока я тут погуляю, да пока соберемся, бегите вы к попечителю и расскажите ему все так, как мне рассказали: «Вы, скажите, печетесь о нас, посвятивших себя высшему развитию, вы нас и защитите»!

Попечитель учебного округа, Платон Александрович Антонович⁸, жил в первой гимназии. Двух-трех минут было достаточно, чтобы я явился к нему, получил аудиенцию и опять рассказал ему обо всем нашем злоключении.

– Да, да! Да, да! – кивая головою, произносил он, пока лилась моя эпопея. – Но правда ли, что вы, с своей стороны, ничем не вызвали этого нелепого поступка со стороны француза, что все было именно так, как вы рассказали, и что вы ничего не скрыли от меня про свои, может быть, непозволительные выходки?

– Могу, ваше превосходительство, честнейшее слово дать, что мы никого и ничем не раздражали.

– Ну, хорошо! Идите, держите экзамен, а я сейчас же побываю у генерал-губернатора! Правду говорит ваш профессор, что нужно защищать тех, кто собирается служить просвещению нашей родной земли. Мало ведь вас, студентов, и вообще людей с высшим образованием. Идите с Богом! – И он меня перекрестил.

Еще и другой раз, лет шесть после этого случая, когда он дал мне отставку от службы по Министерству народного просвещения, он сделал то же, и эти два момента проявления какого-то любовного, родственного чувства совершенно постороннего для меня человека, и притом высшего начальника моего, крепко запечатлелись в моей памяти. В гимназии я учился в период Пироговский⁹. Тогда режим был особый. Этот попечитель являлся на сходки студентов и вносил в разъяренные дебаты молодежи элемент логической последовательности и примирительную струю высших идеалов просвещенного человека. А в гимназии (то 2-й, то 1-й) на субботних собраниях гимназистов для «собеседований» его сократический метод расшевеливал в нас такие приемы диалектики, которые мы, впоследствии пережевывая в своих спорах по нескольку раз, не могли признать ни за что иное, как за путь к святой истине, вытекающей из неумолимой логики. То было влияние на мозги наши, а экспансивность сердечных чувств другого попечителя вызывала у нас соображения, что, кроме истины и логики, просвещенным людям не должны быть чужды еще и любовь, и стремление к правде!

– Да, теперь правда восторжествует! Будьте покойны! – сказал мне Селин, когда я, явившись на экзамен, отрапортовал ему, что сказал попечитель.

Билет, который я взял для письменного ответа, выпал на ту тему, какую я три года назад разрабатывал специально для полукурсового сочинения. Потому я раньше других окончил свой письменный ответ, и уже часа в два был дома. Едва успел я кончить обед, как хозяйка мне объявила, что в наши овраги, заваливаемые по тогдашнему обычаю «гноем», приехал «в карете» полицмейстер с каким-то паном с портфелем!

Последний оказался губернаторским чиновником по особым поручениям, которого я знал, как прекрасного исполнителя роли Подколесина в любительском представлении «Женитьбы»¹⁰. Появление его вместе с полицмейстером Фон-Гюббенетом сразу

внушило мне мысль, что теперь торжество на нашей стороне: человек, играющий пьесы Гоголя, не может не стать на защиту правого дела! – соображал я.

Расспросивши меня, в чем было дело, оба высокопоставленные лица, наряженные для предварительного дознания, пригласили меня к себе в четырехместное ландо, и мы отправились на место вчерашнего происшествия. Я указал место, где мы шли, где нас клали «на вода» и пр. При объяснениях с инженером полицмейстер обратил его внимание на то, что нигде не выставлено объявлений о воспрещении ходить вблизи насыпаемого полотна. Инженер расхваливал способности француза Francois Tabutot, машиниста, который за день перевозил вдвое большее количество кубов земли, чем его предшественник русский. Относительно же нашего инцидента сказал, что первый раз слышит о нем. Когда мы проходили мимо рабочих по насыпи, я расслышал уже создавшуюся про меня легенду, по которой выходило, что я или сын, или племянник губернатора, оттого и полицмейстер так скоро приехал расследовать дело.

Как только привезли меня домой, я тотчас же побежал рассказать обоим моим товарищам по беде о торжестве нашем. Что дальше будет, – мы хорошо не знали, хотя Дорошенко предупреждал, что страдания наши на этом не кончились, что будет еще «тяганина» по судах и т. п.

Вечером мне прислано было через полицейского приказание явиться на другой день к губернатору. Туда же явились полицмейстер, чиновник губернатора, Fr. Tabutot, во фраке, и в качестве переводчика его – инженер, расфранченный по последней моде. Когда я по требованию губернатора еще раз рассказал о происшествии, он обратился сначала к инженеру по-русски, а затем, повысив голос, по-французски к Табюто.

– Как можете вы допускать такое самоуправство! Ведь могло случиться, что у молодых людей были бы револьверы или другое оружие, чем бы это могло окончиться?!

Инженер восхвалял распорядительность и работоспособность француза, а последний на какой-то вопрос, поставленный губернатором ответил:

– Я нэ топить людей сказал! Je dis¹¹: «полошить их на вода»!

Эта наивность вывела губернатора из себя. Он стал разъяснять французу, что и Россия такая же страна, где безопасность личности ограждена законами, как и во Франции, и что напрасно он думает, что тут живут дикари. На объяснения же француза по-французски, что «вода» не смертельная стихия, он еще резче ему заметил, что дело не в воде и грязи, а в оскорблении ни в чем неповинных людей, и заключил свое наставление распоряжением:

– Je vous arreste, monsieur!¹²

Это решение поразило инженера. Ссылаясь на то, что ход работ по постройке дороги очень замедлится при аресте Табюто, он просил заменить арест внесением крупного залога. Но губернатор сухо ему сказал:

– Я не меняю своих распоряжений.

III.

Экзамены шли своим чередом и близились уже к концу. Все три студента получили повестку судебного следователя явиться в помещение Лыбедской части, в тот дом, где некогда во времена восстания студентов против полковника Бринкена, на углу Шулявской (ныне Караваяевской) и Владимирской была «общая квартира студентов». Дом этот, куда мы явились в четыре часа после обеда и где застали человек 8 рабочих из тех, что нас топили в грязь, заставил нас вспомнить про Бринкена, его большую собаку и студента, героя легенды 50-х годов, с его маленькою собачкою, которая на Крещатике была смята полковницею собакою; студент, осмелившийся ее отымать, прибит был лакеем полковника, из-за чего и произошел грандиозный акт мести всех без исключения студентов по отношению к человеку, носившему военный мундир: он при выходе из театра был избит

до полусмерти студентами в форме. Мы, сначала сторонясь от врагов наших по делу и, прохаживаясь около них, перебирали подробности этого Бринкенского дела. Мы сопоставляли свое положение с положением наших предшественников. Те носили треуголки и шпаги, когда облекались в парадную форму; часть их жила на общей квартире, занятой теперь Лыбедскою «частью». Что случалось тогда с одним студентом, – тотчас же знали все остальные. Но их сажали в карцер на хлеб и воду; мы же, явившиеся, как обыкновенные обыватели в участок, хоть и не могли попасть в карцер, зато едва ли могли рассчитывать, что за нас заступятся все студенты. Мы – с одной стороны, студенты, а с другой – и обыкновенные граждане, подчиненные суду и полиции!..

– Но что же так долго не является следователь, вызвавший нас сюда?

Этот общий интерес объединил нас, обвинителей и обвиняемых, которые сидели на ступеньках крыльца, и вовлек нас в мирный разговор с ними.

– Да й сила ж у вас, паничу, неабияка! – признавался рабочий, которому досталось от Дорошенко. – Цілу ніч жінка зашивала сорочку та дивувалася, які сильні паничі бувають, поки я розказував їй про ту історію!

– А як ти штовхнув мене у плече, то це нічого, думаєш? От як почнуть тепер тягати по судах, то й побачиш, чи добре слухатись усякого плюгавого хранцузика!

– А що ж то нас зараз арештують, чи що? – интересовался другой. – Чого це нас у поліцію покликано?

– Следователь розпитуватиме про діло, як було!

– Та вже скільки розпитували – пристав і квартальний! Чого ж ще більше?

– Дак тепер же новий суд заводять – гласний! То поліція сама по собі розпитувала, а слідователю треба усе списати, щоб ясніше було, – разяснял Дорошенко положение дела. – То ви думаете, що чоловіка впхнути в калюжу – виграшки! Ні! Новий

суд покаже вам, які то виграшки! Тягатимуть ще кілька місяців по следствиях, а там ще й у кутузку місяців на півтора або ж на два запроторють!

– Да що таке ми зробили? Нам що велять, те й роби! Вже зробіть милість, паничи, простіть нас на сей раз, бо ж ми хіба винні?

– На цей раз прости вам, а ви знов будете з вашим хранцузом розбійничати та людей калічити! Ні, не такі вже часи теперечки! Да й ми самі вже тепер не можемо вас простити, бо губернатор требує, щоб було следствіє, а там і суд, – як слід!

– Дак ми ж то за що терпітимемо муку? Ще й у тюрму посадять! А вже й так скільки нас тягали по вашому позову! Вже, зробіть милість, простіть!

Для нас було неясно, можем ли мы прекратить дело, когда завести его приказал сам губернатор. Полицейский чиновник, тут бывший, разъяснил нам, что если с нашей стороны не будет жалобы, то и дело должно прекратиться. А нам не желательно было его прекращение. Дорошенко утверждал, что и при новых порядках следствие будет тянуться месяцы и годы, а это может помешать ему ехать в Петербург, куда он стремился по окончании физико-математического факультета. Чтобы избежать «тяганины», он готов был заявить, что не желает никакого суда, что обиду, нанесенную ему и нам, он забыл, ибо в селах Пирятинского уезда, да часто и в Киеве, и не такие драки бывают, какая произошла у нас с рабочими, а *sancta simplicitas*¹³ последних и ужас их пред грозящею карою приводит его к тому, что всю заваренную нами кашу следует совсем прекратить. Мы, филологи, были другого мнения. От оканчивающих университет юристов, готовившихся уже к судебным состязаниям по окончании курса, мы слышали, что суд будет гласный, скорый и правый, и что позорно отказываться от такого суда, где все приемы судопроизводства будут уже не те, что были в старой уголовной палате. Нам стало известно, сверх того, что наш инцидент будет первым случаем, когда

применена будет новая форма разбирательства, хотя и без речей прокурора и защитника, но при «гласном» слушании дела! Это «гласное» слушание было столь интересно, что не испробовать его при личном нашем участии было бы, по мнению юристов-студентов, просто постыдно. Наконец, воспоминания о нахальстве, с которым держал себя Табюто при встрече моей с ним на другой день после инцидента, подымало во мне чувство стыда, обиды, злости; Аристов поддерживал мое настроение не отступать в восстановлении своих поруганных прав; Дорошенко же предсказывал, что, после следствия, со всеми возможными и невозможными показаниями разных свидетелей, мы, пожалуй, можем оказаться не обвинителями, а обвиняемыми.

После переговоров с рабочими и после дебатов между собой, мы порешили заявить следователю, что не имеем никаких претензий к рабочим, которые только выполняли приказание, ослушаться которого не могли; Табюто же мы считаем вдвойне виновным в самоуправстве, так как он и рабочих побудил на оскорбление нас.

Следователь позвал прежде всего нас, и первый вопрос его, после формальных о звании, вероисповедании и т. п., был: видели ли мы объявления, выставленные на столбах в нескольких местах вдоль полотна железной дороги? Мы утверждали, что никаких столбов с объявлениями не было не только в день самоуправления над нами, но и на другой день, когда там был со мною полицмейстер и чиновник по особым поручениям губернатора. Это дало повод Дорошенко, когда мы шли уже домой, опять высказать свои скептические мысли относительно нового порядка следствия и суда.

– Не казав я хіба, що ще й ми винні будемо, що не бачили стовпа, де в їх щось там написано!

– Да не может же несуществующий факт стать какою-нибудь уликою! Да и нас никто не обвиняет в не прочтении объявления, которого не было!

– А чого ж слідувател ь вже бачив і стовпи, і об'яву?

Хотя заявление следователя, что он видел несколько вывесок о воспрещении близко подходить к строящейся дороге, нас смутило, но все-таки, помня мольбы крестьян простить их, мы заявили ему при конце допроса, что к рабочим у нас нет никаких претензий, ибо их мы ни в чем не считаем виновными. Такое заявление мы подписали все три, хотя Дорошенко и тут усматривал нашу неосторожность и грозил новыми осложнениями: «повернуть вони так, що коли крестьяни на нашу думку невиновні, то і хрещуз – невиновний, а нам чи не вийшло б чого від того нашого заявленнє!»!

Чуть не каждый день после первого допроса мы собирались все втроем и на разные лады разбирали наше поведение у следователя, причем нас мучили опасения, что мы наделали каких-то ошибок в изложении факта и, не уговорившись предварительно, поспешили подписать свои показания без всяких оговорок. Хотя экзамены шли к окончанию и многие студенты уже разъехались, но оставшиеся, несмотря на отсутствие объединяющей всех формы, интересовались ходом нашего дела. Интересовалась им и не студенческая публика, не только на Новом строении, но и в Старом Городе. Говорили, что губернатору захотелось проучить наехавших иностранцев и показать на деле, что железнодорожные Общества не составляют *status in statu*¹⁴. В одном доме, где толковали по этому поводу, и меня расспрашивали о подробностях, я встретил чиновника по особым поручениям, командированного губернатором на производство дознания. Он приводил в пример нечистых действий строителей то обстоятельство, что они выставили столбы с объявлениями после инцидента со студентами и утверждают, что такие столбы поставлены были ими еще при начале работ.

- А какое это может иметь значение для нас? – спросил я.
- Да никакого, ибо это несомненно ложь. Следователь запросил письменно и меня, и полицмейстера, заметили ли мы где-нибудь на границе царства железной дороги их объявления,

а мы ответили, что не только не заметили, но утверждаем, что их и не было; ибо мы обратили внимание главного инженера на отсутствие объявлений, и он признал, что это недосмотр, но что в скором времени они будут вывешены.

Получив такое известие, я сообщил о нем и Дорошенко, и Аристову.

– Побачимо ще, побачимо, до чого усе це дійде! – твердил скептически Дорошенко. – Тоді скажеш гоць, як перескочиш!

IV.

Еще раз потребовал нас следователь к себе в помещение участка. Рабочих уже не было. Перед началом допроса он просил нас выслушать то, что он скажет не как следователь, а как частный человек, входящий и в наше положение, и в положение противной стороны, для которой предстоящий после суда арест Табюто за самоуправство отзовется большими убытками.

– Вы уже освободили от преследования судом рабочих, – сказал он. – Заявление ваше принято во внимание, и рабочие освобождены от следствия и суда. Подайте такое же заявление относительно Табюто, и все дело прекратится. Как вижу я по вашим костюмам, вы люди бедные, а управление дороги за ваше содействие тому, чтобы работы не потерпели заминки, выдаст вам приличное вознаграждение.

– Другими словами, вы предлагаете, чтобы мы честь свою продали за деньги? – вспыхнул Аристов, истасканный костюм которого прежде всего мог навести на мысль сделать такое предложение. – А как же нам прикажете оценивать каждый толчок? По той же цене, что и каждый нахальный жест и каждое грубое слово г-на Табюто, или дешевле? Мы рабочих считаем невменяемыми и подали заявление, что от их толчков обиды никакой не чувствуем, а слышать от вас такое предложение нам даже стыдно!

– Вы нас за этим только и звали? – вызывающе спросил Дорошенко.

Следователь спохватился.

– Я звал вас, господа, как следователь, официальною повесткою для дополнения следствия; но не приступая еще к служебным своим действиям, как частный человек, передал, по просьбе управления строящейся дороги, его предложение о прекращении дела вашего мирным путем. Вы можете и не согласиться на это предложение; во всяком случае, я убедительно прошу вас, также как частный человек, чтобы этот разговор, который я начал вести с вами, остался между нами, и надеюсь, что вы, как люди образованные, поймете всю щекотливость моего положения в данном случае, где я только выполняю просьбу столь же посторонних для меня лиц, как и вы. Как я замечаю, вы отрицательно относитесь к предложению железнодорожного управления?

– Да какой же тут может быть разговор?!

Как-то смущенно следователь приступил к дополнительным вопросам, которые задавал нам, то уклоняясь в сторону объяснений, почему он находит нужным спросить о том или другом, то повторяя другой раз только в другой форме то, о чем уже спрашивал. Еще с более унылым настроением, чем в первый раз, мы давали свои показания. «Вот тебе и новый суд, гласный, скорый, правый! – мерещилось каждому из нас. – Дала ли взятку железная дорога следователю, что он нам сделал такое гнусное предложение? Да и для чего это он нас почти о том же расспрашивает, о чем мы уже давали показания?»

– А що, хіба я не казав, що тягатимуть нас оттак аж до другого пришестья? – шипел Дорошенко, когда мы возвращались. – От вам и скорий та правий суд! Якого чорта він нас кликав? Давай, думає, куплю студенчеську честь за гроші! Так у нас і справники та станові судили людей: поб'є пан мужика та й заплатять йому за синяки, що на морді понабиває! А що звать його «слідувателем», а не «становим», дак що з того? Усі вони однакові!

Мы чувствовали себя уже опутанными какою-то паутиною, в

которую сами попали по своей воле, но из которой выпутаться казалось нам очень затруднительным. Экзамены окончились: в городе осталось немного студентов. Один, окончивший юридический факультет, уверял нас, что дело наше пикантное и сенсационное; если бы ему пришлось составить по нему доклад, то он представил бы столкновение двух сил – интеллигентной и дикой – с такими ораторскими украшениями, что оно получило бы общий интерес и о нем говорили бы даже в газетах. Он готов был также в роли прокурора составить и обвинительную речь, расцветив риторическими сопоставлениями с одной стороны значение для прогресса устройства железной дороги, а с другой тех выходов, какие позволяют себе строители ее.

– Но ведь дело в том, что по вашему делу, – говорил он нам, – не будет полного судебного разбирательства, а лишь упрощенное гласное слушание его с публичным объявлением приговора. Еще не будет, например, прения сторон, как оно определено законом 1864 года. Но и в гласном слушании дела уже много есть нового по сравнению со старым судом! Очень хорошо было бы, – продолжал он, – если бы студенты явились в внушительном числе в суд; хотя без разъясняющих речей сторон все на нем будет носить характер дела о частной обиде, но присутствие студентов при гласном слушании дела все же покажет ясно публике, что оно имеет и общий интерес.

Мнение этого новоиспеченного юриста, считавшего уже себя чуть ли не кандидатом на судебные должности, стало распространяться между студентами, оставшимися в незначительном количестве в городе, и когда стало известно, на какой день назначено «слушание» дела о самоуправстве подданного императора Наполеона и об оскорблении, нанесенном им студентам Русову, Аристову и Дорошенко, то студенты разных курсов толковали о том, как бы больше собрать в залу судебного заседания питомцев науки.

При разговорах о том, как следует вести себя на суде, среди лиц, возмущавшихся более всего поступком француза, являлись

довольно дикие предложения, несовместимые с тою высотой положения, какое, по мнению обсуждавших вопрос, занимали или должны были занимать среди обывателей г. Киева студенты. Один филолог, например, не надеясь на то, что на суде попорченная честь адептов Аполлона и Афины будет удовлетворена в полной мере, предлагал собрать такую толпу их, которая может сделать все, что пожелает: когда окончится суд и обвиняемый Табюто выйдет на Михайловскую площадь, он рекомендовал окружить его массою, увлечь на средину площади и здесь, не прибегая к кулакам или другим орудиям насилия, надругаться над оскорбителем чести студенческой таким действием, о котором и говорить, и печатать в газетах было бы стыдно, но которое показало бы всю чрезмерную степень презрения к иностранцу, осмелившемуся посягнуть на неприкосновенность чести русской учащейся молодежи.

– Нет, господа! – говорили другие. – Какое же отношение к новому, настоящему суду выразим мы таким нелепым поступком! Мы покажем, что мы недовольны судом милостивым, скорым и правым, а таким своим деянием опозорим всю нашу студенческую корпорацию в глазах всех благомыслящих людей! Мы еще не знаем, что скажет суд, а уже предопределяем, что нужно и самый суд и себя самих оскорбить таким фактом, который приличествует или каннибалам с островов Фиджи, или нечистоплотным больным из дома сумасшедших! Напротив, если мы, как студенты, и явимся на суд, то должны показать, что мы – носители терпимости и уважения к закону и карам, определяемых им!

Были и такие, что в появлении студентов гурьбою в зале суда усматривали одну фанфоронаду от нечего делать и одно стремление вызвать со стороны публики внимание к себе.

– Не все ли равно, на студента или на кого другого обрушилось раздражение машиниста? – говорили эти оппоненты. – Может быть и интересно, что это дело первое, которое разбирается при открытых дверях; но если кто интересуется тем, как

будет производиться новый суд, может пойти и на второе или третье заседание, где будут разбираться какие-нибудь другие дела, а не непременно студенческое. Да и дело то это вовсе не студенческое: никто не знал, что это именно студенты попали в грязь, и теперь незачем раздувать эту историю в студенческую!

Такие разнообразные мнения пришлось нам слышать с разных сторон. При дебатах возникал вопрос, есть ли у студентов общая корпорация, или нет ее? С одной стороны, мы знали, что времена, когда студентов отличали по форме, отошли уже в вечность; с другой – если были между студентами партии, сходки, дебаты, то как же не было общности? Ведь и кроме формы студенческой, отмененной еще так недавно, соединяло же всех нас что-то до такой степени, что теперь люди, даже не знакомые друг другу, сходились на частных квартирах, почему-то интересовались нашим инцидентом и вели споры о том, нужно ли проявить публично, так или иначе, студенческую солидарность?

Чем более приближался день суда, тем более напрягались наши нервы. Хотя Дорошенко старался не выказывать своего волнения и маскировал его заботами о предстоящем после вакаций переселении своем в Петербург, но и у него прорывались минуты, когда перспектива предстоящего суда вызывала у него опять брюзжание, что дело – не в форме суда, а в его результате и не получится ли в конце концов от заваренной нами каши чего-либо постыдного? Аристов на своем Пегасе возносился ввысь и в возбужденном состоянии сочинял стихи, в которых трусливым «рабам», волнующимся над созданною ими же фантазмагориею, доставалось «коемуждо по делом»; настроение каждого из нас троих, определявшееся его поэтическим анализом, выходило далеко не в нашу пользу.

Теперь к соображениям о том, что выйдет на суде для нас и подсудимого, у нас прибавилось беспокойство, не предпримут ли наши товарищи, заинтересовавшиеся нашим делом, чего-либо неподходящего или могущего скомпрометировать не

столько нас, сколько вообще всех студентов. С одной стороны, нам и желательно было, чтобы студентов пришло на судебное разбирательство побольше, чтобы видно было, что мы не из-за замаранных сапог и платья да нескольких толчков подняли дело, а из-за того, что не могли оставить дикой расправы безнаказанною; с другой стороны, мы опасались, что если в суде при посторонней публике явятся любители шумных проявлений диких инстинктов, то не только вообще представители студенчества заслужат справедливое неодобрение, а и нас, как центральных лиц во всей истории, почтут зачинщиками всего этого шума и безобразия и будут на нас указывать пальцами. Публичное заседание суда по новому закону представлялось нам чем-то очень священным, а неуважительное отношение к нему со стороны товарищей-студентов, возможность проявления которого обуславливалась предложениями некоторых из них, представлялась чем-то худшим всякого бесславия.

V.

Наконец наступил день суда. Около среднего входа в здание присутственных мест, со стороны Михайловской площади, за четверть часа до срока, когда назначено было заседание, стали стекаться студенты. Другой публики не было. Да и студентов набралось не более сорока душ. Канцелярский чиновник, при входе всех нас в переднюю, сначала несколько растерялся, так как стены бывшей уголовной палаты до того времени могли принимать в себя только просителей, а не посторонних слушателей дела. Но, удалившись во внутренние комнаты, через несколько времени он вынес нам новую книгу, еще не бывшую в употреблении, и попросил всех прибывших расписаться в ней, обозначив, кроме имен и фамилий, и свое звание. Тогда мы все пошли в залу суда, где прежде всего нам бросилась в глаза жалкая фигура подсудимого, совершенно утратившего свой прежний гордый вид. За столом, покрытым зеленым сукном, сидели члены суда, а подсудимый и мы, и вся «публика»,

за неимением скамей, расположились перед этим столом, образовав дугу. Председатель, объявив заседание открытым и задавши несколько вопросов подсудимому и нам, стоявшим впереди публики, предложил секретарю прочитать доклад о деле. Прочитан он был не без волнения чиновником, в первый раз выступавшим перед публикою, а прослушан был последнею с напряженным вниманием и в глубочайшей тишине.

Дальше и нам, и товарищам нашим, представлявшим публику, было жалко видеть, как Табюто на вопросы председателя униженно отвечал, путая французские слова с русскими об известной уже всем «вода» и старался убедить суд, что в его деянии «нет вреда». Рифма «вода – вреда» вызвала улыбку на устах председателя, но какую-то грустную, кислую. Покровитель и защитник Табюто, явившийся в качестве переводчика, инженер дороги, безнадежно выслушивал все происходящее и произнес несколько незначительных фраз. Как мы отвечали на предложенные нам вопросы – не берусь определить; помню, что, по выражению во все уши слушавшей публики, было видно, что она нас не признала ораторами, достойными занять с честью первое место во всем происходящем. Суд ушел в соседнюю комнату. Тишина среди всех остававшихся не нарушалась ни одним словом. Только, когда суд возвратился назад и объявил приговор, что за самоуправство Табюто приговорен к аресту, не помню хорошо, на сорок дней или на два месяца, а что затем подлежит рассмотрению другое дело, все вдруг зашевелились и с говором оставило здание суда.

На площади одни студенты нас поздравляли, другие расспрашивали о некоторых подробностях и делали какие-то замечания; но нам (я сужу по себе) хотелось почему-то поскорее уйти от всех и остаться без публики, среди которой явились предложения пойти сразиться за пивом на бильярде. Не до пива и не до бильярда было, когда какое-то неясное чувство шептало нам, что по нашей милости человек будет сидеть в тюрьме.

Когда провожавшие нас из суда студенты разбрелись в разные

стороны, и мы остались на Владимирской улице одни, первый Дорошенко прервал молчание.

– Слава Богу, что кончились наши «страдания» и так скоро; а мені здавалося, що через цей суд і на літо поїхати додому не можна буде!

Аристов разводил свою излюбленную теорию о «рабстве», в каком мы все обретаемся; он доказывал, что не будь у нас рабских чувств, мы относились бы иначе «ко всем этим страданиям», ибо на деле и страдания никакого не должно быть вообще, и мы его не должны были испытывать, если бы не были рабами разных условностей. На то и суд спокон веку заведен, чтобы тот, кому следует, отсидел свое время в тюрьме!

И действительно, несколько дней спустя, на расспросы знакомых, чем кончилось наше дело, мы не без гордости и совершенно спокойно, даже с некоторым торжеством, объявляли им о решении суда. Но Дорошенко остался при мнении, что лучше остерегаться иметь дело с таким или иным судом.

Передавая суду потомства вопрос о том, хорошо ли мы поступили, что обратились в данном случае к защите со стороны администрации и официального суда, не могу при воспоминании об этом анекдоте из старой жизни киевских студентов, не высказать мыслей, какие невольно возникают в голове.

Несколько лет уже говорят теперь о «сердечном» отношении к учащейся молодежи, требуя такого именно отношения к ней со стороны и общества и воспитателей. Но чем более говорят об этом, тем более резких, вовсе не сердечных отношений вызывают эти разговоры с обеих сторон. Переменились ли в худшую сторону нравы и молодежи, и более взрослых представителей общества и науки? Присматриваясь к тем и другим, искренно могу сказать, что и те, и другие, остались такими же, какими были и 30 – 40 лет назад. Люди «широкого ума, благородного сердца», как характеризует Платона Александровича Антоновича г. Романович-Словатинский¹⁵, которого студенты

«чтили, зная его сердечное отношение к ним»*, или такие профессора, как А. И. Селин, о «любовеобильных отношениях» которого к студентам упоминает тот же мемуарист**, никогда не переводятся на белом свете. Между студентами, как и теперь, так и тогда было достаточно представителей самых разнообразных направлений, проявлявшихся в более или менее резкой форме. Та или иная группа студентов в те времена, если затрагивали ее идейные интересы и грубо ставили препятствия на избранном ею пути деятельности, обращались тогда к печати... и если кто пожелает прочитать в старых журналах и газетах публичные заявления *professionis de foi*¹⁶ тогдашних студентов, должны будут признать, что те же разнообразные думы о служении в будущем Родине при помощи тех или других средств и способов действия обуревали юные головы, какие обуревают и теперь. Но замечается какая-то разница в отношениях «отцов» к «детям» тогда и теперь. Приходят на память мне и другие имена профессорона историко-филологическом факультете Киевского университета, кроме красноречивого А.И.Селина, Нейкрих¹⁷, Делен¹⁸, читавшие нам лекции по-латыни, Ставровский¹⁹, Бильбасов²⁰, Драгоманов²¹, священник Фаворов²², читавший публичные лекции о *Vie de Jesus* Ренана²³, Гогоцкий, вечно заваленный корректурами своего «Философского лексикона»²⁴ и признавшийся нам, что он работает над ним «от 8 часов утра – и по полночь», за исключением времени заседаний в Совете и лекций, и Яроцкий²⁵, и Страшкевич²⁶, и Линниченко²⁷ и многие другие, отшедшие в вечность, были такими же профессорами, какие и теперь встречаются в наших университетах. Одних мы слушали с захватывающим волнением, записывая на лекциях каждое слово их; над академическими привычками других подтрунивали, перекирвливая их жесты и выговор; но каждый из нас чувствовал, что мы, юноши, с этими и молодыми учеными, и старцами живем одною общею жизнью в университете.

* Вестник Европы. – 1903. – Кн. 5. – С. 204; Кн. 6. – С. 205.

** Там само. – Кн. 2. – С. 616.

Польское повстанье, в котором принимали участие студенты, и последующие проявления общественной жизни и революционных вспышек (например, покушения 1866 года)²⁸, делили нас на партии, враждующие между собой, вызывали споры и даже драки на университетской площади, застроенной ныне и засаженной сквером. Бывали и в университете бурные сходы в сборной студенческой, курительной или студенческой читальне. Но все это ничем не отзывалось на ходе лекций, где и мы, и профессора чувствовали себя солидарными. Где честь студенческая была затронута, там, как при злочючении, здесь рассказанном, всякий, мне помнится, мог рассчитывать на «сердечное» отношение к себе наших просветителей. Гармония настроения профессоров и студентов не давала места какой-либо розни. Теперь приходится слушать иногда иные аккорды с некоторыми резкими диссонансами, приводящими, при массовом исключении студентов или курсисток, к выходу в отставку некоторых профессоров! Раздражительные ноты, не раздававшиеся ни с той, ни с другой стороны в 60-ые годы прошлого столетия, теперь слышатся часто, и, думается, что стих поэта, воспевавшего другую сферу жизни, жизни лапотников, может быть применен и к жизни храма науки:

Порвалась цепь великая,
Порвалась, раскачалась!..

Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVII. – № 11 (октябрь). – С. 337 – 361.

Коментарі

1. Селін Олександр Іванович (1816–1877) – професор Київського університету св. Володимира, викладач історії російської літератури. У 1863 р., після запровадження нового університетського статуту, обраний деканом історико-філологічного факультету. На цю посаду переобирався п'ять разів поспіль і займав її до смерті.

2. Йдеться про газету «Друг народа», яку видавав у 1867–1876 рр. двічі на місяць педагог, меценат, громадський діяч, засновник «Практической школы пчеловодства» (спочатку у Києві, а потім у Боярці) Олексій Хомич Андріяшев (1826–1907).

3. Йдеться про «Киевский народный календарь», який з 1864 р. редагував О. Х. Андріяшев. У ньому переважали публікації історичного та сільськогосподарського характеру.

4. Йдеться про твір Глінки Михайла Івановича (1804–1857) – композитора, засновника російської класичної музики.

5. *Quae mutanda sunt* (лат.) – майбутні зміни.

6. *Сажень* – міра довжини, дорівнює 2,1336 м.

7. Йдеться про Селіна О. І. (див. коментар № 1).

8. Йдеться про Антоновича Платона Олександровича (1812–1883) – генерал-майора (1861), генерал-лейтенанта (1870), Одеського градоначальника (1861–1863), Бессарабського губернатора (1863–1868). У 1868 р. на пропозицію міністра народної освіти зайняв посаду попечителя Київського навчального округу і перебував на ній близько 12 років.

9. Йдеться про перебування російського хірурга, педагога і громадського діяча Пирогова Миколи Івановича (1810–1881) на посаді попечителя Київського навчального округу (1858–1861). Він скасував тілесні покарання у навчальних закладах, виступав за автономію університетів, запровадження загальної початкової освіти, створення недільних шкіл.

10. Йдеться про твір Гоголя Миколи Васильовича (1809–1852) «Женитьба» та його героя.

11. *Je dis* (франц.) – я сказав.

12. *Je vous arreste, monsieur!* (франц.) – я вас заарештую, пане!

13. *A sancta simplicitas* (лат.) – свята простота.

14. *Status in statu* (лат.) – держава в державі.

15. Романович-Славатинський Олександр Васильович (1832–1910) – професор Київського університету св. Володимира, викладач правознавства та історії політичних вчень. Член Київського юридичного товариства, Історичного товариства Нестора-літописця.

16. *Professionis de foi* (франц.) – символ віри, переконання.

17. *Нейкірх Іван Якович* (1803–1870) – з 1837 р. професор Київського університету св. Володимира, викладач грецької філології. Неодноразово обирався деканом історико-філологічного факультету, був проректором та виконував обов'язки ректора.

18. *Деллен Олександр Карлович* (1814–1882) – з 1840 р. професор кафедри римської словесності та старожитностей Київського університету св. Володимира. У 1867 р. вийшов у відставку за вислугою й очолив кафедру римської словесності Харківського університету.

19. *Ставровський Олексій Іванович* (1811–1882) – професор Київського університету св. Володимира, викладав загальну історію та грецьку мову. Організував та очолював протягом 1838–1854 рр. Музей старожитностей університету.

20. *Більбасов Василь Олександрович* (1837–1904) – російський історик, публіцист, редактор газети «Голос», професор Київського університету св. Володимира у 1869–1871 рр.

21. *Драгоманов Михайло Петрович* (1841–1895) – публіцист, історик, фольклорист. У 1863 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира, з 1870 р. – доцент того ж таки університету. Брав активну участь у діяльності Київської Громади, очолюючи її ліве крило. У вересні 1875 р. як політично «неблагонадійного» звільнено з університету. Емігрував за кордон і у 1876 р. заснував у Женеві вільну українську друкарню. З 1889 р. – професор Софійського університету.

22. *Фаворов Назарій Антонович* (1820–1897) – православний богослов і публіцист, з 1859 р. професор богослів'я, логіки та психології Київського університету св. Володимира, з 1860 р. священник університетської церкви.

23. *Йдеться про твір «Життя Ісуса» французького письменника Ренана Жозефа Ернеста* (1823–1892).

24. *Гогоцький Сильвестр Сильвестрович* (1813–1889) – філософ, професор Київського університету св. Володимира у 1851–1886 рр., автор історико-філософських робіт і першого в Росії багатомовного філософського словника «Философский лексикон» (т. 1–4, 1857–1873).

25. *Яроцький Василь Якович* (1824–1897) – з 1856 р. виконував обов'язки професора кафедри історії і літератури слов'янських мов Київського університету св. Володимира, викладав слов'янські мови, у 1864–1875 рр. виконував обов'язки секретаря історико-філологічного факультету.

26. *Страшкевич Кіндратій Федорович* (1816–1868) – з 1840 р. ад'юнкт кафедри грецької і римської словесності Київського університету св. Володимира, з 1864 р. доцент цієї ж кафедри.

27. *Линниченко Андрій Іванович (1822–1888) – з 1863 р. доцент кафедри
всесвітньої літератури Київського університету св. Володимира.
Викладав історію всесвітньої літератури.*

28. *Йдеться про Польське повстання 1863–1864 рр. та замах на
імператора Олександра II у 1866 р.*

КАК Я СТАЛ ЧЛЕНОМ «ГРОМАДЫ»

Мне очень приятно отозваться на любезное предложение редакции «Украинской жизни»¹ возобновить в моей памяти ту обстановку, при которой я вступил членом в киевскую «Громаду», которая позже, с появлением многих других «громад», организовавшихся по ее образцу, стала называться «Старою Громадою».

Мне, как великороссу по происхождению и воспитанию, ставшему впоследствии «украинофилом», легче всего ответить на вопрос, поставленный мне редакцией и обозначенный в заголовке настоящего письма. Мне при этих воспоминаниях, думаю, позволено будет начать не с 70-х или 60-х годов, а даже с 50-х: на переломе этого десятилетия, когда, по выражению Некрасова², «с пятьдесят прорвало этак с пятого», было то же, что мы пережили недавно – в девятьсот пятом году.

Когда военный мундир осрамил себя под Севастополем³, люди в штатских платьях стали занимать первое место в обществе; книжки о Суворове⁴, о войне 12 - го года на темы «гром победы раздавайся!» уступили место книгам гражданским и притом с содержанием о мужике, который раньше трактовался только как поставщик рекрутов. Хотя отец⁵ мой был военным врачом при Киевском госпитале, но в гостях у него кроме военных бывали и штатские люди – его частные пациенты. Разговоры, какие они вели за чаем или карточным столом, доходили до ушей детских, по-своему понимаемые, и в сознании моем преломлялись по-своему.

Отец мой был костромич; мать его, моя бабушка, певала нам, забавляя нас, песни костромские; а студенты, которые жили у нас в качестве учителей наших, пели какие-то другие песни. И не мудрено: фамилии их, как припоминаю, были Перемежко, Соломка, тогда как военных врачей, товарищей моего отца, и детей их, моих товарищей, звали Черкунов, Чернобаев и т. п. Мое детское ухо различало уже, что те и другие фамилии – двух

разных порядков или классов. Когда учитель заставил меня учить стихи:

В салазки жучку посадив,
Себя в коня преобразив...

мне казалось, что он ошибается, выговаривая эти слова на «своем» языке, а что нужно читать и заучивать: «посадил, преобразил»... Я уверял его, что это не по-русски, а он против всякой видимости для меня утверждал, что и «посадил» и «посадив» – по-русски и что когда я больше буду учиться, то узнаю, что и русское «посадив» значит почти то же, что и «посадил».

Возражать учителю не приходилось. Но так как я уже в отсутствие учителя на его столе в его комнате нашел и прочел написанное им про себя стихотворение, где были не русские слова – «сів та зажурився», то и я, выучивши заданное стихотворение, в угоду учителю выговаривал эти слова «посадив, сэбэ в коня преобразыв».

Но откуда у меня могли взяться лингвистические знания, что есть два разных языка: один – на котором нужно учить стихотворения и басни, а другой – на котором учитель пишет стихи, а мой отец тоже под аккомпанемент гитары поет «Хлопче, молодче!» Я отличал уже тот язык, на котором мой отец записал однажды следующее речение или поговорку и потом читал гостям, как образец неопределенности и многозначительности: «Як би мені сеє або теє, або-що, або аби-що, та нехай мені бо-зна-що, а не тощо! От що!»). Почему для меня тогда уже было ясно, что есть разные языки: один – на котором писаны учебные басни и стихи, другой – на котором говорят в кухне, и, наконец, третий – на котором мне задавали учить молитвы.

Для ответа на этот вопрос нужно знать, что такое был тогдашний Киев? Это был город не с полумиллионным населением и 6–7-этажными домами, как теперь, а городок, как значилось в географии Ободовского⁶, с 47-ю тысячами жителей, размещенными широко на тех же горах, на каких и

ныне расположены центральные части города. Дома были в один, много в два этажа, в три или пять окошек на фронт; при них были сады и огороды, иные по несколько десятин величиною. Двор с садом, который нанимал мой отец у одного сельского священника, простирался от нынешней Рогнединской и Прозоровской улиц до военного госпиталя; сад фруктовый и сосновый и березовый лесок, принадлежавшие к этому двору, лежали по одну сторону оврага, по другую сторону которого помещался «шелковичный сад» (где ныне Александровская больница и женский медицинский институт). С другой стороны двора и сада, занимаемого нашею семьею, шла не то улица, не то сельская не мощеная широкая дорога, которая вела от города к госпиталю; по другой стороне этой дороги на горе, где теперь главное здание Всероссийской выставки 1913 года, стоял пивоваренный завод тогдашней постройки, крытый дранью, а по нашей стороне вплоть до госпиталя располагались хатки так называвшейся тогда «Бульонки». Эти сельские хатки в два окошка, крытые соломою, назывались так потому, что жители этой деревушки пользовались бульоном, который варили в госпитале для больных. Позже, когда помер мой отец и понадобилось укрепить «северную полубашню», находящуюся у госпиталя, в виду предстоявшей севастопольской войны, все эти хатки и сады были срыты и уничтожены, а жители их переселены к Байковому кладбищу, где и по настоящее время улица называется Бульонскою, в воспоминание о бывшей когда-то Бульонке.

На Бульонке обыватели говорили не книжным и не славянским языком, а языком крепостных, тем языком, какой нам возбранялся, как детям более или менее дворянским, но какой употреблялся и в стихотворениях учителя, писанных им для себя только, и в той театральной пьесе, под заглавием «Шельменко»⁷, какую мне первую пришлось увидеть; ее разыгрывали кантонисты-фельдшера в госпитале, и вся наша семья была на этом представлении.

Все это я рассказываю для того, чтобы читателям «Украинской жизни» стало ясно, почему мне впоследствии, в юношеском и дальнейшем возрасте, потянуло к людям, заговорившим после 61 года⁸ на презренном языке крепостных. Как не презирался в гостиных этот язык, но если мимо нашего двора проходил лирник или бандурист, его зазывали во двор, чтобы накормить борщом или супом, и он для кучера, кухарки и горничной распевал про «Біду» или «Ярему та Хому», а нам, детям, по вольности дворянства дозволялось прослушать эти рапсодии на непринятом в гостиных языке.

С другой стороны, воспоминания про эти впечатления из периода 50-х годов я привожу для того, чтобы констатировать еще одно обстоятельство, которое для меня уяснилось гораздо позже, когда стали печатать документы о Кирилло-Мефодиевском братстве⁹. Тогда лишь для меня стало ясно, почему в конце 50-х годов, когда поднялись речи о так называвшемся тогда «младшем брате», так много говорили в Киеве об одном из представителей этих младших братьев, Шевченке¹⁰, и неудачном сватании Костомарова¹¹. Про первого моя мать, родом с Кавказа и, казалось бы, посторонняя для киевской жизни, рассказывала нам, как Шевченко, такой же крепостной, как и бывший наш кучер Трохим, написал нечто такое, что имело общегосударственное значение, за что и был сослан; а про Алину Леонтьевну Крагельскую¹² и ее жениха Костомарова она также часто передавала, может быть, фантастический рассказ, что жених этот арестован был в тот момент, когда перед зеркалом надевал белый галстук, чтобы отправиться в церковь на венчанье. Если такие рассказы она слышала во второй половине 50-х годов, когда после смерти отца мы жили уже в крайней бедности и к нам уже не приходили ни такие писатели, как Аскоченский¹³, бывавший раньше у нас как пациент моего отца, ни вообще какие-либо посторонние люди, у которых ей приходилось бывать, то это показывало, что идеи Кирилло-Мефодиевского братства и в этот период

реакции после 1848 года были живы в Киеве вплоть до времени эмансипации тел крепостных и речей дворян и чиновников, единственных представителей тогдашней интеллигенции. И в то же время, когда мне детским умом приходилось Тараса Шевченка сопоставлять с приравняемым ему Трохимом, этот Трохим пришел к нам в нашу убогую квартирку из двух маленьких комнат вспоминать о прежнем довольстве, когда он служил у нас кучером. Теперь он был уже денщиком у какого-то Кутцендорфа, который за какую-то провинность по укладке пиленых дров так прибил его поленом, что он лежал без памяти четыре дня и едва отошел. Рассказывал он об этом несчастье своем на том языке, который через несколько лет появился в печати в издании «Кобзаря» Семиренко¹⁴, а затем Кожанчикова¹⁵; это поселило в моей голове понятие, что бьют жестоко только украинцев. Когда я уже был в старших классах гимназии, мой товарищ по классу Новицкий¹⁶ написал на том же языке избываемых «Дещо про світ Божий» – первую ласточку, которая не сделала весны для украинской популярной литературы вследствие всем известных гонений на эту литературу 1863 и 1876 годов. Возможность давать духовную пищу младшим братьям мне понравилась.

В этот период, хорошо выучивши географию Европы и России, я уже знал, как расселены славянские племена и три русские народности, присутствовал иногда при спорах студентов о том, нужна ли украинская литература и для чего; знал, что есть кружок, издающий книжки на украинском языке, прозванные тогда за их объем «метеликами», что по этим книжкам по воскресеньям в нашей гимназии (2-й) обучают читать детей, говорящих по-украински, в так называемой воскресной школе, и т. п. Знал я и то, что выходит рукописный сатирический журнал «Помийниця»¹⁷ и его можно достать в одном из домов на Кузнечной улице, где была студенческая столовая и где жили некоторые члены «Громады». Один номер «Помийниці» показывал мне в гимназии Новицкий, и карикатуры, и стихи,

помещенные в нем, мне очень понравились. Новицкий при этом мне рассказывал, что он знает Панченко¹⁸ и Чубинского¹⁹, которые издали, как члены «Громады», его книжечку «Дещо про світ Божий». Позже я узнал, что Чубинский сослан в Архангельск за то, что был членом «Громады», хотя я никак не мог понять, что вредного находили осудившие его на ссылку в тех книжках, распространение которых приписывалось «громадянам», т.е. членам «Громады». Для меня и других моих сверстников было ясно, что, например, наш учитель географии Драгоманов²⁰, лекции которого по истории я позже слушал в университете, несомненно принадлежит к «Громаде»; но никогда, ни на лекциях, ни в частных разговорах, он никаких революционных или сепаратистических мыслей не высказывал, хотя всегда, исходя из общих демократических принципов, говорил о необходимости развития украинской литературы для нужд украинского народа.

Когда я был студентом, стала выходить в Киеве газета с эпиграфом: «Это край – русский, русский, русский!» Смысл этого изречения сначала все понимали так, что край этот, для которого издается газета (Юго-Западный), – не польский, а, следовательно, украинский, ибо поляков, помещиков и официалистов, в нем небольшой процент, вероятно, такой же, как и великороссов, помещиков и чиновников. Но впоследствии оказалось, что бывший либеральный профессор, читавший публичные лекции о французской революции, а после издатель «Киевлянина» В.Я.Шульгин²¹ хлопочет о субсидии на издание «Киевлянина» и готов слово «русский» интерпретировать в смысле «великорусский». «Громада» продолжала существовать, но в это время с ее стороны уже нельзя было ожидать выступления, какое сделано было ею в начале 60-х годов в «Современной летописи», представлявшей собою еженедельное приложение к «Московским ведомостям»²². Тогда «громадяне» смело говорили, что несмотря ни на какие обвинения их в демагогии они будут продолжать деятельность по обучению украинского народа на

украинском языке; теперь же, когда с высоты министерского кресла было объявлено, что малорусского языка не было, нет и быть не может, они, по выражению Драгоманова, должны были, не вступая в полемику, доказывать фактами, что он есть.

Один из студентов, Гулак-Артемовский²³, издал небольшой сборник украинских песен с напевами, как он их записал. Драгоманов по этому случаю мне говорил: «Вот вы знаете ноты, напишите рецензию о сборнике Гулака. Ведь были же в Греции философы, которые доказывали, что есть движение, тем, что вставали и ходили перед противниками; так и нам следует постоянно подчеркивать факты существования языка украинского!» Это было, когда я был еще студентом. А когда я, окончив университет и пробывши год учителем в Златополе²⁴, вновь возвратился в Киев, тот же Драгоманов предложил мне принять участие в составлении сборника украинских песен и дум с историческими комментариями к ним. Он и теперь стоял на том же утверждении, что издание такого сборника будет еще одним лишним фактом, доказывающим существование того языка, о котором обрусители говорили как о чем-то несуществующем. Меня просил Драгоманов переписывать для печати те песни и думы, которые из старых сборников он и Антонович находили нужным внести в свой сборник. Я с охотою взялся за это, тем более, что мне помогали мои младшие брат и сестра, и это-то и послужило поводом к вступлению моему в число «громадян».

Меня занимал, конечно, вопрос, на какие средства будет издана книга, для уменьшения объема которой и был придуман особый способ, указания сходных строчек, но которая все-таки обещала выйти довольно объемистою.

«Если не удастся издать за счет какого-либо ученого учреждения, то издадим на средства «Громады», – ответил Драгоманов и предложил и мне стать «громадянином», делающим определенный годовой взнос и отводящим вечер каждой субботы интересам общего «громадского» дела. Конечно, Драгоманов мне уяснил, что эта организация тайная,

и о ней нельзя болтать на стороне, так как неосторожность может повести к преследованиям со стороны жандармов и даже к гибели самого дела.

«Вас знают все члены «Громады», – сказал мне Драгоманов, – и никто из них не сомневается в том, что вы нигде не пророните слова о существовании нашей организации, в которую принимают новых членов только тогда, когда все единогласно ручаются за нововводимого члена. А теперь пожалуйста в субботу вечером на квартиру Лысенко²⁵, где будет собрание нашей «Громады».

Так с 1870 года началось мое участие в работах «Громады». Работ этих было много, и были они очень разнообразны. Припоминая теперь все, что сделано было одним – двумя десятками людей за первую половину 70-х годов, я изумляюсь той продуктивности, какую они осуществляли, обнаруживая недоюжинные таланты. В этой «Громаде» были не только коренные украинцы, но и поляки, и великороссы, и евреи, которых объединяло одно стремление – выставить напоказ те идейные ценности, какие накопило местное украинское население. Издание сказок и чумацких песен, собранных Рудченко²⁶, мелодий песен, записанных и аранжированных Лысенко, как продолжение издания тех пословиц, какие были собраны Номисом²⁷ и изданы раньше, организация Юго-Западного отдела Географического общества²⁸, а при его помощи – однодневной переписи города Киева²⁹, постановка на сцене оперы «Різдвяна ніч»³⁰, текст которой составлял один член «Громады», а музыку писал другой, издание трудов Отдела географического общества, – эти и многие другие публично-общественные акты обсуждались сначала на тайных собраниях тесного кружка членов «Громады», а затем уже выходили на свет Божий. Один из галичан, приехавший в Киев, потому что прослышал об интенсивной деятельности «Громады», был приглашен на ее заседание, но с теми оговорками, что он нигде никогда не будет рассказывать о том, что видел и слышал, сравнивал собравшихся с христианами первых веков,

прятавшихся в катакомбах; а между тем в этих катакомбах позже обсуждались такие вопросы, как помочь восставшим против Турции герцоговинам. Рассказ об этом участии подробно изложен предводителем украинского военного отряда Яновским в «Літературно-науковому віснику»³¹, и я могу туда отослать интересующихся этим выступлением «Громады», прибавив, что еще один отдельный отряд добровольцев под предводительством моего брата, капитана, помогал Пеко Павловичу³².

При этом воспоминании мне приходит на память рассказ одного из более младших членов «Громады», принятого в это время в ее среду. «Меня больше всего поразило, – рассказывал он мне впоследствии, – то обстоятельство, что на первом заседании «Громады», на котором я присутствовал, речь шла о сборе денег на снаряжение отрядов в Герцоговину, и известные мне раньше люди, которых я не считал богачами, не стеснялись записывать сотни и тысячи рублей на это дело!».

Об участии «Громады» в издании «Киевского телеграфа»³³ довольно рассказано г-ном А.Хатченком в № 7–8 «Украинской жизни»³⁴ за настоящий год*; об издании «Громадою» «Кобзаря» Шевченка в 2-х томах в Праге было рассказано мною в «Киевской старине»³⁵; о других ее действиях и выступлениях по изданию «Киевской старины», составлению Словаря украинского языка, получившего половинную премию Костомарова от Академии наук, по изданию заграничных журналов Драгомановым и т. п. пусть расскажут другие, более поздние члены «Громады», так как я с 1876 года уже не жил в Киеве, а проводил жизнь в разъездах по Черниговской, затем Херсонской губерниям, а потом, живши в Харьковской, Черниговской и Полтавской губерниях и в Петербурге, отстал от тяжелых перипетий киевской жизни.

Время первой половины 70-х годов осталось для меня самым светлым периодом моей жизни именно потому, что я участвовал в жизни киевской «Громады». Все ей в то время удавалось и вело к желанным результатам: надумалась «Громада» издать

* Статья «Памяти Юрия Юрьевича Цветковского».

«Кобзаря» Шевченка, посылает меня к его братьям Мыкыте и Осипу; я еду, привожу в Киев старшего, заключается договор и совершается купчая крепость³⁶; записываю я думы и песни Вересая, и они появляются в печати³⁷; отправляет меня «Громада» в Прагу печатать «Кобзаря», я еду и не только печатаю его с воспоминаниями Костомарова, Тургенева, Полонского и Микешина, но даже исхлопатываю для «Громады» право перевоза первого тома в Россию³⁸.

Не тот результат имели все подобные начинания позже. Собирается в Елисаветграде кружок одномышленников и желает издать какую-то невинную книжку на украинском языке, кончается обысками, арестами их (в том числе и меня) неизвестно по какому преступлению³⁹; выписываем в Харькове заграничные украинские издания, опять нас арестуют⁴⁰; говорю я в Полтаве статистикам, что для лучшего обеспечения верности собираемых сведений нужно задавать вопросы на языке опрашиваемых, т.е. украинском, и опять обыск и арест с нелепым обвинением, что я составил какую-то революционную партию, стремящуюся расторгнуть границы Российской империи, или дословно: «посягающую на целостность империи⁴¹»!! При этом допрашивающие жандармы больше всего изумляются тому, что я – великоросс, а в захваченной ими моей переписке больше всего встречается разговоров о малорусской литературе, украинском театре, популярных брошюрах и т. п. Они пожимают плечами и никак не могут взять в толк того, что, живя в Полтавской или Херсонской губернии, какого бы происхождения кто бы ни был, раз он не состоит в их чинах, он сделается украинцем, если не пожелает отделять себя от окружающего, кормящего его, населения.

Такие мысли чужды головам, сроднившимся с централистическим строем; мне же с детства и юности были непонятны централизаторские стремления и вожделения, и когда на старости лет в первой Государственной Думе я увидел группу более чем в 150 душ автономистов-федералистов⁴², мне

казалось, что теперь начнется беспрепятственное развитие тех идей, какие народились в Киеве в 40-х годах прошлого столетия и не замирали тут ни на малейший срок. Мне казалось, что идеи эти затмят голоса ретроградов и будут привлекать к себе все большее число сателлитов не только из среды украинцев, но и из среды других инородцев. На деле же вышло, что Родзянки⁴³, Савенки⁴⁴, Скоропадские⁴⁵, Струве⁴⁶, Пихны⁴⁷ и многие другие, выступающие теперь на арене политической жизни России в той или иной роли, идеалом своим имеют те формы централистического объединения разнообразных частей нашего государства, какие процветали до 40-х годов прошлого столетия.

Если «Украинская жизнь» будет и далее опрашивать стариков, представителей разных «Громад», существовавших во второй половине XIX века, причем цензурные препятствия для печатания таких воспоминаний не усилятся, то, мне кажется, совершенно ясно станет, что идеал того автономно-федеративного политического строя, какой был формулирован Кирилло-Мефодиевским братством, никогда не забывался на Украине.

Украинская жизнь. – 1913. – № 10. – С. 40–49.

Коментарі

1. *«Украинская жизнь» – літературно-науковий і громадсько-політичний місячник, що мав за мету ознайомлення російських читачів з українськими культурними надбаннями та піднесення української національної свідомості. Видавався у Москві (1912–1917) за редакцією О. Саліковського та С. Петлюри.*

2. *Йдеться про слова Некрасова Миколи Олександровича (1821–1877/78) – російського поета та редактора-видавця часопису «Современник».*

3. *Йдеться про поразку Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. та знищення військово-морської бази на Чорному морі у Севастополі.*

4. Йдеться про книги, присвячені Суворову Олександрові Васильовичу (1730–1800) – російському полководцю, генералісимуму.

5. Батько О.О. Русова Олександр Захарович (1809–1853) був військовим лікарем. У 1839 р. під час служби на Кавказі був поранений і після одужання переведений на службу до Київського військового шпиталю. Помер 22 жовтня 1853 р., заразившись холерою від своїх пацієнтів.

6. Йдеться про «Краткую географию Российской империи» (1844), видану педагогом та письменником Ободовським Олександром Григоровичем (1796–1852).

7. Йдеться про п'єсу Г. Квітки-Основ'яненка «Шельменко – денщик» (1838).

8. Йдеться про селянську реформу 1861 р. та скасування кріпосного права

9. Кирило-Методіївське братство – таємна політична національно-патріотична організація (грудень 1845 р. – березень 1847 р.).

10. Йдеться про Шевченка Тараса Григоровича (1814–1861) – художника, поета, класика української літератури.

11. Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – громадсько-політичний діяч, історик, письменник і публіцист, археограф, фольклорист і етнограф.

12. Йдеться про Аліну Леонтіївну Крагельську (1830–1908) – майбутню дружину М. І. Костомарова.

13. Йдеться про київського письменника Аскоченського Віктора Іпатієвича (1813–1879) – автора брошур, романів і віршів. Він також створив низку історичних праць – «Киев с древнейшим его училищем-академией» (1856), «История Киевской духовной академии по преобразованию ее в 1819 г.» (1863).

14. Йдеться про «Кобзар» Т. Г. Шевченка, виданий коштом українського цукрозаводчика і мецената Смиренка Платона Федоровича (1821–1863).

15. Йдеться про «Кобзар» Т. Г. Шевченка, виданий у 1867 р. російським книгопродавцем і видавцем Кожанчиковим Дмитром Єфимовичем (1821–1877).

16. Йдеться про Новицького Івана Петровича (1844–1890) – в майбутньому відомого українського педагога, історика, етнографа і фольклориста.

17. «Помишниця» – гумористичний рукописний журнал, який видавали студенти, члени молоді Київської громади у 1863–1864 рр.

18. Йдеться про діяча Київської Старої громади Панченка Федора Тимофійовича (1840-і – 1900), військового лікаря. Саме у Ф. Т. Панченка,

тоді ще студента медичного факультету Київського університету св. Володимира, відбулося зібрання українськи свідомої молоді, на яких було вирішено заснувати Громаду.

19. Чубинський Павло Платонович (1839–1884) – видатний український етнограф і фольклорист, поет, автор вірша «Ще не вмерла Україна», активний діяч Київської Старої громади.

20. Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – видатний український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, активний діяч громадівського руху.

21. Йдеться про засновника і першого редактора консервативної громадсько-політичної газети «Киевлянин» (1864–1919), професора Університету Св. Володимира Шульгіна Віталія Яковича (1822–1878).

22. Йдеться про «Современную летопись», що являла собою щотижневий додаток до часопису «Московские ведомости», і виходила в Москві у 1863–1871 рр.

23. Гулак-Артемовський Олексій Львович (1837 – не пізніше зими 1904/05) – лікар. Закінчив у 1866 р. медичний факультет Київського університету св. Володимира, збирав фольклор, публікував народні пісні.

24. Йдеться про роботу О. О. Русова на посаді вчителя латини у Златопільській прогімназії Чигиринського повіту Київської губернії з листопада 1868 р. по вересень 1869 р.

25. Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) – основоположник української класичної музики, активний діяч Київської Старої громади.

26. Йдеться про Івана Білика – Рудченка Івана Яковича (1845–1905) – збирача українських казок та чумацьких пісень та його праці «Народные южнорусские сказки» (К., 1869), «Чумацкие народные песни» (К., 1874).

27. Номис М. (псевдонім Матвія Терентійовича Симонова) (1823–1900 (1901) – український етнограф, фольклорист, письменник і педагог, укладач і видавець збірки «Українські приказки, прислів'я і таке інше». (СПб, 1864), яка містить понад 14,5 тис приказок і загадок.

28. Установче зібрання Південно-Західного відділу Російського географічного товариства відбулося в Києві 13 лютого 1873 р.

29. Одноденний перепис мешканців та будівель Києва під егідою Південно-Західного відділу Російського географічного товариства був здійснений 2 березня 1874 р.

30. Постановка опери «Різдвяна ніч» була здійснена наприкінці січня – на початку лютого 1874 р.

31. «Літературно-науковий вістник» – загальноукраїнський літературний і науковий часопис, заснований М. Грушевським, І. Франком, О. Борковським, О. Маковесем. Виходив у Львові (1898–1906), Києві (1907–1914, 1917–1919) та знову у Львові (1922–1932).

32. Йдеться про молодшого брата О. О. Русова Володимира (1854 – ?), офіцера-артилеріста, який без дозволу військового начальства виїхав на Балкани і брав участь у військових діях під час повстання слов'ян проти турків 1875 р. у війську Ніколіча Пеко Павловича (1828–1903) – Черногорського воєводи.

33. Йдеться про газету «Киевский телеграф», засновану у липні 1859 р. Альфредом фон Юнком. У 1874 р. новою власницею газети стала Явдоха Іванівна Гогоцька, яка залучила до співпраці членів Київської Старої громади В.Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, П. Г. Житецького, І. В. Луцицького. Газету було закрито незадовго до сумнозвісного Емського акта 1876 р.

34. Див.: Хатченко А. Юрій Юрієвич Цветковський как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1913. – №7–8. – С.94–111.

35. Див.: Русов О. Спомини про пражське видання «Кобзаря» / О. Русов // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 2. – Ч. 1. – С. 125–136.

36. На прохання П.П. Чубинського О.О. Русов привіз до Києва з с. Кирилівки на Звенигородщині спадкоємців Т. Шевченка, у яких громадівці викупили право на видання всіх його творів з метою їх видання та збереження для нащадків. Ця акція відбулася 24 жовтня 1874 р. Микита Шевченко за посередництва О.О. Русова підписав «купчу» про продаж прав на видання всіх відомих і невідомих творів Кобзаря. Згідно з цим контрактом брати мали отримати частинами 2000 крб. сріблом протягом 4-х років. За неписьменністю Осипа Шевченка, на його прохання, документ підписав О.О. Русов. (ІР НБУВ, ф. II, спр.2185, арк.1–4).

37. Див.: Русов А. А. Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских // Кобзарь Остап Вересай, его музыка и исполняемые им народные песни. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1874. – С. 1–31.

38. Див.: Шевченко Т. Г. Кобзар з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенева і Полонського. – У Празі, 1876. – XXII, 414 с.; Його ж. Кобзар з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина. – У Празі, 1876. – XXIII, 275 с.

Допоміг О.О.Русову отримати дозвіл на ввезення у 1876 р. в Російську імперію першого тому «Кобзаря» Т.Г.Шевченка, виданого у Празі, Полонський Яків Петрович (1820–1898) – російський поет, перекладач, який довгий час служив у Комітеті іноземної цензури, а з 1896 р. був членом Ради Головного управління у справах цензури.

39. Йдеться про справу «Об Елисаветградском украинофильском преступном сообществе», внаслідок якої 8–9 січня 1885 р. керівники гуртка О. Михалевич і О. Русов, а потім і решта його членів були

заарештовані. Слідство закінчилося тим, що 10 грудня 1886 р. О. Русов та інші гуртківці були віддані під нагляд поліції.

40. Йдеться про масові арешти у Харкові на початку травня 1893 р. членів Братства тарасівців за розповсюдження нелегальної літератури. О. О. Русов був арештований 1 травня і перебував під вартою до 8 червня 1893 р., а потім був переданий під особливий нагляд поліції.

41. У Полтаві трус у помешканні Русових жандарми провели 5 жовтня 1901 р. і звинуватили їх в організації революційної партії, яка переслідує мету відокремлення України від Росії і утворення самостійної держави. Подружжя Русових та їх син Михайло були заарештовані. Довести провину слідству не вдалося, але О. О. Русов 30 квітня 1902 р. був звільнений з посади завідувача статистичного бюро Полтавського земства.

42. Йдеться про утворення у I Державній Думі парламентської групи автономістів-федералістів у складі 150 депутатів, на зібранні якої 18 травня 1906 р. головою одногосно був обраний чернігівський депутат І. Л. Шраг.

43. Йдеться про Родзянка Михайла Володимировича (1859–1924) – російського політичного діяча, лідера партії «Союз 17 октября» (октябристів), дійсного статського радника (1906), камергера (1899).

44. Савенко Анатолій Іванович (1874–1922) – депутат IV Державної Думи, входив до складу Російської національної фракції.

45. Скоропадський Георгій Васильович (1873 – ?) – депутат III Державної Думи від Чернігівщини, октябрист.

46. Струве Петро Бернгардович (1870–1944) – російський громадський і політичний діяч, економіст, публіцист, історик, філософ.

47. Піхно Дмитро Іванович (1853–1913) – російський економіст і громадський діяч, професор Київського університету св. Володимира, член Державної ради, редактор газети «Киевлянин» (1878–1907), керівник київського відділення «Союза Русского народа».

СПОМИНИ ПРО ПРАЗЬКЕ ВИДАННЯ «КОБЗАРЯ»

Зиму 1874–5 року учителював я у Петербурзі у дівочих гімназії та інституті, а думками своїми жив у Києві. Там земляки заходилися тоді і коло географії, і коло статистики, і коло фольклору рідного краю: видавали «Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества»; друкували перепис Києва 1873 року¹; розбирали карточки слів українських, виписаних з різних книжок і з уст народа для Словаря української мови; міркували, як довести Словарь цей до наукової вартості, роз'яснивши у йому українські слова латинськими; думали завести у цьому Словарі такий правопис, щоб він відповідав усім філологічним і фонетичним одрубностям української мови; друкували систематично розроблені Антоновичем та Драгомановим історичні пісні українського народу² і т. д. Молодий, живий настрій думок, розворушених реформами 60-х років, не був ще тоді приголомшений пізнішими реформами 80-х років. Надії на те, що прогресивний хід життя вже не зупиниться перед ретроградними актами уряду, окриляли киян на нові, тоді ще нечувані, вчинки. Незважаючи на те, що так звана тоді «поліцейська будка Юго-Западного краю», тобто газета «Киевлянин»³, вороже відносилася до «хлопоманського» напрямку демократів, українська інтелігенція простувала до того, як казав Шевченко⁴,

щоб наша правда не пропала,
щоб наше слово не вмирало!

Згуртувавшись у приватну товариську громаду, ці земляки у другій газеті, що видавалася жінкою професора Гогоцького, у «Киевском телеграфі»⁵ почали проти бюрократично-казенних думок «Киевлянина» виставляти демократичні погляди на прояви сучасного їм життя; крестьянина або крестьянку трактували не як хлопа, а просто як такого ж чоловіка, що хоче так само й їсти, й пити, й говорити, й думати, як і пани, і усякі другі люди. Як же мені, хоч живучи й у Петербурзі, можна

було не співробітничати чи в цій газеті, чи в органі наукового офіційного Географічного товариства⁶, на розвій праці якого так багато покладали надій не тільки у Києві, а й Петербурзі? Ще більш тягло мене до цього, що робиться у Києві, тим, що там якось більше напружено було тоді життя морально-політичне, ніж у столиці. Тут, наприклад, тільки приймали до відомості, що у Герцеговині з'явився якийсь Пеко Павлович⁷, а за ним і другі борці за волю, а на публічних столичних лекціях лектори теми брали собі чи з природовідства, чи з історії старої російської словесності; у Києві ж громада прямо встрявала сама у визвольничий рух південних слов'ян – і тілом, і душею, і мислю своєю. Вона чи так чи сяк допомагала людям, охочим бігти туди, де за свободу «пушка кгаворі». Не вдержався навіть і брат мій молодший⁸ і втік без спросу у свого артилерійського начальства у тую Герцеговину навчати братів-слов'ян, як можна робити пушки з черешньових окоренків і як розсипатися поза камнями та за кущами, щоб обстрілювати турецькі війська на їх переходах. Від князя Черногорського він за це своє діло пізніше одібрав у нагороду весь набір черногорської одежі і вбраний по-чорногорськи, ходячи по Києву, дивував тим киян. Але це було вже після доносу Юзефовича на хлопоманів⁹, коли у Києві притихло «українофільство». А тоді, як я жив у Петербурзі, бадьористе життя київське здавалося мені чимось таким, з чого почнеться нова ера життя на Україні.

Відомі були мені й заміри скласти й видавати елементарні учебники і популярні книжки на українській мові, і заходи до видання творів кращих письменників українських, а між ними поперед усього «Кобзаря» Шевченкового. Я знав, що вже у братів Тараса Григоровича – Осипа та Микити – куплено було право на видання не тільки віршів Шевченка, що до того часу були надруковані в Росії і за границею, але й тих, що були зібрані і лежали на схованці у вірних людей, у яких не можна було сподіватися на жандармський трус та на заарештування цього дорогого матеріалу. Про це становище діла я знав, бо раніше сам

їздив у Кирилівку до братів Т. Г. Шевченка і привозив одного з їх у Київ, щоб зробити купчу¹⁰. Але мене все ж таки дивувало, чого так довго забарилися з виданням «Кобзаря», і про це діло нічого не чути.

Коли напровесні 1875 року приїздить до мене у Петербург з Києва товариш мій Ф. К. Вовк¹¹ і привозить виготований до друку рукопис «Кобзаря», розділений на дві частини. Оказалося, що він ходив приватно до київського цензора Пузиревського на сеанси, щоб задалегідь перечитати з ним весь зібраний матеріал і розпитати його, що на його погляд цензурно, а що нецензурно? Цензор не одрікся від читання «Кобзаря» рукописного і за який час за невелику плату (руб. 50–70) передумавши, що в яких віршах висловлюється, поробив нотатки на кожному творі Шевченка – чи можна його подавати до цензури, чи й зовсім не слід, щоб не викликати й не цензурних, а другого сорта наслідків.

По тих нотатках компетентної особи, як цензор Пузиревський, весь текст тодішнього «Кобзаря» і був розбитий на дві частини: цензурну й нецензурну. Мені загадано було їхати за границю і там друкувати «Кобзаря» цілком, але в двох томах, бо невідомо було, що скаже трохи згодом цензура й про цензурну частину. Видавши ж за границею, здавалося легше представити цензурний том у «Главное управление по делам печати»¹² і випрохати дозвіл на пропуск його у Росію. У цьому Управлінні служив тоді знайомий мій, поет Я. П. Полонський¹³. Він казав мені, що дуже високо ставить поетичний геній Шевченка і дуже буде радий, коли зможе хоч що-небудь зробити для нашого діла; але він совітував мені не дуже покладатися на його слова, бо вже якась хмара, казав він, збирається над долею російського письменства, і йому здається, що можуть виникнути нові умови, або «временные правила», або й настоящі закони, які дуже обкарнають в Росії волю печатного слова взагалі, а українського – особливо. Через те він раяв поспішатися з друкуванням «Кобзаря», щоб не приключилося якої перешкоди і щоб хоч

перша половина його (цензурна) встигла піти у продаж в Росії.

Упоравшись з ділами своїми, у маї 1875 р. поїхав я з жінкою¹⁴ у Прагу. Коло самого міста у селі Бубенчі поселилися ми на літо. Звідти можна було, перейшовши Вишеградську гору, Вишеград і Карлов міст, пішки ходити у Прагу, або, сівши на залізницю, проїхати до міста тільки одну станцію. Думати довго, до якої типографії звернутися, не приходилося: Едвард Грегр¹⁵, редактор прогресивної газети «Národní Listy», один з видатніших ораторів на мітингах молодочеської партії, мав велику типографію, найкращу книготоргівлю у Празі; мав він при типографії й словолитню (slevarnu), значить міг сам і літери для українського тексту зробити, що було б далеко трудніше у других типографіях. До його я й звернувся з проханням заготовити нові літери і візерунки до перших літер кожного віршу. Прохав я його ще й про те, щоб він це видання прозвав своїм, бо росіянинові, що, втікши од домашньої цензури, видає за границею щось нецензурне, звісно могло б добре достатися. Грегр так і зробив. Вийшовши зі мною з контори, де ми розмовляли на другому поверсі дому, на площадку, з якої видно було усі станки й машини і усіх наборщиків, які поміщалися у великій залі першого поверху будинку, він заявив їм, що хоче видати «Кобзаря» Шевченка, а мене представив їм яко редактора і коректора, що знає українську мову. Коли виготовили потрібний шрифт, почалися набір і правка коректури, яку засилали мені двічі: раз – у slůpach, себто в гранках, і другий раз – поверстані у номеровані сторінки. Управитель типографії, готуючися до історичної вистави типографського майстерства, показував мені зразки коректур XVII століття і роз'ясняв, як теперішні коректурні значки пішли з латинських слів *deletur*, *ligature*¹⁶ тощо, причому прохав, щоб і я ставив такі ж значки, до яких звикли усі їх наборщики. Почали спочатку друкувати перший «цензурний» том (у 5000 примірниках). Наляканий Полонським, я ще й у Празі продовжував роботу Пузиревського і деякі твори Шевченка, де, здавалося мені, стрінеться щось

нецензурне, виключав і одкладав на другий нецензурний том. В коректурі запомогали мені жінка і земляк з Катеринославської губернії емігрант Шоров, про бідкування якого в Парижі літератор Боборикін¹⁷ написав тоді гарний розказ у «Отечественных записках»¹⁸.

Ще не від'їжджаючи з Петербургу, заходився я писати листи до багатьох людей, які знали Шевченка за його життя, щоб вони мені написали свої спомини про його або й свої думки про характер його поезії. З Праги я знов писав до їх, нагадуючи своє прохання; але більшість з їх давали мені відповіді, що не візьмуть на себе право критикувати твори великого поета, бо на те не здатні; дрібні ж анекдоти з його життя, які вони знали, вони казали, не варто згадувати та печатати про те, як він, наприклад, навчав чоловік 10–15, проходячи через Миколаївський міст у Петербурзі, знявши шапку, казати букіністу, що стояв на мосту, одну і ту ж фразу: «Я иду на Васильевский остров!» або як наймав він дві шарманки різного строю разом грати «Боже, Царя храни!», щоб розсердити Костомарова¹⁹ і т. і. Найлюб'язніше до мого прохання однісся Тургенєв²⁰, який жив тоді під Парижем на своєму хуторі Буживаль. Він писав, що безпремінно пригадає усе, що тільки пам'ятає зі своїх зустрічей з Шевченком, але не може зараз сісти писати ці спомини, поки не закінчить тієї роботи, над якою тоді працював. Коли накінець він прислав свої спомини про Шевченка, ми дуже зраділи: Шоров разів скільки перечитував їх, бо він і в Парижі, і у Карлсбаді²¹ бачив цього майстра слова і заслуховувався його читанням власних його творів. Так і Полонський, з яким я листувався частенько, надіслав теж свої спомини заздалегідь, так що й вони увійшли у I том²². Костомаров та Мікешин²³ вже тільки у 1876 році прислали свої згадки про Шевченка, і ці прийшлося помістити тільки у другий (нецензурний) том.

Коли перший том був готовий, Грегр заслав його у «Главное управление по делам печати», прохаючи дозволу продавати його видання у Росії. З цього приводу Полонський писав мені,

що йому прийшлося вести велику баталію, поки він одвоював пропуск і тому через границу. Воно й справді вже нелегко, мабуть, було добитися цього блага, бо не далі, як місяців через 3–4 після того вийшов неопублікований закон, яким трохи не зовсім заборонялося видання українських книжок. Перший том одісланий був у Київ у магазин Ільницького, який теж одібрав розрешення на розпродаж цього тому. Другого тому, коли його к весні виготовили друком та брошуровкою, я одважився заслати тільки один примірник Я. П. Полонському, яко чиновнику цензурного відомства, і прохав його, щоб він показав той том Мікешину та Костомарову, бо їх спомини про Шевченка були там надруковані. Усі ж другі примірники II тому і невелике число примірників I тому залишилися в книгарні *Gregra a Dattla* для продажу заграничним читачам «Кобзаря».

А щоб ці заграничні люди зацікавилися новим празьким виданням «Кобзаря», жінка моя попереклала багато деяких дрібніших творів Шевченка на французьку мову, списала коротенько зміст більших поем, по-французьки ж переказала коротку біографію поета і ці всі замітки, як матеріал для статті, передала до редакції «*Revue des deux mondes*»²⁴. В цьому ділі реклами нового видання запоміг Тургенєв, який найшов співробітника цього органа всесвітньої преси, що знав російську мову, і прохав його по матеріалах, засланих моєю жінкою, написати про Шевченка. Той так і зробив, через що й французи почали знайомитися з українським поетом, як німці з їм після книжечки Боденштедта про цього *Ukrainische Dichter*²⁵.

Може кому чудним здається, що містом для заграничного видання нового «Кобзаря» мною обрана була Прага, а не Львів, Берлін, Париж, де вже до того часу було надруковано чимало нецензурних поезій Шевченка. А вийшло це через те, що, з одного боку, мене тоді тягла до себе не стільки статистика, скільки філологія, і я хотів хоч один семестр прослухати лекції звісного празького лінгвіста словака Гаттали²⁶, який тоді й викладав свою порівняючу граматику слов'янських мов, а з другого боку, –

що ще важніше, мені доручено було у родини П. І. Шафарика розшукати кінець поеми Шевченка «Іван Гус»²⁷. Коли на квартирі професора Міщенка²⁸ у Києві Ф. К. Вовк перевіряв автографи Шевченка з тими рукописами, що були здобуті від петербурзьких земляків, він запримітив, що і в печатних, і в писаних текстах цієї поеми є пропуски або деяких слів, або й цілих фраз і стрічок, які, може, цензура не пропустила, або й переписчики чи редактори пізніших видань, не розібравши слів чи з других яких причин, замінили точками. Надія на те, що у сина П. І. Шафарика знайдеться оригінал цього Шевченкового послання до його батька, примусила мене зостатися у Празі.

Син знаменитого слов'яновіда, статистика, археолога, філолога був тоді професором астрономії у Празі, і з їм знакомий був Шоров. Він познайомив і нас з Шафариком і його жінкою, нашою ж землячкою з Анан'ївського повіту. Заходячи до цієї ввічливої родини на обіди з українським борщем та кашею (які страви, мабуть, на усю Прагу бували тільки у їх), я розпитував Шафарика-сина, чи не залишилося де-небудь поміж паперами його батька цілої поеми «Єретик»? Він казав, що після смерті батька він перебрав усі його книжки, рукописи, листи тощо, і справді знайшов цю поему, але без кінця, бо дальший листочок послання до Шафарика десь, мабуть, зовсім загинув. Те ж, що він знайшов, він передав петербурзьким землякам Шевченка, коли вони заходилися ще у 60-х роках видавати «Кобзаря». Так розвіялася надія, що хоч у Празі знайдеться повний текст поеми «Єретик, або Гус». Але ще в старовину казали, що *habent sua fata libelli*²⁹: ще 30 літ зберігалася у секретному архіві «III отделения»³⁰ ця поема, поки її там не винайшов д. Щоголев³¹, якому дозволено було переглянути той архів*.

* Д. Щоголев, переглянувши усе «діло» про Шевченка, каже, що слід було б усе цілком його надрукувати як цінний офіційний матеріал про провини Т. Г. Шевченка перед урядом. І, на мою думку, того не досить, що опубліковано д. Щоголевим у «Былому», а треба б усе, що про Шевченка збереглося у архіві III отд., дати читачам «Кобзаря».

До весни 1876 закінчилися і коректури, і друкування «Кобзаря». Передивляючись вже готові обидва томи, я догледів, що й помилок і невидержок одного якого-небудь правопису в обох томах було досить. Були, правда, й такі помилки, за які й не можна було обвинувачувати коректорів. Наприклад, на 370 сторінці I-го тому, перевіряючи з жінкою коректурний набір з рукописом, ми прогавили цілу стрічку і залишили так, як набрав наборщик: «Творили б скрізь понад землею». Ця нісенітниця залишилася і в пізніших петербурзьких виданнях «Кобзаря»; дак коректура ж цього листа була в нас тоді, коли вмерла у нас дочка³² і приходилося її ховати на чужині: не до букв і не до слів було нам тоді! Але траплялося й таке, що те ж саме слово на початку, у середині і в кінці книжки пропечатано було різними буквами; стрічалося, що замість «розкувати» залишилося «розувати» (II, стор. 32), що міняло смисл вірша. Зажурився я; списав довгий список помилок на обидва томи і поніс у типографію. Але управитель типографії сказав мені, що ніколи не слід виставляти тих помилок, що пішли не з вини наборщиків, а з *licentia poetica*³³.

– Поет, – казав він, – може навмисне робити помилки, аби б те слово, яке він вживає, звучало не так, як у других. Гляньте: і в нас Неруда³⁴ зроду не схоче, щоб ми йому друкували його вірші правописом, якого держаться «Národní Listy»! А то ж не Неруда, а Шевченко: коли він бажав, щоб у одному місці було «отце», а в другому «отсе», а в третьому «оце», то вже ні ви, ані ми не сміємо його виправляти!

– А й правда, – думав я собі, – нащо друкувати таку силу помилок. Хоч і не знає празький типограф, у якому хаотичному становищі ще й досі наш український правопис і хто ставив такі чи сякі літери, дак і я ж не знаю, які саме літери у автографах Шевченка. Хай вже зостанеться так, як оддруковано: колись будуть же і в нас граматичні правила правопису, тоді хтось і виправить як слід текст «Кобзаря». А тепер досить того, що й заходи киян, і гроші, їми зібрані на це діло, марно не загинули,

а саме головне – що всі вірші «Кобзаря», яких дошукалися земляки, надруковані. Тепер вже не пропадуть ті перли слова українського, які і понад Уралом, і понад Аралом, і на Україні, і в Петербурзі, і по других містах виливав поет, чи одриваючися од мольберту, чи тікаючи зі своїми захаявними книжечками далеко од кріпості у кучугури, ховаючи свої папірці то од Сошенка³⁵, що примушував його кидати перо та братися за пензлі, то од старших унтерів, які доглядали за їм. Тепер вже, чи так чи сяк, ці слова, що прилітали до Шевченка з України, де б він не був, підуть поміж люди; і цього вже досить, а правопис – діло другорядне.

Ще деякі сумніви печалили мене: чи добре я справився з дорученим мені ділом, чи не втелюшив я у «Кобзаря» чогонебудь не Шевченкового, як перед тим зробили це львов'яни, вставивши у «Кобзаря» завідомо усім нам складену Чубинським пісню «Ще не вмерла Україна»³⁶. Ну, та це вже діло критиків, а я ж – тільки коректор д. Грегра! – потішав я сам себе.

Повертаючися з Праги додому, у Відні стрілися ми з Драгомановим³⁷, який їхав на чужину розпочинати там нову службу своєму народові. Він вже бачив празьке видання, і за його почали ми розмову.

– Правопис, – кажу я, – вийшов таки не добре видержаний!

– А який же може бути правопис, коли він не стоїть на ґрунті наукової фонетики? – одказав Драгоманов. Він проповідував тоді, що настав вже час покинути традиції, які вироблені були різними правописами українськими – Максимовичевським, Гатцуковським, Кулішівським³⁸ і особливо галицьким на основі ново-церковно-слов'янського; пора вже, казав він, зробити таку реформу, яку зробив В. С. Караджич для сербської мови³⁹: треба старатися, щоб прийнялася система Кирила та Мефодія, розроблена на основі української фонетики. Він виробив, разом з іншими, й правила такого нового правопису, і азбуку, яку через співчуття українців герцеговинському повстанню прозвали «герцеговинкою»; цією герцеговинкою Драгоманов і почав був

друкувати деякі з перших своїх заграничних видань. Через те він до правопису, який вживався у київських виданнях і який і я взяв для празького «Кобзаря», відносився байдужісінько. «А от Ви краще скажіть мені, – повів він розмову далі з тим легеньким своїм юмором, який нам, його університетським слухачам, так подобався ще тоді, коли він у семінарі по історії, що завів був при своїй кафедрі у Київському університеті, робив уваги на наші реферати, – скажіть мені, як це з «сенату» у вас вийшов Анат?» Або ще: як це Шевченко писав сам про себе і до себе те, що на ділі писав до його Чужбинський⁴⁰:

Гарно твоя кобза грає, любий мій земляче!

Вже як собі не хочете, а така передача віршів одного чоловіка другому вже лежатиме на Вашій совісті, як співає Вересай⁴¹, «до кінця віку».

– Ну вже й Ви, як собі хочете, а моя совість тут ні при чому, – одказав я в тому ж тоні. – Чи ж я винен, що видавець «Кобзаря» Едвард Грегр – чех і що він має право не знати, хто що кому писав: коли він побачив, що рукопис писаний власною рукою Шевченка, то чого ж йому більше? А звісно, що тільки один Бог без гріха! Да й що справді я міг би сказати на такі замітки про помилки у Празькому «Кобзарі»?

У Львові, їдучи додому, я бачився там між іншими з одним літератором, який показав мені коректуру своєї відозви про празьке видання «Кобзаря», яку він написав у «Правду»⁴². В цій відозві він вихваляв і старанний догляд, з яким додержана була коректура, і ті праці по зібранню матеріалу редакторів видання, через які воно стало найповнішим, бо повнішого, по його думці, мабуть вже й не буде. Я прохав його викинути ці два місця, бо ще хто зна, що буде колись далі? Літератор той згодився і замінив ті фрази якимись другими.

* Т. Г. Шевченко. Кобзарь з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина. У Празі 1876. Стр. 214, де надруковано так:

Поштар нівроку був підпилий
Оддав Анатові приказ,
Щоб тільки в Віфлеємі били
Малих дітей.

У Києві, куди я приїхав здати справоздання про закінчення дорученої мені праці, вже чекали того терористичного натиску на українське слово, який у подробицях став звісним трохи згодом. «Киевский телеграф» став вже органом другого напрямку: «коли хто думає демократичні українські думки висловлювати, то треба тепер звертатися до П. А. Зеленого у «Одесский вестник»⁴³! Так казали, сумуючи, «громадяни», з котрих декого скоро після того порозсилали то у Петербург, то в Псков тощо.

З того ж літа я став статистиком, спочатку у Чернігові, а потім у Херсоні⁴⁴, і, їздячи по селах, мало міг почувати на собі заборону українського слова. Правда, і мені іноді приходилося у концертах у Чернігові замість «Мені однаково, чи буду я жить в Україні, чи ні!» співати «Мне право все равно, умру ли я, иль буду жить в стране чужой»... Але про те, що приходилося терпіти скільки літ письменникам українським, писання яких цензура зовсім не пропускала у світ, я вже тільки чув од других людей. Тоді я побачив, що добре пораяв Полонський – не баритися з виданням «Кобзаря», а скоріше випускати його у світ, бо якби спізвився ще на півроку, то вже обидва томи zostалися б тільки для заграниці.

Оттакі згадки про видання 30 літ тому назад «Кобзаря» не у Росії, а у Празі я можу подати шановній редакції «України»⁴⁵ на її запит. Другі земляки, що жили у 1875–76 роках у Києві, можуть тепер пригадати й про другі подробиці того часу лихоліття, яке нелегко переносилося.

01.04.1907

Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 2. – Ч. 1. – С. 125–136.

Коментарі

1. Насправді одноденний перепис мешканців Кисва був проведений 2 березня 1874 р.

2. Йдеться про двотомне видання під редакцією В.Б.Антоновича та М.П. Драгоманова «Исторические песни малорусского народа» (К., 1874–1875).

3. Йдеться про громадсько-політичну газету консервативного напрямку «Киевлянин», яка виходила в Києві у 1864–1919 рр.

4. Цитовані слова Т. Г. Шевченка (1814–1861).

5. Йдеться про газету «Киевский телеграф», засновану у липні 1859 р. Альфредом фон Юнком. У 1874 р. новою власницею газети стала Явдоха Іванівна Гогоцька.

6. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства видав два томи своїх «Записок» (К., 1874–1875).

7. Йдеться про Ніколіча Пеко Павловича (1828–1903) – Чорногорського воєводу, керівника чорногорських і боснійських повстанців проти турецького панування.

8. Йдеться про молодшого брата О. О. Русова Володимира (1854 – ?), офіцера-артилериста, який без дозволу військового начальства виїхав на Балкани і брав участь у військових діях під час повстання проти турецького панування.

9. Йдеться про донос голови Київської археографічної комісії, у 1846–1858 рр. попечителя Київського навчального округу Михайла Володимировича Юзефовича (1802–1889) імператору Олександру II про поширення в навчальних закладах забороненої «Валуєвським циркуляром» 1863 р. популярної української літератури, яка видавалася в Галичині й нелегально потрапляла у Наддніпрянську Україну. Донос М.В.Юзефовича призвів до появи сумнозвісного Емського акта 1876 р.

10. Йдеться про участь О. О. Русова у справі придбання прав на видання творів Т. Г. Шевченка.

11. Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847–1918) – етнограф, антрополог, археолог, активний діяч Київської Старої громади, готував твори Т. Г. Шевченка до друку.

12. Йдеться про «Головне управління у справах друку» при Міністерстві внутрішніх справ, яке здійснювало контроль за друкуванням книг в імперії та ввезенням літератури з-за кордону.

13. Йдеться про Полонського Якова Петровича (1820–1898) – російського поета, перекладача, який тривалий час служив у Комітеті іноземної цензури, а з 1896 р. був членом Ради Головного управління у справах цензури.

14. Дружина О. О. Русова Софія Федорівна (Ліндфорс) Русова (1856–1940) – український громадсько-політичний діяч, педагог.

15. Грегр Едвард (1827–1907) – один із засновників і лідерів партії младочехів, з 1860 р. редагував і видавав ліберальну газету «Народні листи».

16. *Deletur* (лат.) – витирати, *ligature* (лат.) – з'єднання літер.

17. Йдеться про Боборикіна Петра Дмитровича (1836–1921) – російського письменника.

18. «Отечественные записки» – щомісячний журнал, що видавався в 1839–1884 рр. у Петербурзі.

19. Йдеться про Костомарова Миколу Івановича (1817–1885) – видатного українського і російського історика та громадського діяча, який у 1859–1862 рр. викладав у Петербурзькому університеті.

20. Тургенєв Іван Сергійович (1818–1883) – російський письменник. Познайомився з Т. Г. Шевченком, коли той повернувся із заслання, написав «Воспоминание о Шевченко».

21. Карлсбад – тепер Карлові-Вари, курортне місто у Чехії.

22. Йдеться про I том «Кобзаря»: Шевченко Т. Г. Кобзар з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенєва і Полонського. – У Празі, 1876. – XXII, 414 с.

23. Йдеться про М. І. Костомарова (див. № 19) та Мікешина Михайла Осиповича (1835–1896) – російського художника і скульптора, автора пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві (1888). Їхні спогади про Т. Г. Шевченка увійшли до II тому «Кобзаря». Див.: Шевченко Т. Г. Кобзар з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Мікешина. – У Празі, 1876. – XXIII, 275 с.

24. «Revue des deux mondes» – «Огляд нового і старого світу» – двотижневий журнал ліберального напрямку, що видавався у Парижі у 1829–1944 рр. У XIX ст. мав найбільший наклад серед французьких журналів.

25. Йдеться про фон Боденштедта Фрідріха Мартіна (1819–1892) – німецького поета, перекладача, професора слов'янських мов у Мюнхені, автора статті «Т. Шевченко – великий український поет».

26. Гаттала Мартін (1821–1903) – словацький мовознавець, професор Карлового університету в Празі, з 1854 р. член-кореспондент Російської Академії наук.

27. Шафарик Павел Йозеф (1795–1861) – чеський учений, археолог, етнограф, мовознавець, історик літератури й поет, діяч чеського національного відродження. Т. Г. Шевченко присвятив йому поему «Єретик».

28. Йдеться про Міщенка Федора Герасимовича (1848–1906) – випускника історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, історика і філолога, професора (1889) та члена-кореспондента Російської Академії наук (1895).

29. *Nabent sua fata libelli* (лат.) – і книги мають свою долю.

30. «III отделение Собственной Его Императорского Величества Канцелярии» було створено у 1826 р. на чолі з графом О. Х. Бенкендорфом (1782–1844). Займалось розшуком і слідством у політичних справах. Ліквідовано у 1880 р.

31. Щоголев Павло Єлисеєвич (1877–1931) – літературознавець, історик революційного руху.

32. У подружжя Русових у Празі народилася дочка, яка через декілька тижнів померла.

33. *Licentia poetica* (лат.) – поетична вольність.

34. Йдеться про Яна Неруду (1834–1891) – чеського письменника та літературного критика.

35. Сошенко Іван Максимович (1807–1876) – український художник, товариш Т. Г. Шевченка

36. Автором поезії «Ще не вмерла Україна» був П. П. Чубинський, який написав її у 1862 р.

37. Звільнений у вересні 1875 р. з посади доцента Київського університету св. Володимира за політичну «неблагонадійність», один з керівників Київської Старої громади Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895) не став чекати подальших урядових репресій, навесні 1876 р. залишив Наддніпрянщину і провів решту життя за кордоном.

38. Йдеться про розробників українського правопису професора Київського університету св. Володимира Максимовича Михайла Олександровича (1804–1873); українського фольклориста і мовознавця другої половини XIX ст. Гатцука Миколу Олексійовича; українського письменника, історика, етнографа Куліша Пантелеймона Олександровича (1819–1897).

39. Караджич Вук Стефанович (1787–1864) – діяч сербсько-хорватського національно-визвольного руху, філолог і фольклорист, член-кореспондент Російської та Берлінської Академії наук, основоположник сербської літературної мови.

40. Йдеться про Афанасєєва-Чужбинського Олександра Степановича (1817–1875) – письменника, мовознавця, публіциста, історика і етнографа. Був знайомий з Т. Г. Шевченком і залишив про нього спогади.

41. Йдеться про Вересая Остапа Микитовича (1803–1890) – кобзаря з Прилуччини.

42. «Правда» – літературно-науковий і громадсько-політичний часопис, виходив у Львові у 1867–1896 рр.

43. Йдеться про земського діяча Зеленого Павла Олександровича, який у 1876 р. став редактором газети «Одесский вестник».

44. О. О. Русов служив статистиком у статистичному відділенні Чернігівської губернської земської управи протягом 1876–1878 рр., а у 1882–1889 рр. проводив статистичне обстеження повітів Херсонської губернії.

45. «Україна» – щомісячний історико-етнографічний і белетристичний журнал, видавався 1907 р. у Києві українською мовою.

КАК КРАМОЛОЙСКАТЕЛИ РАЗЫСКИВАЛИ «УКРАИНОФИЛЬСТВО»¹

За период лет в 20 или более, мне привелось выдержать 13 обысков в моих квартирах в Киеве, Елисаветграде, Одессе, Херсоне, Полтаве, Харькове, Чернигове, на собственном хуторе в Черниговской губернии, а также несколько раз беседовать на допросах с жандармскими офицерами и товарищами прокуроров. Много, что осталось у меня в памяти о действиях имущих власть врывать в личную жизнь граждан и исследовать их личные воззрения на мир Божий, может характеризовать до известной степени условия быта заурядного обывателя в последнюю четверть XIX и самого начала XX века. Поэтому я, по предложению редакции «Былого», решаюсь занять внимание читателей этого журнала некоторыми воспоминаниями, рисующими как обстановку обысков по политическим делам, так и содержание разговоров при так называемых «предварительных дознаниях». Последнее, может быть, малоинтересно будет для русских читателей, так как относится к специальному виду обвинений в украинском «сепаратизме», розыск которого в умах и сердцах украинцев начался с 60-х годов прошлого века и усилился со второй половины 70-х годов; но общий характер допросов по этому предмету, вероятно, был один и тот же на пространстве всей Российской империи, ибо на всем этом пространстве допросы производились людьми одной и той же степени развития, одних и тех же воззрений и одних и тех же чинов жандармского и судебного ведомств.

Форма и способ производства обысков за все время, какого касаются мои воспоминания, были одни и те же. Дом и квартира оцепляются. Звонок или стук. На вопрос «кто там?» следовал обыкновенно краткий ответ «телеграмма!» или же грубое «отворите!» Затем жилое помещение обывателя наполняется унтерами с ротмистром или подполковником во

главе, понятыми, полицейскими чинами; товарищ прокурора имеет вид или апатичный или строго-официальный, смотря по тому, состоит ли он в знакомстве с обыскиваемым или нет; иногда он и отсутствует вовсе, если в этот день или ночь производятся повальные обыски во всем городе, и исполнителей «постановления» не хватает на все пункты обыска. Однажды, когда нужно было в данном городе произвести в одну ночь 30 или 40 обысков², то на выполнение этого акта в моей квартире явился даже становой пристав с неподчиненными ему городскими и понятыми: по недостатку в городе лиц, опытных во всех манипуляциях и делопроизводстве обысков, приставы и их помощники из уездов были вызваны в город для содействия жандармским чинам в выполнении их обязанностей. Этот пристав счел нужным даже как бы извиниться в том, что он приступает к действию, не входящему в круг его обязанностей.

– Видите ли, я ведь, собственно говоря, пристав такого-то стана и уезда, а это – дело чинов жандармского управления; но раз я получил командировку сюда за недостатком штата в этом учреждении, то уж позвольте мне произвести обыск согласно инструкции жандармского ведомства!

Если же замены надлежащего жандармского ротмистра или подполковника не было, то, смотря по энергии или темпераменту последнего, начало обыска варьировалось. «Разденьтесь!» – таким, например, возгласом начал свои военные действия наиболее ретивый ротмистр или подполковник в Елисаветграде³, ретивость которого кончилась для него довольно печально. Он начал обыски с вечера в моей квартире, затем, отправивши меня и жившего со мной товарища в тюрьму, продолжал с полночи обыскивать другую квартиру моего знакомого, а оттуда отправился утром к третьему, где застал на столе труп умершего его родственника, обыскивал и его и снимал иконы, отыскивая за ними «крамолу». Его неусыпность и преданность служебному долгу простиралась до того, что он вечером не позволил моей служанке поставить самовар; а когда я, видя его

утомление, осмелился предложить ему выпить рюмку водки и закусить чем Бог послал, он строго сказал полицейскому: «Г-н пристав! Извольте удалите водку!»

Усердное выполнение своей обязанности «не щадя живота» и без пищи в течение более суток довело его до того, что вечером на следующий день, окончив свою работу, он получил апоплексический удар, вследствие чего допросы нас в тюрьме производил уже другой товарищ его по службе.

Разумеется, приступ к действиям у других, более элегантных ротмистров бывал и иной: «На основании предписания» или «постановления» такого-то, у Вас будет произведен обыск...» и т. д. Если я осмеливался после этого вставить со своей стороны реплику, что на основании кажется 67-го или 97-го пункта инструкции жандармским чинам, производящим обыски и выемки, они объявляют обыскиваемому, в каком преступлении или проступке он заподозрен, то ответы бывали разные. Иной ротмистр с вежливой галантностью вынимал из кармана «постановление» и предъявлял его мне, а иные говорили, что это им неизвестно, ибо они – только исполнительная власть, а присутствие товарища прокурора достаточно обеспечивает законность их действий.

Бить никого из нас не били при обысках, как то вошло в обычай в период «массовок» и собраний в рощах, о чем рассказывается в повествованиях Арцыбашева⁴ и во многих газетных сообщениях о новых способах арестования под открытым небом в текущем столетии. Раз, впрочем, некоторое физическое воздействие по отношению к моей жене перед отправкою ее после обыска из полицейского участка в тюрьму хотел произвести полтавский ротмистр^{*5} или подполковник. Когда он ей сказал, что отправляет ее в тюрьму, она попросила разрешить ей под наблюдением полицейского или жандарма

* Извиняюсь перед читателями, что из желания быть точным часто повторяю это «или», так как я всегда слабо знал отличие мундира ротмистра, подполковника, да и теперь не знаю, когда какой именно чин производил тот или другой обыск.

заехать домой, где остался один малолетний ребенок. Товарищ прокурора сказал ей, что по закону она имеет право перед заключением в тюрьму употребить два часа на приведение в порядок домашних дел, и удалился из «заседания», которое на том и окончилось. Тогда жандармский офицер велел своим солдатам взять со стула и нести жену мою на руках на извозчика, чтоб отправить в «предварительное заключение», хотя она ссылалась на разрешение и указание на закон товарища прокурора. Конечно, она не допустила того, чтобы унтера несли ее, и в конце концов подчинилась распоряжению офицера, которое оказалось выше закона, указанного «товарищем».

Иногда же наоборот товарищу прокурора удавалось в противность мнению жандармского офицера отстоять или законность, или, по крайней мере, логичность обоюдных их действий при обыске. Так, например, в Одессе⁶, обыскивая ящик стола, в котором лежали у меня деньги, офицер доброжелательно подал мне две трехрублевые бумажки и серебряную мелочь со словами: «это можете взять себе!» Но затем, отложивши найденный им конверт денежного письма со 125 рублями в свой портфель, продолжал: «а эти деньги и письмо подлежат конфискации!» Тогда я обратился к товарищу прокурора.

– Я вижу, – сказал я, – что дело клонится к моему аресту. Останутся в квартире, как Вы видите, дети, нянька и кухарка. Не могу же я их оставить на произвол судьбы, притом без матери, которая уже арестована. Если письмо частного лица ко мне имеет какой-нибудь интерес для следствия, то кому же из следователей нужны деньги, и какая цель арестовать их?

– Конечно, денег нет никакой надобности приобщать к следственному материалу, раз в письме указана сумма их! – сказал товарищ прокурора, пробежав содержание письма, и возвратил мне деньги, передавши письмо с конвертом офицеру.

Другой раз товарищ прокурора вступился за мою взрослую дочь⁷ и ее вполне законную стыдливость. Она обучалась в то время в заграничном университете (в Монпелье⁸), а так как каникулярное время окончилось, собиралась ехать за границу

и накануне обыска уложила все свои вещи и книги в сундук. Из этого сундука, аккуратно уложенного, офицер выкинул на пол кое-что из белья и платья, а себе отложил переплетенную тетрадку личного дневника моей дочери. Узнав, что эту тетрадку заберут, она прижала ее грудью и руками к столу и с плачем стала защищать свои девичьи тайны.

– Пусть все забирают, весь сундук со всеми книгами, но дневника я не отдам ни за что, – кричала она. Офицер кивнул головою своим унтерам, но я поспешил стать между ними и моею дочерью.

– Послушай, – сказал я ей, – нельзя так! Ведь эти люди вооружены саблями, а ты не можешь надеяться на свою силу... Успокойся, нужно иначе... Жена моя тем временем говорила прокурору: «Ведь в дневнике девицы, писанном в Монпелье, которому она поверяет свои настроения и мысли о разных своих знакомых, и которого и я не позволю себе перечитывать, вы, господа, не можете найти ничего, относящегося к делу, которое вас интересует. Зачем же эти лишние издевательства?»

– Тем более, – прибавил я, – что в постановлении, которое прочел мне г. офицер, сказано, что обыск предписано произвести у меня и у моего сына, а не у моей дочери...

Офицер продолжал копаться в сундуке, пересматривая французские книги моей дочери и откладывая некоторые в сторону.

– Квартира ведь одна, общая! – говорил он в оправдание своих действий.

Дочь со стыда и отчаяния оставила свой дневник на столе и выбежала выплакивать свое горе в цветник (дело было летом). Я вышел вслед за нею, чтобы предупредить возможное столкновение ее с стоящими там городскими и жандармами. Но вскоре пришел сюда же посланный к нам офицером унтер-офицер, который сказал, что нас просят в комнаты.

– Г. товарищ прокурора находит, что Ваш сундук не подлежит обыску, – сказал он моей дочери, – можете все уложить обратно... и дневник Ваш.

В этом случае прокурор, очевидно, убедил офицера, что отец и дочь – лица разные, и если обыск производится у отца, то сундук дочери пользуется неприкосновенностью. А в другом городе и в другом случае, когда обыск предписано было произвести у моей жены, и когда я спросил товарища прокурора: «Зачем же и мой стол весь перекапывают?» – он очень официально и сухо ответил:

– Потому что и в Вашем столе могут оказаться документы, избобличающие Вашу жену в преступлении.

Дело в том, что этот товарищ прокурора был мой знакомый, не более как за 1 – 1 ½ месяца до обыска пивший со мною «брудершафт» в Татьянин день, который для всех бывших студентов в Херсоне устраивали бывшие московские студенты. Ему, очевидно, хотелось показать мне, что «брудершафт» и Немезида, представителем коей он являлся в данную минуту, не имеют между собою ничего общего, а зато квартира моя и моей жены «общая».

Прикосновенность младших членов семьи к преступлению старшего считалась тогда несомненною, согласно с учением басни Крылова «Волк и ягненок»⁹ не только в среде крамолоискателей, а и в более широких кругах общества, что можно подтвердить следующим эпизодом. Когда в Харькове были арестованы и я, и моя жена¹⁰, дети, учившиеся в тамошних гимназиях, остались одни, пока из Киева не приехала к нам родственница *.

Директор 1-й мужской гимназии узнал о нашем аресте из газеты, где городской голова поместил тотчас же известие, что бывший городской статистик Русов более уже не занимает этой должности¹¹. Это обстоятельство, а также городские рассказы

* Эта ангельски-добрый души девица настолько освоилась с непрочною существованием своих родственников вследствие частого заключения их под стражу, что ей довольно было получить от кого-либо краткую телеграмму вроде «Юра один», и она тотчас же понимала секрет, заключающийся в подобной телеграмме, немедленно садилась в поезд и отправлялась в город, откуда была получена телеграмма, разыскивать оставшегося в уединении ребенка.

об аресте родителей вверенного попечению директора гимназистика поставили его сначала в большое затруднение: ведь яблочко от яблони недалеко падает, и сын преступников может своим тлетворным ядом заразить и прочих учащихся! Обсудив опасность заразы, угрожающей целому заведению, наилучшими профилактическими средствами он признал заключение нашего сына 4-го или 5-го класса в гимназическую больницу и затем исключение его из гимназии. Женская гимназия того же города, где обучалась наша меньшая дочь, отнеслась к этому иначе: педагогический совет ее, узнав о заключении родителей в тюрьму, постановил освободить от платы за учение дочь нашу до окончания ею гимназии. Здесь общность родительских и детских мировоззрений также признавалась, но рассматривалась под другим углом зрения: если директор мужской гимназии исходил из политических и санитарно-гигиенических соображений, то педагогический совет женской гимназии принимал во внимание социально-экономические и семейные условия жизни родителей и их детей. Но возвратимся к прерванному рассказу и форме, и способах обысков.

Может быть, разнообразие в обращении при обысках зависело не только от личных отношений производящих обыск к обыскиваемым, а и от степени преступления, вызвавшего обыск; но результаты обысков разных размеров бывали всегда идентичны, представляя варианты только в мелочах. Раз, когда я жил один, предупредительный звонок в квартиру застал меня за писанием письма перед тем, чтобы принимать ванну, которая стояла рядом, закрытая простынею для меньшего охлаждения воды. Понятно, что она сохранила такой вид и во время обыска. Полицеймейстер, присутствовавший при этом акте, нашел нужным почему-то спросить «что это?», и когда я ему разъяснил, для чего предназначалась ванна, он как неверующий Фома пожелал вместо перстов воткнуть в ванну свою саблю. Вынув ее из ножен и разрезав веревочку, сдерживавшую простыню, он саблею же помешал воду, совершенно чистую, и отрапортовал

о произведенном действии г-ну ротмистру выразительным взглядом и жестом. С вынутой саблей проследовал он затем с понятыми в сени и там тою же саблей перемешал все содержимое ведра с помоями. С видом, полным сознания своего геройства, возвратился он назад к ротмистру и так же безмолвно одною мимикою сообщил ему, что ни в ведре, ни в ванне не оказалось ничего преступного. Сабля после этого старательно была вытерта об свитку одним из понятых и водворена на свое место в ножны. Другое употребление сабли мне пришлось наблюдать у другого полицейского или жандармского чина, когда я не мог никак найти ключа от шкатулки, стоявшей на комод.

– Если не найдете ключ, – сказал он, – то можно проще! – и всунув острие сабли около рукоятки в щель между крышечкою и нижнею частью тонкой ореховой шкатулки, обратил ее почти в щепки, а товарищ прокурора при этом со вздохом произнес:

– Господи! Еще письма!

Ему, вероятно, не столько жаль было ореховой шкатулки, сколько огорчало то обстоятельство, зачем ее открыли таким полувоенным образом и тем прибавили ему много лишнего труда чтения чужих писем.

Во всяком случае, как выше сказано, было ли применение холодного оружия при разгроме квартиры или нет, результат получался один. Разбросанные по полу книги, перевероченные подушки и одеяла на кроватях. Иногда разрезанные тюфяки, разлитое чернило из оттолкнутой на письменном столе чернильницы, разбросанные письма, книги вперемешку с наволочками, снятыми с подушек, с чемоданами, с чайною посудой, ложечками и салфетками, вынутыми из посудного шкапа, на всех столах, окнах, стульях и просто на полу... Но те письма, рукописи и книги, какие по усмотрению посетившего квартиру начальства подлежали «выемке», укладывались обыкновенно довольно аккуратно в какую-либо картонную коробку или просто пачку, заворачивались, перевязывались, запечатывались, записывались в протокол и удалялись в чрево

китово. Владелец, таким образом разгромленного имущества, если сам не попадал в то же время и в то же чрево китово, испытывал при обозрении оставшегося довольно странное впечатление, смешанное с желанием поскорее заснуть, так как разгром по большей части оканчивался часов в 4 – 5 утра. Подкрепившись сном и проснувшись, он замечал опять ту странную обстановку квартиры, в которую привели ее незваные гости и которая при дневном свете производила еще более угнетающее впечатление, особенно тогда, если спавшие мирно во время обыска дети задавали утром недоумевающий вопрос:

– Папа! Сто это? Де мама?

Как объяснить им, что это – обычное условие быта благополучного россиянина, без которого благоустройство государства потерпело бы многие *detrimenta*¹²? Как и чем объяснить, почему сегодня нельзя, как вчера вставши, тотчас же умываться, пить чай и начинать регулярно свой день, а нужно, прежде всего, собирать с полу книги, наволочки и т. п.? В такие минуты в сердце благополучного россиянина проникала злость на все окружающее – и на плачущих детей, и на себя, и на все предержавшие власти, и на все, им принадлежащее. В такую минуту однажды я совершил гнусную экспроприацию. Убирая с чайного стола вместе с горничною все, на нем наваленное более чем в поэтическом беспорядке, я заметил серебряную табачницу, вовсе мне не принадлежащую. «Или товарища прокурора, или жандарма, или околоточного, что производили разгром!» – мелькнуло у меня в голове, и ненависть моя к этой серебряной вещице с табаком и папиросами выразилась в том, что я вынес ее на двор и с силой дискометателя бросил в помойную яму. Удостоверившись, что она глубоко ушла в помои, и вид ее не испортит мне аппетита за чаем, я возвратился утешать детей, и среди хаоса, царившего в комнате, усадив их за стол, стал разъяснять, что мама уехала (читай: «арестована!») и что мы сами будем пить чай и молоко.

Когда уже кое-как наступила сцена семейного счастья, раздался звонок, а затем бряцание шпор. Появился молодой

ротмистр, производивший часов 5 тому назад разгром, и, извиняясь, что беспокоит меня в такой ранний час, просил меня разыскать его серебряный портсигар, который он, вероятно, забыл при исполнении своей обязанности или обронил, провожая, как следует джентльмену, мою жену в тюрьму.

– Да я ведь только что проснулся, – говорю я, – и, как видите, не успел еще осмотреться среди этого беспорядка! Едва ли я смогу скоро найти Ваш портсигар.

– Да не извольте беспокоиться, я сам с Вашего позволения поищу!

– Конечно, Вы более опытны в разыскании разных предметов, – согласился я и стал наливать детям молоко. Маленькая дочка моя, заметив блестящие и звенящие шпоры ротмистра, ходившего по комнатам и переворачивающего на полу книги, где они лежали кучею, с восторгом посмотрела на шпоры и на меня, сказавши: «Цяця!». А я в уме шептал себе одну злобную фразу: «Чего ты ищешь, – не найдешь!» Обошедши комнаты и осмотрев столы, за которыми он сживал ночью и пересматривал все подлежащее и неподлежащее аресту, ротмистр явился в столовую и с грустью заявил, что поиски напрасны.

– Не особенно, видите ли, и ценная вещь, но очень удобная для курящих, – говорил он, – и жаль, что пропала!

– Может быть, Вы еще бы поискали с моей помощью! – с змеиным участием предлагал я.

Но тут явилась одна знакомая мне дама и остановилась, чуть вошла в комнату, широко раскрыв глаза перед необычайностью обстановки.

– Нет, нет! Я не смею мешать Вам! – отвечал на мое предложение ротмистр, – да и везде, где можно было, я осмотрел: нет нигде! И, расшаркавшись передо мною и гостьею дамою, удалился.

– А как Вы думаете, – спросил я у пришедшей, – с такою ли любезностью встретил бы Вас этот прекрасный молодой человек, если бы вы пришли не теперь, а вчера часов в

10 вечера? Ведь тогда он, не стесняясь нисколько, и Вас привлек бы к ответственности за то, что Вы сюда вошли!

Я уже знал тогда, что крамолоискатели для более успешного улова душ и сердец, преданных крамоле, пользуются тем же способом, как и птицеловы, выставляющие чижику в клетке, чтобы, подманивши другого, и его поймать. Такое обращение моей квартиры в птицеловную клетку однажды имело место, когда закончив к утру обыск и забравши в тюрьму и меня, и жену, непрошенные гости остались в этой квартире и все время до обеда обыскивали всех приходивших к отсутствующим уже хозяевам квартиры. Но в данном случае молодой ротмистр, очевидно, отличал функции визита официального и того вторичного, когда он явился по своему частному делу. А я, признаться, опасался за судьбу пришедшей дамы до момента, пока он перед нею не раскланялся с ловкостью почти военного человека. В тех же всех случаях, когда люди приходили во время обыска, их всегда приглашали оставаться до его окончания, как бы это ни было для них томительно. Однажды ротмистр или полковник даже сильно накричал на унтера, который принес ему со своей стойки у наружных дверей письмо, адресованное мне. Конечно, письма этого он мне даже и не показал, а прочел сам, и тогда спросил у унтера:

- Кто принес письмо?
- Какой-то мальчик!
- Где же он?
- Ушел!
- Как же ты, такой-сякой, смел его выпустить? и т. д.

Бросились за мальчиком из типографии, но его уже и след простыл. А в типографии, пока не кончился у нас обыск, не закончившийся, впрочем, арестом кого-либо, вследствие сообщения мальчика создавались целые легенды о том, что происходило в нашей квартире.

Самая процедура обысков вообще представлялась мне довольно скучною, хотя неприятною и раздражающею при

нелепых вопросах относительно писем и вещей, попадающих в руки жандармов: «Это кто Вам пишет?... А это – что такое?... А это зачем у Вас?» Такие и подобные вопросы, особенно оживляющие крамолоискателей, когда попадалось им что-либо свежееотпечатанное или малорусское, меня утомляли ибо на них нельзя было отвечать сразу, не пересмотревши книги, рукописи или письма.

Усталость, и больше ничего, чувствовалась и в тюрьме на первых порах после долгого обыска. Более интересны и оживленны были допросы в тюрьме, через несколько дней, когда уже жандармские и судебные власти перечитали всю массу взятых ими писем, телеграмм и на основании их хотели сострять доказательства и подтверждение тех обвинений, создать какие им представлялось более или менее правдоподобным.

Тут, прежде всего, предлагался печатный бланк вопросов, ответы на которые предлагали писать как можно короче и яснее. В первых строках бланка говорилось, что «я, такой-то ротмистр, полковник, или подполковник, такого то числа допрашивал такого-то в присутствии товарища прокурора такого-то» [Див. додаток]. Но на самом деле большая часть бесед происходила с товарищем прокурора, который спрашивал вперед у жандармского офицера, не разрешит ли он ему задать несколько вопросов, а затем почти уже сам вел до конца свой диалог с обвиняемым. Может быть, это происходило оттого, что представитель жандармерии не мог обнять существа такого возвышенного предмета, как «украинофильский сепаратизм». Другое положение он испытывал, когда перед ним сидел пойманный за печатанием прокламаций или ее набором с шрифтом в руках. Тут дело просто: «Где взяли Вы шрифт? Как смели печатать?» и т. п. Но «сепаратизм», да еще украинский или украинофильский – было вероятно нечто столь неуловимое, а книги и газеты украинские львовской печати нечто столь мало понятное, что разговоры о них лучше было предоставить

более испытанному в понимании высоких материй товарищу прокурора. Ведь вот лежит, например, как поличное «Веселка»¹³, книжечка как будто и невинная – из басен, сказок, стихов; а из нее, может быть, при искусных вопросах товарища прокурора и извлечется твердое основание для обвинения в сепаратизме. Пусть уж лучше он изловчается в диалектике!

Вероятно, такие соображения побуждали жандармских чинов предоставлять из любезности преимущественное право слова чину с судебским образованием. Но и совместною экзегетикою¹⁴ оба чина доходили иногда до довольно странных выводов. Так, например, после обыска у меня по подозрению в том, что я организовал «украинскую революционную партию, посягающую на целость Российской империи»¹⁵, как сказано было в «постановлении», дня через два оказалось, что я привлекаюсь к следствию как свидетель, а обвиняется моя жена, среди рукописей которой была взята приготовленная ею к печати статья о Данте¹⁶. В донесении изыскателей крамолы прокурору судебной палаты как-то глубокомысленно Данте сопоставлялся с Гарибальди¹⁷ и с поднятым им движением для освобождения Италии. При личном свидании с прокурором судебной палаты я его уверял указаниями на другие, уже напечатанные статьи моей жены, что она не могла никак смешать два такие разные периода в исторической жизни Италии, как время Данте и Гарибальди. Не знаю, вытребовал ли он рукопись моей жены в подлиннике, а не в изложении ее содержания в следственном донесении; все же в жандармское управление он прислал предписание освободить жену мою из-под предварительного заключения. Но дело не в таком *qui pro quo*¹⁸, которое в течение дознания меня из обвиняемого обратило в свидетеля, а жену мою в обвиняемую; а в том, что знаний о развитии национального украинского сознания у г. г. офицеров было мало и часто они не знали, какой обвинительный вес имеет письмо от Д.Л.Мордовцева¹⁹ или Огоновского²⁰, текст телеграммы к Лысенко²¹ и т. п! Вставивши свой вопрос по поводу таких документов, взятых при обыске,

жандармский офицер обыкновенно обнаруживал и передо мною, и перед товарищем прокурора свое невежество и полное отчуждение от текущей жизни, которая для него, вероятно, исчерпывалась знаниями о том, что выгоднее держать в руках: даму сам третьей или козырного короля с тузом?

Так, напр[имер], по поводу найденного у меня письма ко мне Мордовцева старший офицер (полковник или подполковник) спросил меня: «Кто это – Мордовцев?»

– Писатель! – отвечал я коротко.

– А о чем же он пишет?

Я затруднился сразу отвечать на такой экзаменационный вопрос по русской литературе. Но младший ротмистр, присутствовавший тут же, совсем молодой человек выручил меня.

– Помилуйте, Иван Иванович, – сказал он, – да Мордовцев обо всем пишет и так прекрасно и занимательно! У меня целых 14 томов его сочинений есть, и многие из них просто замечательны!

– Нонче так много этих писателей развелось, что всех и не упомнишь! – заключил разговор старший, желавший, очевидно, чтобы товарищ прокурора поскорее переменял тему беседы.

Очевидно, с целью, чтобы жандармские чины лучше запоминали разные фамилии, и был составлен для них тот «Свод указаний»²², который помещен был в последних книжках «Былого», но ведь действительно трудно было упомянуть все эти фамилии, а фамилии писателей едва ли преподаются в тех учебных заведениях, где воспитываются главные крамолоискатели. Неведомы им были и другие фамилии деятелей на поле самосознания украинского народа.

Вот, например, читается мне на допросе телеграмма моя Н. В. Лысенко по случаю его юбилея: «Тому, хто в нас будить надію і віру, що сили народного духа не вмруть, не загинуть, пошли, Боже, щастя, вік довгий...» и т.д. Курсивные слова в чернетке моей телеграммы были подчеркнуты жандармским или прокурорским красным карандашом.

– Это что?

– Как видите из подписи, моя телеграмма Лысенко, что видно из адреса его, написанного сверху. Написана же она до отправления для подсчета числа слов.

– А кто же это Лысенко?

– Музыкант.

– Что ж он на скрипке или на чем играет?

– Нет, на скрипке он не играет, а издал шесть томов народных песен; затем он известный композитор опер, думок и арий на слова Шевченко и т. п.

– А что значат подчеркнутые слова?

– Вам, вероятно, желательно было бы, чтобы там было вставлено слово «революционные» силы; но это едва ли возможно в данном тексте, ибо тут могут подразумеваться слова «художественные» или «музыкальные» силы народного духа, но никак не «революционные».

Впрочем, некоторые имена были известны и господам офицерам, производившим дознания. Так, например, им сенсационно показалась однажды телеграмма, в которой стояло: «Лавров – для Алешни».

– Какие сношения Вы имеете с Лавровым? – строго спрашивает офицер.

– Никаких! – отвечаю я, – его подписавший телеграмму рекомендовал мне для занятия должности управляющего в с. Алешне у моих родственников, так как он тогда только окончил Херсонскую сельскохозяйственную школу и искал себе места по своей специальности.

Собственные же географические имена, вероятно, в невозвратимое время обучения в кадетском корпусе не очень твердо запоминаются производящими дознание, ибо они не знают их и в зрелом возрасте. Грех этот разделил с офицером и товарищ прокурора, что обнаружилось при допросе по поводу письма профессора Огоновского²³, взятого у меня при обыске.

– А где живет этот Огоновский? – спрашивает у меня офицер.

– Во Львове! – отвечаю я.

– Ну, уж в этом случае, Александр Александрович, Вам совершенно бесполезно давать ложные показания, – вмешивается товарищ прокурора, – у нас установлено уже, что он живет в Лемберге.

– Я никогда не дам себе права давать ложные показания, и в настоящем случае я дал правдивое показание. Что же касается Вашей уверенности относительно места его жительства, то я знаю даже и источник ее: ведь у Вас – моя записная книжка, где и написано: «Omelian Ogonowski – Lemberg. Galicien. Oesterreich²⁴» и т. д.

– Да! Но Вы только что сказали, что он живет во Львове.

– Я и сказал именно то, что записано в книжке, ибо Львов по-немецки называется Lemberg.

Допрашивающие переглянулись между собою и согласились, что, пожалуй, Лемберг и Львов – один и тот же город. К стыду моей *almae matris*, Киевского университета, я должен сознаться, что допрашивающий меня в данном случае товарищ прокурора был его питомцем, учеником профессора Кистяковского²⁵, и фамилия его был мне знакома из старой кружковской жизни киевского студенчества. Но если он не знал, что такое и где Львов, то, очевидно, приготовился к допросу по упомянутому выше «Своду указаний», открывшему мне лишь теперь секрет, почему при всех допросах, какие мне приходилось претерпевать, все крамолоискатели неуклонно задавали мне вопрос о «Старой Громаде». И этот «товарищ» после разъяснения содержания многих писем, также довольно победоносно спросил меня:

– Из всего до сих пор расследованного видно, что Вы, конечно, знаете весь состав «Старой Громады»²⁶.

– Я прежде всего не понимаю вопроса Вашего, – отвечал я. – Мне известны многие сотни и даже может быть тысячи «громاد», с экономической жизнью многих из них я знакомился по своей обязанности; но такого сочетания слов, как «старая громада» я не понимаю: «старая» может быть шинель, книга, но «громада» всегда возобновляется и постареть не может...

– Так Вы говорите, что Вам известны и другие громады! – перебил товарищ, – не можете ли их перечислить?

– Это очень трудно и даже невозможно, ибо сколько есть городов и других населенных пунктов – столько и громад. Если бы Вы мне сейчас предложили писать к кому-либо в Петербург, то я несомненно начал бы его фразой: «Як почувасе себе Петербурзька громада?»», а в другой город я написал бы «Лубенська, Полтавська» громада, что в переводе и значило бы: «каково настроение Вашего местного общества?»

– Значит, Вы хотите сказать, что это имя нарицательное. А как Вы объясните бланк вот этого письма?

Тут он мне показал чье-то письмо из Львова ко мне, писанное на листке почтовой бумаги, где на передней сторонке вверху отпечатан был портрет Драгоманова или Шевченко²⁷, а на четвертой стороне внизу пропечатано: «на користь Львівської академічної громади».

– Здесь, несомненно, «громада» не нарицательное, а собственное имя.

– Очень может быть, что при какой-либо академии во Львове, или как теперь выяснилось в Лемберге, есть и какая-нибудь «громада», т. е. «общество». Поэтому-то я и говорю, что «громад» много, и знать личный состав каждой из них – совершенно невозможно.

Товарищ прокурора рассердился и сказал внушительным тоном:

– Вы можете, в качестве обвиняемого отказываться от ответа на данный вопрос; на это Вы имеете право! Но затуманивать свои ответы какими-то элукубрациями²⁸ в область грамматики или географии, мне кажется, не позволит себе ни один уважающий себя человек, в особенности в таком серьезном деле, как настоящее!*

* Теперь, когда уже нет никакой Старой Громады, а на Украине при несколько более свободных условиях в разных местах народилось много украинских течений, можно признаться, что товарищ прокурора был прав, ибо и он, как киевлянин, знал, что я только собрался уклониться от ответа, чтобы не солгать совершенно явно. Но

Раздражительный тон товарища все-таки не вывел меня из равновесия, и я спокойно отвечал:

– Я, Ваше Высокоблагородие, понимаю всю серьезность и важность дела, которым мы теперь заняты. Я считаю, что оно делает мне величайшую честь: «посягнуть на целостность Российской империи» не решаются соседние императоры, имеющие в своем распоряжении громадные армии; мне же одному в вашем обвинении приписывается эта смелость. В

что она была действительно правильно организованной партией с определенной программой человек в 70, а с молодежью, допускавшей на ее собрания, и до 200 душ обоего пола, может служить сохранившаяся у меня фотографическая группа, какую я и представляю в распоряжение редакции «Былого». Время снятия этой фотографии, если не ошибаюсь, – 1872–1873 год, когда в Громаду принято было значительное число молодежи из только что кончивших курс высших учебных заведений. Конечно, многих членов иногородних и не бывших в данный момент в Киеве, нет на этой фотографии. По указанной выше причине я не помню фамилий нескольких человек из младшего поколения, почему и не могу их назвать.

Разгром Старой Громады произошел после 1876 года, когда мало-по-малу члены ее были высланы из Киева кто в Псков, кто в Петербург или Москву, или в более отдаленные места. Но смерть ее была не скоростипижна, а происходила под неуклонным действием разных мероприятий сверху. Горькие жалобы Драгоманова на неаккуратную поддержку издания «Громады» за границей относились уже к нескольким лицам, изнемогавшим в борьбе, но оставшимся на посту при вынужденных более скромных предприятиях последующего периода, когда могла появиться «Молода Громада».

Не нужно забывать того положения, которое занимала «Громада» в 70–80-х годах прошлого столетия. Хотя генерал-губернатор Чертков и... называли ее Центральным комитетом украинской партии, но, не имея ни малейшего права существовать как публичная организация, и обладая лишь заграничным (следовательно «запрещенным») органом для ознакомления украинского общества (и только в полной мере в Галичине) с своими идеалами, «Громада» созначала себя тайным кружком заговорщиков; открытое признание существования такого кружка повлекло бы к повальному привлечению всех к ответственности и жандармской волоките. Ясно поэтому, что всякий, подвергшийся этой волоките, мог отвечать только за себя, но, ни в каком случае, не за целую корпорацию. Оттого никак нельзя было признать существования организации, и, несмотря на аресты и расспросы многих ее членов крамоломаскателям, не удавалось найти искомого. Выражаясь по терминологии XX века, «громодяне» называли себя «беспартийными». Напоминаем выборы в 3-ью Думу, где было столько беспартийных.

обвинении этом говорится сверх того, что именно я организовал ту революционную партию, которая намерена изменить границы существующих государств; но так как усилиями одного лица этого сделать нельзя, а нужно составить многочисленную партию, то я опять ходатайствую перед представителем жандармского управления назвать мне по именам и фамилиям тех заговорщиков, которые якобы под моим руководством начали организацию подобной партии. Дело действительно очень серьезное и важное, и я настаиваю на том, чтобы мне дана была очная ставка с этими лицами. Что же касается ответов моих на Ваши вопросы, то мне хорошо известны права и обвиняемых, и свидетелей, а так как г. прокурор судебной палаты мне сообщил, что в настоящем деле я являюсь только свидетелем, а не обвиняемым, то я и не отказываюсь от ответа, а даю определенный ответ, что не понимаю вопроса, а на непонятный вопрос отвечать нельзя.

Такая моя реплика произвела ошеломляющее действие на товарища прокурора. Дело в том, что повестки явиться на допрос присылались мне, как «обвиняемому», а в донесениях прокурору судебной палаты я аттестовался как свидетель, и когда я пришел к нему, он, пожимая плечами, говорил мне, что никак не может понять содержания всего дела, где я являюсь свидетелем, а обвиняются такие-то лица. Среди них были некоторые мои знакомые, а большинство (например, начальник какой-то тюрьмы) совсем были мне неизвестны.

Товарищ прокурора замялся с ответом на мою просьбу, а жандармский офицер постарался смягчить раздражительный тон коллеги, перешедши на более мягкий.

– Это верно, Александр Александрович, что Вы уже заявили просьбу об очной ставке с Вашими единомышленниками. Но ведь вы же знаете, что по обычаю нашего ведомства всякое предварительное дознание производится самым секретным образом*. Дело это обширное, ведется во многих губерниях, и

* И действительно все повестки с предписанием явиться на допрос всегда носили сверху отметку «секретно».

до окончательного выяснения всех участвующих в заговоре мы не имеем права кому-либо из заподозренных в преступлении сообщать имена других из сообщников. Вы можете приложить Ваше ходатайство об очной ставке к настоящему протоколу, и когда дело предварительного дознания перейдет в стадию судебного следствия, то нет сомнения, что Ваше ходатайство будет уважено!

Таким оборотом речи г. полковник устранил тот раздраженный тон, какой появился как-то нечаянно в мирной беседе «уважающих себя» представителей интеллигенции.

Но бывало в иных случаях и так, что высокий тон верхнего регистра при экспрессии *fortissimo* являлся уже с первых фраз допроса со стороны опрашивающего начальника, считающего своей обязанностью прикрикнуть на подчиненного допрашиваемого. Это имело место, например, в Екатеринославе²⁹, где я привлечен был к беседе совершенно случайно в отсутствие товарища прокурора и без составления протокола. Тут офицер без всякого предисловия начал выкрикивать фразы в роде: «Вы возбуждаете народ к бунту! Ваше участие во многих злоумышлениях несомненно доказано! Вы будете отвечать по всей строгости законов! Зачем Вы сюда приехали? Мы следим за всеми этими разъездами!..».

Я сначала ждал более определенного заявления или вопроса, но когда распекающий меня начальник усилил свои окрики ударом кулака по столу, за которым мы сидели, я прервал его излияния совершенно спокойным голосом.

– Я не понимаю, г. ротмистр, – сказал я, – какая охота Вам говорить со мною таким повышенным тоном и так тревожить себя. Но должен Вас предупредить, что если Вы будете продолжать в таком же тоне Ваши вопросы, то я принужден буду отказать себе в удовольствии давать Вам ответы.

Это немного расхолодило допрашивающего, и он, понизив тон, заметил, что не до формы выражений, когда говорится о важной сущности дела. Сущность же его состояла в том, что

я приехал в Екатеринослав по просьбе тамошних статистиков помочь им в совещании их по составлению программы подворного описания селений этой губернии. Разъяснение этой сущности могло бы произойти при помощи простой справки в губернской управе, зачем я присутствую там на заседаниях статистиков, совершенно без вызова меня на допрос и без грозных застрашиваний меня ответственностью «по всей строгости законов».

Вообще меня часто ставили в недоумение такие или иные действия охранителей порядка. Раз, например, в Херсоне³⁰ в мое отсутствие они без меня осматривали со свечою погреб моей квартиры и сообщили моему брату, присутствовавшему при этом, что из этого погреба мог быть произведен подкоп под казначейство для его ограбления, ибо такое ограбление имело место в Херсоне несколько лет назад. Когда в том же Херсоне на окраине во время большого пожара толпа, расвирепевшая от того, что ей не позволили брать воду из водопроводных кранов, высадила из коляски вице-губернатора, приехавшего на пожар водворять порядок, и чуть ли не побила его, меня от преследований спасло лишь то, что я в те дни лежал не выходя никуда из дому и стонал от страшных болей в руке, пораженной флегмоной. Хотя об этом пожаре и всем случившемся там я узнал позже, но так как на нем произошло народное восстание против власть предержащих, то в городе стали поговаривать, что это восстание организовал я. В таком же роде и полтавские Бобчинские и Добчинские, когда там начались аграрные волнения, на рауте у предводителя дворянства, уверяли министра Плеве³¹, что организатором восстания был никто, как «статистик» Русов. Эти наговоры привели к известному докладу г. министра, напечатанному в «Правительственном вестнике»³² за май 1902 г. о вредности статистики вообще.

Я и до сих пор не могу уяснить себе окончательно, по какому поводу возникли обвинения, адресованные ко мне, совершенно ни на чем не основанные, но вызывавшие обыски,

а иногда и аресты. Мне приписывали, например, составление малограмотных прокламаций, гектографированных и печатных, сочинение книжки под заглавием «Дядько Дмитро»³³ и т. п. Являлась у меня лишь догадка, что некоторые из моих «товарищей» по службе делали несуразные доносы на меня в департамент полиции или в местные жандармские управления. Эта догадка явилась у меня однажды потому, что один мой знакомый, разговаривавший со мной не иначе как по-малорусски, встретив меня на улице и сообразив по расположению улиц, что я возвращаюсь из жандармского управления с допроса, спросил меня *ex abrupto*³⁴ даже не раскланиваясь со мною:

– А що, дядько Дмитро! Ви ще й досі не в дядьковій хаті?

Для незнакомых с малорусским языком нужно пояснить, что «дядьковою хатою» у нас называют тюрьму, а в книжке «Дядько Дмитро» от имени последнего разъясняется несправедливость раскладки налогов, податей, акцизных и других сборов, падающих большею тягостью на бедных и совсем незначительных для богатых, почему книжка эта считалась запрещенною. Сопоставление вышеприведенного приветствия с тем, что на допросе меня спрашивали, не я ли составил эту книжку, внушило мне подозрение в том, что и этот «товарищ» мог донести на меня.

Но я уклонился в сторону, приводя случаи, не относящиеся к допросам в жандармских управлениях, на которых приходилось выяснять, спрашивают ли тебя, как свидетеля или как обвиняемого? Однажды в Одессе³⁵, где мне по получении повестки пришлось очень долго разыскивать помещение жандармского управления, которое я нашел лишь после вторичной более настоятельной повестки*, я, почему-то, прежде всего, пожелал узнать свое положение и получил ответ:

– Вы будете допрашиваться как свидетель.

* Нашел я его и второй раз случайно, заметив особо красноречивое объявление на доске, прибитой у забора. Текст его был следующий: «Здесь строго воспрещается останавливаться и отправлять все свои естественные надобности».

– В таком случае позвольте узнать, по какому делу я буду свидетелем и кто обвиняемый, против которого я буду свидетельствовать?

– Да зачем же вам знать это? Отвечайте на вопросы просто как свидетель!

Это поставило меня в тупик, и я хотел было отказаться от показаний по известному для меня делу и про неизвестного мне обвиняемого. Но любопытство узнать, какое дело затеяно в канцелярии жандармского управления, пересилило, и я покорно взял перо и знакомый мне бланк. Прописывать между печатными строками определенные начальные ответы я вообще хорошо умел, по предыдущей практике, почему один раз даже изумил товарища прокурора, когда на вопрос «где воспитывался?» я написал не только «в Киевском университете Св. Владимира», но и продолжал писать «после чего служил учителем гимназии и был командирован Министерством народного просвещения за границу для ознакомления с постановкою школьного дела в Германии и Австро-Венгрии...»

– Да, позвольте: что это вы тут так долго пишете? – спросил «товарищ».

– Просто для большей связности, ибо я знаю, что следующий вопрос будет «Не бывал ли за границей и когда?» Вот я поставлю здесь запятую и буду продолжать против следующего пункта: «где и пробыл...» и т. д.

– Очевидно, Вам этот бланк очень знаком, – саркастически сказал «товарищ», – и вероятно дальше мы увидим большую цифру против вопроса «Сколько раз Вы были под судом?»

– О, нет: под судом я никогда не был, а на вопросы при дознаниях отвечал письменно много раз, почему и знаком в совершенстве с этим бланком! – отвечал я.

Товарищ прокурора нахмурился: ему, как представителю суда, вероятно, было неприятно услышать, что я знаю, что дела так называемые «политические» не доходят до следствия и суда. Неприятно было также всегда «товарищам» встретиться

с непониманием вопросов, какие для меня, прошедшего университетский курс, казалось им, должны быть совершенно понятны. Я любил, например, останавливаться на вопросе о моей национальности: как понимать его? Предки мои были родом из Костромской губернии, а более древние – из Новгородской; фамилия Русовых распространена и среди немцев в Померании; по убеждениям и симпатиям я – украинец; родился и воспитался в Киеве: «Что же мне прикажете здесь писать?» – спрашивал я. Это возбуждало иногда пререкания между товарищем прокурора и офицером, и как они решали этот вопрос, так я и писал. Но еще более затруднений вызывал дальнейший пункт допроса: «принадлежите ли Вы к социальной революционной партии, имеющей в виду в более или менее отдаленном будущем...» и т. д. По делу «о посягательстве на целостность Российской империи» я оказался совершенно непонятливым при ответе на этот вопрос и сообщил, что я совершенно его не понимаю.

– Ах, оставьте, пожалуйста! Человек с вашим развитием не может не понимать, что такое социальная революция, – возразил товарищ прокурора.

– Вот в том то и дело, – сказал я, – что для социальной революции едва ли целью может быть изменение границ существующих государств, а мне обвинение предъявлено в намерении нарушить целостность границ Русского государства. Текст вопроса, как он напечатан, я понимаю, но в применении его к моему преступлению никак в толк не могу взять!

– Да разве Вы не видите, что это общий бланк, по которому ведутся допросы по преступлениям разного рода. А ведь революция – социальная она или политическая – во всяком случае, государственное преступление!

– Бывает и экономическая революция! – глубокомысленно вставил свое слово офицер.

– Так как же быть? Не прикажете ли на бланке зачеркнуть слово «социальной»? – спросил я.

– Нет, этого нельзя!

Теперь я не помню, как мы втроем вышли из этого затруднения. Помню только, что рассуждения о революциях разного сорта заняли несколько времени у моих собеседников.

После уставных или печатных вопросов следовали устные вопросы, вызываемые содержанием взятых писем, телеграмм, рукописей, книг и т. п. Ответов приходилось писать десятки, чуть ли не до сотни по поводу каждого выражения, избличающего меня в украинофильстве или в сепаратизме. Иногда, расспрашивая отдельно по каждому вопросу, производящие дознание не принуждали меня тотчас же писать ответы, а давали бумагу в тюрьму, чтобы я позже в более связном изложении написал о том, о чем они расспрашивали.

О чем же расспрашивали и что желали узнать расследователи украинской крамолы?

Кажется, всегда их задачей было заставить сознаться, что украинские крамольники желают отделения Украины от Русского государства в особое самостоятельное государство с своим гетманом, своими посланниками и консулами в чужих государствах, со своею монетною системою, своим особым войском и т. д. Поэтому выражения в письмах или телеграммах ко мне, вроде «все что ведет к свету и свободе», «родная наука и родная страна», «дорогая родина», «на пользу родного края» или «народа», а тем паче «родная Украина», «национальное самосознание», «украинский вопрос» и т. п. вызывали подробные расспросы: как понимать эти выражения? При моем обычае не уничтожать писем и телеграмм и при моей словоохотливости, таких так называемых «компрометирующих» фраз при каждом допросе оказывалось достаточно, а беседы бывали очень продолжительны, так как исходные точки зрения моих допрашивателей и мои были ужасно далеки и нужно было употребить много времени, чтобы мы могли, наконец, понимать друг друга.

Мне, например, случалось говорить, что для меня не существует «украинского вопроса», ибо такой вопрос о

существовании украинского народа может существовать у людей, вовсе незнакомых с географией и статистикой и полагающих, что такого народа вовсе нет, а, с другой стороны, мне и незачем проповедовать «сепаратизм», так как он на деле существует в языке, нравах, обычаях народа, существование которого я никак отрицать не могу. Тут появлялись на лицах допрашивающих торжествующие мины: им казалось, что, наконец, им удалось добиться «признания» преступления со стороны самого допрашиваемого преступника.

– Вот в этом то, именно, вы и обвиняетесь, что признаете сепаратизм и работаете для распространения сепаратистических учений!

– Не понимаю, как я могу быть обвиняемым в этом! Тогда обвинять следует весь народ, который говорит на своем языке, держится своих нравов и обычаев, имеет свои экономические нужды, отличные от нужд других народов, но никак не меня, занятого своею канцелярскою работою, которая не отличается от работы английского или немецкого статистика.

– Но ведь кроме занятий статистикою, как видно из Вашей переписки, Вас интересуют и такие сочинения Ваших единомышленников, как например, «Життя в горах сибирських», «Чабан», «Козлиха», «Строгий», «Підлипівці», «Страшна кара»³⁶ и т. п.; Вам пишут о других, уже напечатанных книгах, драмах, повестях на малорусском языке просьбы, чтобы Вы пристроили их в книжный магазин и т. п.; в письмах, писанных Вам, постоянно встречаются слова «украинский народ», «украинские книги», «украинские песни» и т. д., точно для Вас и не существует никакого другого народа, а только один украинский. Как же Вы можете отказываться, что не работаете на пользу украинского сепаратизма?

– Да я не отказываюсь, что эти письма ко мне направлены. Авторы их хотят: одни – чтобы написанные ими повести, драмы, стихи и т. п. были напечатаны, другие – чтобы напечатанные сданы в продажу. Что же тут удивительного? Они знают мое

сочувствие развитию украинской словесности, потому и обращаются ко мне.

– Ну, а вы что же делали в ответ на эти письма?

– Да, очевидно, исполнял их просьбы и поручения, но в чем же тут можно обвинять меня?

– Да, понятно, что в сепаратизме! О чем же тут говорить?

– Если существующий в действительности сепаратизм украинского народа есть преступление, то значит весь народ – преступники, а не я один. Если же Вы хотите меня и то течение, которому я сочувствую, обвинить в политическом преступлении, то где же у вас на то доказательства? Мы верим, что народ, чувствуя на себе гнет, несомненно, имеет желание освободиться от него и стремится к свободе; он и добьется ее, а мы тут – не при чем. Но у главных проповедников нашей веры и выразителей народных стремлений разве есть где-нибудь декларация об отделении в особое государство? Эти проповедники – поэт Шевченко и публицист Драгоманов. Найдите в сочинениях обоих хоть строчку, где было бы выражено такое желание! В письмах ко мне также нигде нет ничего подобного; если же в них много говорится об Украине, то Вы совершенно правы, что для меня не существует другого народа, как тот, который меня вскормил и воспитал. Я знаю, что есть, напр[имер], португальцы, испанцы, но интересы этих народов для меня совершенно отсутствуют. Помогать изданию или распространению португальских или испанских книг и газет я никак не могу...

– Но чего же Вы хотите достичь изданием и распространением этих книг? Может быть, Вы желаете даже, чтобы всякий Ваш хохол читал и книги, и даже газеты на своем языке?

– Несомненно, желаю, и уже по поручению двух земств губерний Херсонской и Черниговской³⁷ составлял расчисления, во что обойдется для этих губерний устройство такого количества школ, при котором возможно было бы всеобщее обучение, а, следовательно, и всеобщая грамотность.

Тут уже мы переставали понимать друг друга, ибо всеобщая грамотность и чтение украинскими крестьянами газет на своем родном языке товарищам прокуроров и ротмистрам второй половины XIX века казались такою нелепостью, как в первой половине прошлого века помещикам – отобрание у них крепостных, или, как некоторым публицистам еще далее 60-х годов – мысль, что девушки могут быть учительницами в сельских школах. Цинические издевательства и разговоры, какие возникали между допрашивающими по этому поводу относительно «хохла», заставляли меня перебивать их душевные излияния вопросом: «О чем еще Вам угодно спросить меня?» Мне, конечно, было крайне неприятно ощущать себя в положении оратора, объясняющего глухонемому от рождения красоты сочетания звуков в симфониях Бетховена³⁸, или слепому красоту подобранных цветов в роскошном букете. При подобных разговорах на общие темы один из моих оппонентов, товарищ прокурора, пустился однажды в философию, какою заражены были тогда довольно многие интеллигенты под влиянием изобретения volapuk'a и esperanto³⁹.

– Ведь вот Вы утверждаете, что особый малорусский язык есть и что от развития его кому-то будет лучше; а наиболее новые учения говорят, что не только Ваша ничтожная малорусская литература исчезнет, но даже и более развитые языки, как, например, общенациональный русский и другие, ныне государственные языки, сольются в один общечеловеческий язык. Не лучше ли поэтому было бы заботиться о слиянии языков, чем о раздроблении их на много совершенно излишних наречий?

– В таком случае мне с Вами пришлось бы условиться, прежде всего, на каком языке давать мне показания: на латинском ли, общем для образованных людей Европы, или признать за *Langue universelle*⁴⁰ китайский или английский, на котором говорит наибольшее число людей? Если бы я стал отвечать на Ваши вопросы как сумею по-латыни, то едва ли бы Вы согласились меня выслушивать!

– Зачем же латинский? Есть же esperanto...

– Знаю, что есть; знаю, что и слово это обозначает «надежду» на то, что когда-то все народы усвоят корни слов романских народов; но я, например, питаю другую надежду (не принимая во внимание ни китайцев, ни персов, для которых esperanto так же неизвестен, как и латинский язык), что и украинская литература разовьется, несомненно, до степени, при которой на ней будут выражаться все оттенки общечеловеческих знаний. И опять спрашиваю Вас, какое преступление я совершил, обладая такою верою и надеждою? Я препровожден был в тюрьму для того, чтобы «не мог скрыть преступления, предусмотренного ст. 218 Уложения о наказаниях», но из всех Ваших вопросов не вижу и намека на то, чтобы уличить меня в преступлении ни против этой, ни против какой бы то ни было статьи закона. Разве есть закон, воспрещающий говорить или писать на языке, относительно развития которого в будущем у меня есть вера и надежда, явившиеся вследствие того, что я получил филологическое образование?

– Но ведь Вы же хотели составить по-малорусски книжку по политической экономии и не отказываетесь от этого!

– И не отказываюсь, но утверждаю, что нет ни одной статьи какого бы то ни было закона, воспрещающей составлять книги по политической экономии! Вы утверждаете, что цель составления подобной книжки была познакомить народ «с давлением, оказываемым на него правящими классами, и тем подготовить его к изменению в более или менее отдаленном будущем существующего порядка государственного управления». А я отвечаю, что такой цели и быть не могло. Народ узнает не из книжек о давлении, производимом на него правящими классами, а из ежедневных столкновений с этими классами, и ему рассказывать об этом нечего. Не знает же он, как угнетают его иностранные конкуренты по земледелию, торговле и промышленности; в политической экономии разьясняются отношения между добывающею, перерабатывающею и

передающею промышленностью, и это народу нужно знать, чего не может отрицать и ведомство, называющее меня революционером. Какова будет тенденция данной книжки по политической экономии и какие тенденции в области этой науки должны почитаться преступными, правительство определить не может, а потому и статьи, определяющей преступление, на которое вы указываете, также быть не может. Знать о том, будет ли книжечка, какую я хотел бы составить, цензурна или нецензурна, также ни Вы, ни я вперед сказать не можем. А доказательством, что книги по политической экономии не представляют ничего законно-преступного, может служить и то, что взятые у меня учебники Иванюкова и Мистрис Фоусет⁴¹, которые г. жандармский офицер считал для меня главною уликою в моем преступлении, обе напечатаны с одобрения цензуры!

Грознее, конечно, выражались крамолоискатели, скромнее ответы приходилось давать тогда, когда речь шла не о политической экономии, а о взятых при обыске малорусских книгах заграничного издания*. Много их осталось во владении Харьковского губернского жандармского управления, когда земляки из Галичины прислали нам 3 ½ пуда своих книжек, газет и журналов⁴². Тут были и переложение Дон-Кихота⁴³ на украинский язык в стихах, и детские журналы вроде «Дзвінка»⁴⁴, и разные статьи политического и экономического содержания, и юмористические журналы, наконец, нечто ужасное — журнал «Громада» Драгоманова и Волкова в нескольких экземплярах⁴⁵! Тут уже была явная крамола! Ссылки на то, что именно в этих книжках заключается, и какие бы то ни было доводы хотя бы из области понятий и построений, чуждой прокурорам и подполковникам, были совершенно излишни: одно имя Драгоманова служило достаточным для изготовления состава преступления. В этом случае мне, впрочем, пришлось

* Я пробовал раз утверждать, что заграничные издания не запрещены, ибо они не рассматривались цензурою, но это ни к чему.

беседовать с тогдашним прокурором судебной палаты, известным криминалистом Закревским⁴⁶, богатым помещиком Полтавской губернии. Он и сам признавал себя до известной степени украинофилом, но стоящим на другой точке зрения. По его мнению, мы жили в периоде, когда украинское национальное самосознание не нарождается, а уже умирает или даже умерло, оставив по себе лишь слабые отзвуки в «исчезающих» песнях.

– Ведь и я люблю украинскую песню, но где и когда? Когда выедем вглубь степи подальше от села и когда там услышишь ее, как воспоминание о былом нашего народа*; но то, чего Вы добиваетесь, я не могу считать сколько-нибудь плодотворною для кого-либо работою.

– А если я, Ваше Превосходительство, люблю эту песню, как залог будущего развития нашего народа, как основу для художественного вдохновения и творчества будущих наших композиторов, то ведь и я, и Вы исходим из одних и тех же симпатий, которые не могут быть преступными, ибо ничьих интересов не нарушают...

– Да, все это хорошо, но то, что проповедует Драгоманов, со статьями которого я имел случай познакомиться за границею...

– И что же он преступного проповедует? – перебил и я в свою очередь г. прокурора. Но, увы! Из дальнейших разговоров я узнал то, чего лучше было бы мне вовсе не узнавать. Начитанный в предмете своей специальности земляк мой, очевидно, и поверхностно не был знаком с сочинениями также земляка своего Драгоманова, и едва ли прочел хоть какую-либо статью его о федерализме и автономии. Можно ли было продолжать беседу с лицом, не поинтересовавшимся даже при таком удобном случае заглянуть в конфискованные у нас книги и статьи Драгоманова? Но он желал, чтобы ему подана была мотивированная записка, объясняющая ту точку зрения,

* Кажется, этот прокурор был сыном известного издателя украинских песен еще в 30-х годах прошлого столетия, когда и он, и Метлинский старались скорее записывать украинские песни, пока они «еще не исчезли» совсем.

согласно которой мы считали, что издание и распространение книг на украинском языке не только не бесполезно, но даже желательно. Это, говорил он, поможет ему ориентироваться в том факте, который повлек за собою заключение в тюрьму меня и моей жены.

Жена моя и написала такую подробную записку, в которой доказывала, что ни свобода религиозной совести, ни свобода употребления родного языка не может быть стесняема никакими законами и циркулярами ввиду того, что это такая же потребность человеческого существования, как потребность думать и дышать. Как ориентировался г. прокурор в деле, по которому составлял свое окончательное заключение, конечно, осталось нам неизвестным; но после этого харьковского инцидента с книгами, полученными из-за границы, явилось запрещение выписывать некоторые галицкие журналы и газеты.

Если с таким политически развитым лицом, как прокурор палаты, трудно было говорить о сущности «украинофильства» (как окрестили наше миросозерцание крамолоискатели, вероятно из подражания другим терминам – «англофильство», «славянофильство», «русофильство», бывших тогда в моде), то с уездными и вообще нижними чинами судебного и жандармского ведомства и подавно трудно было поддерживать разговор об идейных основах того или другого общественного движения. А при допросе относительно частных улик, находившихся в письмах и телеграммах моих знакомых, насколько я был словоохотлив, настолько же изобретательными были и крамолоискатели. Целью их как будто было разузнать новые фамилии новых лиц для составления другого «Свода указаний», подобно отпечатанному в «Былом». Всякая фамилия, подписанная под письмом или телеграммой, доставляла им как бы наслаждение, причем расспросы в большинстве случаев начинались с того, как давно я знаком с тем или другим лицом?

– Давно вы знакомы с г. Лучицким^{47?}

– Да еще с 50-х и 60-х годов!

– Ого! – воскликнул при этом офицер.

– Что же тут удивительного? – сказал я, – я знал его еще студентом и гимназистом.

– А кто же он такой? – продолжал офицер.

– Профессор Киевского университета.

– А почему же он телеграфирует Вам из Иркелева?

– Потому что там его собственное имение или имение его жены.

– А не можете ли объяснить, кого он разумеет в своей телеграмме под «уродами»? – вмешался товарищ прокурора.

Мне, разумеется, непонятно было, о чем идет речь, и я просил прежде прочесть телеграмму, чтобы дать ответ. Оказалось, что г. Лучицкий в телеграмме статистику назвал зеркалом, в которое не любят заглядывать уроды, ненавидящие ее и преследующие. Ответ мой поэтому состоял в перестановке слов телеграммы, что в ней уродами отправитель называет тех, кто ненавидит и преследует статистику.

– Да кто же они такие?

– Из телеграммы я не вижу точного определения этих уродов! – отвечал я. Очевидно, и товарищу прокурора и жандармскому офицеру желательно было, чтобы я назвал уродом какое-либо начальствующее лицо, и тогда, несомненно, уличен бы был в неуважении властей. На такую догадку навело меня то, что у моего знакомого Беренштама⁴⁸ было взято при обыске мое письмо к нему, в котором я говорил, что опять «марсиане» (т. е. жители Марса или служители Марса) зашевелились и начинают свои исследования. У него на допросе также добивались, кого я разумел под именем «марсиан», и при этом даже спрашивали: «уж не мы ли это?»; но и он также не дал конкретного определения этих полумифических, полуастрономических существ.

Вообще большое изумление у допрашивающих вызывало то, что с корифеями украинского национального движения, как например Старицким⁴⁹, Кропивницким⁵⁰, Костомаровым⁵¹ и другими, я знаком очень давно – с 50-х и 60-х годов прошлого

столетия. Когда я признался, например, что Кропивницкого знал еще гимназистом в 50-ые годы, то подполковник усумнился в правдивости моего показания.

– Но ведь я же его видел недавно в театре, – сказал он, – и он еще молодой человек. Как же он мог учиться так давно в гимназии?

– Да ведь на сцене и старый человек в роли молодого может показаться молодым! – заметил я.

Я мог бы исписать еще несколько страниц, припоминая такие мелкие диалоги по поводу того или другого лица, существование которого обнаруживалось для крамолоискателей из письма, найденного у меня и приобщенного к делу. Но достаточно ограничиться пересказанным выше почти с стенографической точностью; ведь все такие или другие диалоги могут характеризовать только отдельных лиц, допрашивавших меня в разное время от середины 70-х годов до 1902 года. А можно ли по моим воспоминаниям определить, какая вообще была цель розыска об украинофильстве, каков был общий план этого розыска и что собственно интересовало разысквателей? Вероятно, читатели ждут ответа на этот вопрос, но я затрудняюсь дать на него ясный ответ. Кроме одного случая, когда в Харькове получен был ящик с нерассмотренными предварительной цензурой книгами, для других случаев обысков трудно было даже выдумать повод. В Харькове действовали по вполне правильно задуманному плану розыска. Когда жандармам стало известно, что из Галичины отправлен ящик с книгами в 3 ½ пуда, то за этим ящиком следили от самой границы, где, может быть, переправивший его наемный человек другой партии и сам сообщил жандармам за приличное вознаграждение о его содержимом. Когда этот ящик прибыл в Харьков, то его из таможни выдали получателю, а затем, как говорили тогда, подкупили горничную той квартиры, куда он был перевезен. Она вынимала некоторые книги и носила в жандармское управление, а после обозрения их там приносила обратно и водворяла на

старое место. Получив затем сведения от шпионов, в какие дома и квартиры разнесены книги из полученного багажа, во всех этих квартирах в одну ночь сделали обыски. Тут действительно накрыто было ясное преступление – желание читать книги, не дозволенные цензурою; во всех же остальных случаях, сколько я не изощрял своей догадливости, узнавши впоследствии, как началось и велось дело, никогда не мог отыскать повода, повлекшего к обыскам и арестам. Вероятнее всего, что обыски эти предпринимались наугад в предположении найти что-нибудь, изобличающее украинофилов в желании ниспровергнуть весь существующий строй и порядок, а тогда уже и обвинить в каком-либо преступлении. Дело в том, что «украинофильство», или как позже стали выражаться «украиноманство», даже в устах изобревших этот термин, было та *tabula rasa*⁵², на которой еще требовалось написать после диагноза кое-какое определение, каковое и можно было вставить в известный раздел, параграф и статью уголовного уложения. В украинофильстве заподозривали стремления к политическому обособлению и к социально-экономическим переворотам, и к антицензурным выпадам, и к пробуждению национальной розни (особенно по отношению к великороссам*), и к демократическим формам общежития и т. д. В последнем случае мне напр[имер], ставилось даже обвинение в том, что, следуя народному обычаю, я к простолюдинам обращался на «Вы», а не на «ты». «Неужели это правда, что Вы с мужиками разговариваете также, как и с равными себе?» такой вопрос задал мне один подполковник или ротмистр среди разговоров при допросе. И он был изумлен, когда я ему сообщил, что говоря по-украински разве только к членам своей семьи и очень близким друзьям можно говорить «ты»; к низшим

* Мне приходилось, например, на допросах интерпретировать фразу Шевченко: «Кохайтесь, чорноброві, та не з москалями» в качестве фразы против милитаризма вообще и в частности против разврата солдат и офицеров, и уверять допрашивающих, что я перевожу в ней «москаль» не словом «кацап», а словом «солдат».

же говорят в нашем народе «ты» только тогда, когда уже отбудут воинскую повинность и начинают считать себя поэтому чуть не дворянами.

Очевидно в то время, к которому относятся мои воспоминания, при допросах еще пока только собирались признаки, по каким в будущем предполагалось изловлять опасную секту «украинофилов». Теперь, кажется, время для подобных исследований прошло, и все, что я рассказал здесь, отошло в область «былого». Что скажет будущее? Будут ли и после нас допрашивать ошупью, чтобы выловить кое-что, и в новом «Своде указаний» растолковывать, как старая идея украинских «народовців» (как сами они себя называли) по присущему всем идеям свойству дифференцировалась и дала разные течения, вышедшие из одного демократического русла, проложенного Шевченко, или же при полной свободе мыслей и действий не будет никакой надобности ни в самой крамоле ни в крамолоискательстве? Пусть на этот вопрос отвечают уже те, у кого сильна вера в то, что свет поборет тьму, а не те люди «былого», которые сходят или уже сошли с поля битвы за свободу!

За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 236–258.

Коментарі

1. Спогади були написані О. О. Русовим на замовлення редакції часопису «Былое» – журналу з історії революційного руху в Росії, що виходив у Петербурзі у 1906–1907 рр. Для цього ж часопису О. О. Русов та Ф. К. Волков написали «Примечания к части «Свода», касающеїся «сообщества украинофилов» / Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях (Май 1880 года) // Былое. – 1907. – № 6/18. – Июнь. – С. 153–160.

2. Йдеться про обшук і арешт родини Русових у Харкові 1 травня 1893 р. та розгром «Братства тарасівців». На його прохання дружина І. Я. Франка Ольга надіслала зі Львова до Харкова посылку з книгами вагою у 3,5 пуда. Від самого кордону й до Харкова жандарми стежили за цим, а потім ще тривалий час спостерігали, до кого потрапляли книги, і тільки потім провели масові обшуки й арешти.

3. Йдеться про справу «Об Елисаветградском украинофильском преступном сообществе». Жандарми наприкінці 1884 р. з'ясували, що у Елисаветграді діє український гурток під керівництвом лікаря О. І. Михалевича та статистика О. О. Русова. 8–10 січня 1885 р. були заарештовані О. І. Михалевич, О. О. Русов та його співробітники-статистики О. Ф. Волошинов та Ф. О. Василевський. Під час обшуку була вилучена значна кількість рукописів українською мовою. Слідство з'ясувало, що гуртківці готували до друку книгу з політекономії українською мовою та дитячий «Кобзар». 17 січня їх було звільнено під грошову заставу до закінчення слідства. Провина гуртківців не була доведена, і 10 грудня 1886 р. їх було віддано під гласний нагляд поліції.

4. Арцибашев Михайло Петрович (1878–1927) – російський письменник, під час революції 1905–1907 рр. у своїх творах таврував свавілля влади.

5. Йдеться про арешт С. Ф. Русової у Полтаві в жовтні 1901 р.

7. Донька Русових Любов Олександрівна (1880–1960).

8. Монпельє – місто у Франції.

9. Йдеться про твір російського байкаря і письменника Крилова Івана Андрійовича (1769–1844).

10. У Харкові подружжя Русових було заарештовано 1 травня 1893 р.

11. 7 травня 1893 р. постановою міського голови Харкова О. О. Русов був звільнений з посади міського статистика, про що й сповістила місцева преса.

12. *Detrimenta* (лат.) – шкода.

13. Йдеться про львівський дитячий часопис «Веселка».

14. Екзегетика (грец.), те ж саме, що і герменевтика – мистецтво тлумачення текстів.

15. Йдеться про арешт С. Ф., О. О. та М. О. Русових у Полтаві у жовтні 1901 р.

16. Данте Алігьєрі (1265–1321) – італійський поет, творець італійської літературної мови.

17. Гарібальді Джузеппе (1807–1882) – народний герой Італії, один з вождів революційно-демократичного крила Рисорджименто.

18. *Qui pro quo* (лат.) – щось про щось.

19. Мордовцев (Мордовець) Данило Лукич (1830–1905) – російський і український письменник, громадський діяч.

20. *Огоновський Омелян Михайлович (1833–1894) – український учений-філолог і громадський діяч, один із засновників та керівників Львівської «Просвіти» та Наукового товариства ім. Т. Шевченка.*

21. *Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) – український композитор, фольклорист, основоположник української класичної музики, діяч українського національно-визвольного руху.*

22. *Йдеться про: Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях (Май 1880 года) // Былое. – 1907. – № 6. – С. 118–152. Такі «Своди» готувалися і розсилалися до губернських жандармських управлінь і в наступні роки.*

23. *Див. коментар № 20.*

24. *Omelian Ogonowski – Lemberg. Galicien. Oesterreich (нім.) – Омелян Огоновський – Львів. Галичина. Австрія.*

25. *Йдеться про Кістяківського Олександра Федоровича (1833–1885) – визначного українського вченого-криміналіста та історика права, професора Київського університету св. Володимира та члена Київської Старої громади.*

26. *Київська Стара громада – організація української інтелігенції, що займалася громадською, науковою та культурно-просвітницькою діяльністю у 1859–1876 рр.*

27. *Йдеться про Драгоманова Михайла Петровича (1841–1895) – українського публіциста, історика, громадського діяча, який у 1870–1875 рр. викладав у Київському університеті св. Володимира, та Шевченка Тараса Григоровича (1814–1861) – українського поета, прозаїка, художника.*

28. *Елукубрація – наукова розвідка, створення якої потребувало значних зусиль і безсонних ночей.*

29. *До Катеринослава О. О. Русова регулярно навідувався впродовж 1882–1889 рр.*

30. *У Херсоні О. О. Русов жив і працював у 1885–1889 рр.*

31. *Плеве В'ячеслав Костянтинович (1846–1904) – міністр внутрішніх справ Російської імперії, шеф окремого корпусу жандармів (1902–1904).*

32. *«Правительственный вестник» – щоденна офіційна газета Міністерства внутрішніх справ у 1869–1917 рр.*

33. *Автором цих прокламацій був не О. О. Русов, а його син Михайло зі своїми соратниками по Революційній українській партії, які інколи використовували технічні засоби статистико-економічного бюро Полтавського губернського земства.*

34. *Ex abrupto (лат.) – раптово.*

35. *В Одесі О. О. Русов разом з дружиною підготував і видав з дозволу*

цензури у квітні 1883 р. «Каталог систематического чтения» накладом у 3600 примірників. Жандарми розуміли, що «Каталог» покликаний сприяти самоосвіті революційної молоді. 27 жовтня 1883 р. Одеське жандармське управління вилучило каталог і виявило авторів. Було проведено спеціальне дізнання «О вредном направлении коллежского асессора Александра Русова, его супруги Софии, урожд. Линдфорс, дворянина Болеслава Перро и студентов Новороссийского университета Александра Воронкова и Николая Овчинникова, подозреваемых в издании брошюры тенденциозного характера «Каталог систематического чтения». Усіх притягнутих до дізнання було віддано під нагляд поліції.

36. Йдеться про конфісковані у О. О. Русова під час арешту 9 січня 1885 р. в Єлисаветграді українські твори.

37. За дорученням Херсонської губернської земської управи О.О.Русов зібрав матеріали про шкільну мережу Херсонщини з метою запровадження загальної початкової освіти, які увійшли до його праці «Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885/6г.» (Херсон, 1889). Чернігівське земство найбільш активно обговорювало це питання у 1897–1899 рр. Для Чернігівського земства він підготував «Расчеты о необходимом числе начальных школ в Черниговской губернии для возможности введения всеобщего обучения» (Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIII-й очередной сессии Комиссии по народному образованию Доклад // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 2-4. – Приложение. – С. 49–74); «Статистические сведения о положении начального образования в Черниговской губернии» (Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV-й сессии 1898 года Комиссии по народному образованию Доклад с мнениями ее членов и статистическими данными о положении начального образования в Черниговской губернии (№ 165). – Чернигов, 1899. – С. 60–70).

38. Бетховен Людвиг Ван (1770–1827) – німецький композитор, піаніст і диригент.

39. Volapuk'a (нім.) і esperanto (іспан.) – міжнародні мови, штучно створені на основі граматичних і лексичних елементів західноєвропейських мов.

40. Langue universelle (франц.) – універсальна мова.

41. Йдеться про Іванюкова Івана Івановича (1844–1912) – російського економіста, професора та його підручник «Политическая экономия как учение о процессе экономического развития».

42. Див. коментар №2.

43. Йдеться про переклад українською мовою твору іспанського письменника Сервантеса Сааведра Мігеля де (1547–1616) «Дон-Кіхот».

44. *Йдеться про часопис «Дзвоник» – український двотижневик для дітей та молоді, що видавався у Львові у 1890–1914 рр.*

45. *О. О. Русов замовчує той факт, що серед надісланих книг були «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, анархістські праці М. Бакуніна та інша політична література.*

46. *Йдеться про Закревського Ігнатія Платоновича (1839–1906) – російського юриста та судового діяча.*

47. *Лучицький Іван Васильович (1845–1918) – російський історик, член-кореспондент Російської Академії наук (1908), член Київської Старої громади.*

48. *Беренштам Вільям Людвигович (1839–1904) – педагог, археолог, активний діяч Київської Старої громади.*

49. *Старицький Михайло Петрович (1840–1904) – український театральний діяч, письменник, член Київської Старої громади.*

50. *Кропивницький Марко Лукич (1840–1910) – український драматург, актор, режиссер, один із засновників українського професійного театру.*

51. *Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – громадсько-політичний діяч, історик, письменник і публіцист, археограф, фольклорист і етнограф.*

52. *Tabula rasa (лат.) – чиста дошка.*

ДОДАТОК

Лит. Б.
СЕКРЕТНО

СВЕДЕНИЯ¹

О лице, привлеченном к дознанию в качестве обвиняемого по делу *о супругах Русовых, враче Трутовском, крестьянине Степаненко и других обвиняемых в преступлениях, предусмотренных*

250 и 252 ст. Улож. о наказ.

1) Когда послана лит. А. 5 мая 1893 г. за № 834

2) **Фамилия, имя, отчество (о замужних упомянуть первоначальную фамилию).**

Русов Александр Александрович.

3) **Время рождения.** *1847 год.*

4) **Место рождения.** *Город Киев.*

5) **Вероисповедание.** *Православный.*

6) **Происхождение.** *Дворянин.*

7) **Народность.** *Великоросс.*

8) **Подданство.** *Русский.*

9) **Звание.** *Отставной коллежский Ассесор.*

10) **Место постоянного жительства.** *Гор. Харьков.*

11) **Место прописки.** *Борзненский и Городнянский уезды Черниговской губернии².*

12) **Занятия.** *Статистика при Харьковской Городской Управе³.*

13) **Средства к жизни.** *Жалованье по должности городского статистика в количестве 2000 руб. и доходы с имения 800 – 1000 руб.*

14) **Семейное положение (Имя, отчество жены или мужа, имена детей, их занятия и местожительство).** *Женат на Софии Федоровой урожденной Линдфорс, имеют сына Михаила⁴ – ученика Харьковской 1-й гимназии и дочь Любовь – ученицу 2 Харьковской женской гимназии, все проживают в Харькове. Жена состоит членом Издательского Комитета*

Харьковского Общества распространения грамотности в народе и занимается частными уроками.

15) Родственные связи (Имя, отчество, фамилия родителей, братьев, сестер, места их жительства и занятия). *Отец умер. Мать и сестра Елизавета Александровна по мужу Ильяшенкова, и старший брат надворный советник Виктор Александрович Русов проживают в д. Афанасьевке Новомосковского уезда Екатеринославской губернии. Сестра вдова Екатерина Александровна Лисицина проживает в Киеве.*

16) Место постоянного жительства родителей или заменяющих их родственников или опекунов. *Мать проживает в д. Афанасьевке Ново-Московского уезда Екатеринославской губернии.*

17) Экономическое положение родителей. *Мать получает пенсию и живет на средства старшей дочери Елизаветы Ильяшенковой.*

18) Место воспитания (указать в каком именно заведении, сколько времени пробыл, почему оставил каждое заведение, когда поступил и когда вышел). *Поступил в Киевскую 2 гимназию в 1856 и окончил в 1864 году; с 1864 по 1868 г. был в Киевском Университете по историко-филологическому факультету, по окончании которого поступил учителем гимназии.*

19) На чей счет воспитывался. *В гимназии на счет родителей; в университете частью на свой счет, частью на стипендию св. Кирилла и Мефодия.⁵*

20) Был-ли за границу, когда именно, где и с какой целью. *Был три раза: в 1871–72 г.⁶ по командировке от Министерства Народного Просвещения в Германии, Австрии и Баварии для обозрения гимназий, в 1873 г. на июньской (книжной) выставке и в южно-славянских землях – на свой счет для изучения славянских наречий; в 1876–7 г.⁷ в северных славянских странах, Германии и Австрии – с тою-же целью.*

21) Привлекался-ли раньше к дознаниям. *Привлекался: в 1882 году в – г. Одессе, в 1883 – в г. Елисаветграде и в 1887*

или 1888 г. – в г. Херсоне, во всех трех случаях по обвинению в украинофильстве.

22) Основания привлечения к настоящему дознанию. *Агентурные сведения и результаты обыска.*

23) Время привлечения к настоящему дознанию. *«9-го» мая 1893 г.*

24) Место производства дознания. *Гор. Харьков.*

25) Время и место обыска или ареста. *1-го мая 1893 года в Харьковке обыскан и арестован.*

26) Время первого допроса *«9» мая 1893 г.*

27) Что обнаружено по обыску. *Значительное количество революционных русских и малороссийских Женевских изданий и компрометирующая Русова переписка.*

28) Принятая мера пресечения (Указать, куда заключен под стражу, где отдан под надзор полиции, кому отдан на поруки и т.д.). *Содержится под стражею в Харьковской губернской тюрьме.*

29) Время сообщения (кому именно, число и №) о привлечении к дознанию обвиняемого, состоящего на государственной службе или воспитанника учебного заведения, по принадлежности его начальству.

Подписан: *Начальник Харьковского Губернского*

Жандармского Управления

Полковник Велобицкий

[Подпись]

№ 975

«14» мая 1893 года.

В Департамент Полиции

Верно

Ротмистр

[Подпись]

Центральный державний історичний архів України у м. Києві,
ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 16-17 зв. Оригінал.

Коментарі

1. *О. О. Русов заповнював цю анкету під час першого допиту 9 травня 1893 р. Пункти 2–21 заповнені його рукою, пункти 22–29 – рукою слідчого.*

2. *О. О. Русов мав власний хутір Робінзон у Борзнянському повіті та був співвласником маєтку Ліндфорсів у Городнянському повіті Чернігівської губернії.*

3. *На посаді статистика при Харківській міській думі О. О. Русов перебував з березня 1892 по травень 1893 р. Після арешту 1 травня 1893 р. за приналежність до «преступного українофільського кружка» та зберігання нелегальної літератури був звільнений з посади 7 травня того ж таки року.*

4. *Русов Михайло Олександрович (1876–1909) – засновник Революційної української партії, етнограф і публіцист.*

5. *За успіхи у навчанні у 5-му семестрі його було звільнено від плати за навчання і призначено стипендію св. Кирила і Мефодія розміром 240 крб. на рік за успіхи у вивченні слов'янської філології.*

6. *Уперше за кордоном О. О. Русов перебував у червні – липні 1871 р. разом з М. П. Драгомановим з метою ознайомлення з методикою викладання у гімназіях. Водночас вони встановили контакти із західноукраїнськими громадськими діячами, ученими та літераторами.*

7. *Час третього перебування О. О. Русова за кордоном зазначено помилково. З травня 1875 р. по травень 1876 р. він разом з дружиною перебував у Празі, де видавав повне зібрання творів Т. Г. Шевченка.*

С. Ю. ВИТТЕ¹ И УКРАИНСКОЕ СЛОВО

Теперь, когда во многих журналах и газетах помещаются воспоминания о С. Ю. Витте людей, имевших с ним разговоры по тому или другому делу государственной важности, не лишним, может быть, будет и на страницах «Украинской жизни»² поместить несколько слов, характеризующих его отношение к украинской литературе. Это, мне кажется, тем более уместно, что мнение по этому вопросу покойного «консерватора», как он себя определял в разговорах с М. М. Ковалевским³ и Е. Т. Афанасьевым⁴, очень интересно сопоставить с мнениями многих «прогрессистов», мнящих себя если не крайними радикалами, то по меньшей мере либералами.

Происходило, что мне вспоминается, в дни надежд и упований, т. е. в 1905 году. Я состоял тогда председателем правления Общества издания общепользных и дешевых книг⁵. Цензура особенно усердно старалась сократить число этих вредных книг, вредных потому, что они писаны были по-украински. Следующий случай особенно характеризует отношение цензуры к издававшимся тогда этим Обществом книгам.

Писатель Модест Левицкий⁶ прислал рассказ такого содержания. Несколько мальчишек драли гнезда воробьев и других маленьких птичек и птенцов их убивали самым жестоким образом. Рассвирепев на этом занятии, они стали изощряться в изобретении мучений вообще и, найдя черепаху, положили ее на пне вверх нижнею ее частью так, что она не могла никак перевернуться вверх спиною и на этом пне должна была погибнуть. Один из мальчиков, возвращаясь домой, встретил священника, который на его вопрос: «Правда ли, что следует убивать воробьев?» – отвечал, что, наоборот, не следует вообще убивать и мучить кого бы то ни было из живых существ. Увещения священника подействовали на мальчика: ночью ему снилось что-то страшное, и на рассвете он побежал на то место,

где черепаха билась бессильно лапками, и перенес ее в болото.

Рассказ написан был так трогательно, что должен был производить впечатление на маленьких читателей, для которых предназначался; но написан он был на языке народа или совсем несуществующего, по мнению цензора, или такого, какой существовать не должен, и книжка была запрещена. Правлению известно было, что несколько писателей и писательниц украинских уже приезжали к С. Ю. Витте просить об уменьшении стеснений малорусского слова и он отнесся к их просьбам благожелательно⁷. Решили командировать председателя и двух – трех членов правления к С. Ю. Витте с просьбою, не может ли он воздействовать на цензурное ведомство в известном направлении. Написали к его сиятельству письмо, в котором просили уведомить, может ли он принять депутацию от Общества и когда именно. Он известил, что ждет депутацию в 2 часа дня 17-го октября.

В этот памятный для истории России день могли явиться к нему только двое⁸, так как другие два члена, жившие в Лесном, не могли прибыть в город по случаю забастовки дороги, соединявшей Лесное со станцією. Принял нас граф очень любезно: «Чем могу быть полезен?»

Мы рассказали только что переданный анекдот о рассказе М. Левицкого и другие подобные же казусы и указывали на ненормальность запрещения книг не по вредности их содержания, а только потому, что они написаны на языке народа украинского.

– Да, я, господа, так же хорошо все это знаю, как и вы; знаю всю эту ненормальность; но одно только могу вам сказать: не один десяток лет ждет украинский народ свободы своего слова; пусть подождет еще немного, может быть, несколько дней, и заверяю вас своим словом, что он получит эту свободу.

Мы пробовали еще подробнее изложить просьбу, порученную нам правлением, но С. Ю. Витте опять перебил нас уверениями, что наши просьбы напрасны, так как, несомненно, не только

желания издательского Общества будут удовлетворены, но вообще желания всего прогрессивного мыслящего русского общества получат удовлетворение.

– Прошу только вас, чтобы разговор наш настоящий не проник как-нибудь в печать.

Провожая нас до передней и говоря, что он должен сейчас выехать из дому, С. Ю. Витте и в передней еще раз повторил, что мы можем покойно ожидать гораздо большего, чем то, о чем приехали его просить.

В тот же день вечером ко мне забежала одна знакомая курсистка, сестра или племянница служившего тогда в государственной типографии, и рассказала, что если бы она своими глазами не видела отпечатанного манифеста 17-го октября, то не поверила бы тому, кто ей рассказал бы содержание этого манифеста: «свобода слова» там стояла *a la letter*⁹. При этом она передавала, что присутствовала в типографии, когда по телефону был передан два раза приказ печатать манифест так, как он был набран и прокорректирован, причем один раз передал этот приказ С. Ю. Витте.

Я считаю нелишним огласить этот факт для того, чтобы было ясно, что С. Ю. Витте, говоря с нами перед самою аудией у Государя Императора, под свободой слова разумел и свободу печатного украинского слова, специальные стеснения которого хорошо были ему известны.

Украинская жизнь. – 1915. – № 3–4. – С. 95–97.

Коментарі

1. *Вітте Сергій Юлійович (1849–1915)* – російський державний діяч, граф (з 1905). У 1892 р. – міністр шляхів, 1892–1903 рр. – міністр фінансів, 1903–1905 рр. – голова Комітету міністрів, 1905–1906 рр. – голова Ради міністрів.

2. «Украинская жизнь» – літературно-науковий і громадсько-політичний місячник, що мав за мету ознайомлення російських читачів з українськими культурними надбаннями та піднесення української національної свідомості. Видавався у Москві в 1912–1917 рр.

3. *Ковалевський Максим Максимович (1851–1916)* – російській соціолог, історик.

4. Очевидно, йдеться про *Афанасьєва Георгія (Юрія) Омеляновича (1848–1925)* – історика, педагога, журналіста, громадського діяча, міністра закордонних справ Української Держави.

5. Йдеться про «Благотворительное Общество издания общепольных и дешевых книг» – перше українське видавництво, офіційно дозволене російською владою. Засноване у 1898 р. в Петербурзі представниками української громади столиці (*Д. Мордовець, П. Стебницький та ін.*), видавало науково-популярну літературу українською мовою з історичної, природничої, сільськогосподарської, медичної тематики. У 1907 р. Товариство вперше оприлюднило повне видання «Кобзаря» *Т. Г. Шевченка*. *О. О. Русов* очолював Товариство у 1905–1908 рр.

6. *Левицький Модест Пилипович (1886–1932)* – український письменник, лікар за фахом.

7. Йдеться про приїзд на прийом до *С. Ю. Вітте* української делегації у складі *В. Науменка, О. Косач, М. Дмитрієва та І. Шрага*.

8. На прийом до *С. Ю. Вітте* змогли прибути *Русов О. О.* та *Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939)* – український громадсько-політичний діяч, науковець, публіцист.

9. *A la letter* (сучасне – *a la lettre*) (франц.) – буквально, дослівно.

СПОМИНИ ПРО В. Б. АНТОНОВИЧА¹

Як був я малою дитиною літ 5–6-ти, батько мій лікарював у Києві і мав по клініках зносини з студентами-медиками, через те він щороку у серпні прикликав цих студентів за учителів до мене й старшого мого брата. Вони жили у нас в домі в особливій «учительській» кімнаті і навчали нас яким полагалося по нашому віку наукам. Про студентів і кухарка, і горнична нам розказували, що вони у анатомічному театрі ріжуть людей, і боялися ми тих учителів наших, хоч вони не тільки не різали нас, а й не скубли за чуба, як то, чували ми, робиться у гімназії з учениками. Були ці учителі високі, через що дійшли ми з братом до такої думки, що усі студенти повинні бути високими.

Раз після літа, коли вже була пора, щоб прийшов до нас новий учитель, мати наказала нам добре вимитися і вдягтися у чисті сорочки, бо прийде учитель Антонович. Нас завжди цікавило, який буде новий учитель: чи «добрий», чи «змій», чи «сердитий», чи «покладливий»? Приходить до нас маленький студентик у формі, якось шкутильгає, наче у його одна нога коротша від другої, просить нас сісти; щось продиктував, братові задав якусь задачку з арифметики, звелів щось почитати по-російському й по-французькому та й пішов собі у другі кімнати до батька.

– Мабуть, буде добрий та ввічливий! – порішили ми, бо й маленький, і каже обом нам «ви», і так скоро закінчив усі уроки.

– Ні, він ще не покінчив, мабуть знов прийде ще й «закон» або «географію» розказувати.

Але він не вернувся, і нас покликали вже й обідати, а його не було! За обідом казали, що завтра або післязавтра прийде, мабуть, другий учитель, бо вже «учительська кімната» упорядкована, як слід.

Вбілася нам ще й тоді в тямки фамілія Антоновича, як такого учителя (хоч він і не був у нас учителем), що говорив до нас на «ви», тоді як усі наші «тикали».

Був я потім у середніх і старших класах гімназії і тоді почув, що той самий Антонович, який йдучи наче присідає на одну ногу, вже став справжнім учителем у кадетському корпусі, бо трохи не щодня їздить омнібусом² туди з другими учителями. Тільки він не такий, як другі учителі, бо він – «хохломан», чи усе одно – «хлопоман»³, да ще й гірший мабуть од Шевченка⁴, бо похваляється вирізати усіх панів доценту – так, щоб тільки самі мужики zostалися на цьому світі. Чули це ми і в гімназії, а більше по знайомих домах, де тіточки та кумушки розводили різні балачки з текучого життя, бо ще й «Киевлянина»⁵ навіть не було, а з «Сына Отечества»⁶ та з «Северной пчелы»⁷ не можна було взнати нічого того, що робиться у Києві. Деяких з цих тіточок, як були вони ще панночками, ми любили слухати. Колись-то вони розказували, як Костомаров⁸ одяг був вже й фрак і зав'язував білий галстук, щоб їхати до церкви вінчатися, коли зненацька напали на його жандарми та й повезли бозна-куди, а Аліна Леонтіївна⁹, zostавши ся без молодого, плакала-плакала!..

Тепер вже друга жіноча міфологія займала їх: розказні їх тепер концентрувалися коло якогось мужика, зовсім таки простого мужика, та ще й арештанта, що був засланий у Сибір, але вислужився там так, що про його та про його «Кобзаря»¹⁰ усюди гомін іде, а Антонович, хоч і не мужик, але...

Міфологічні байки прекрасної половини роду людського про Костомарова оддавали якимись поетичними закрасками, а про Антоновича – були більше злословні; але щось неясне у цій міфології зв'язувало Костомарова, Шевченка й Антоновича до купи. Ми вже, слава Богу, могли розбиратися у всяких міфах і про Геркулеса, і про Ахіллеса, бо вже самі читали й Гомера¹¹, й «Кобзаря» Шевченка, що виданий був коштом Смирненка,¹² і Марка Вовчка¹³, й «Основу»¹⁴, про яку розказував нам на уроках учитель словесності Тулуб¹⁵ і рекомендував прочитувати ті або другі статті з цього часопису. Ми вже навчилися критично відноситися до того, про що йшов поголос по стогнах града Києва. Лист Антоновича до Падалиці¹⁶ ми вже читали й

перечитували по скільки раз; ми вже спорилися про те, чи правда, що пани-шляхтичі такі самі, як плантатори полудневих штатів Північної Америки, чи й по наших законах пани можуть не тільки продавати своїх кріпаків, але й вбивати їх, як вбивають плантатори своїх негрів? Інакше, ніж в дитинстві, вже відносилися ми до теревенів про «гайдамаку» Антоновича, бо були певні, що не може він різати ні пана, ні ляха, а буде з ними боротися словом, як боровся й Шевченко, помпезний похорон якого ми бачили.

І вже в університеті, коли ми балакали і суперечалися по питанню, на яку службу краще йти по закінченню науки, не раз цитували ми лист Антоновича до Падалиці, доказуючи, що той або другой смисл демократизма найвірнійший. «Αὐτός ἐρά»¹⁷, – вже й тоді говорили ми, бачучи й почувуючи у словах Антоновича в відповіді Падалиці таку силу логіки й правди, проти якої не можна було виставити ніякого аргумента. Але де ж був той самий Антонович, слова якого ми цитували? Казали, що забув своє старе «хождение в народ» з медичними ліками та книжечкою для записування етнографічних та економічних фактів та зарився десь у пилюку Центрального архиву. Привелось мені вже студентом по ділу про якийсь урок піти до його. Я тоді сидів за «De rerum natura» Тіта Лукреція¹⁸ та за творами Філона Іудейського¹⁹, бо задано було мені у історичному семінарі Драгоманова²⁰ протиставити символіко-містичні та атомо-матеріалістичні напрямки думок філософів старого віку. Переговоривши про діло, по якому я зайшов до Антоновича, він запитує мене, що я роблю тепер?

– З рана до вечора, з вечора до світа, – кажу, – усе пишу й читаю про таких-то філософів.

– І я, – каже він, – не знаю, де б більше часу взяти. Сижу, читаю, пишу, нікуди й не виходжу, а за день ніяк не спроможуся більш писаного аркуша написати. Тільки матеріал у мене, бачте, другий ніж у вас, – не печатний, а писаний!

І розгорнув він мені старі писані протоколи короткого суду

польського над гайдамаками 1768 року. Книга була розграфлена на три колонки: у першій записані імена й прізвища гайдамаків, у другій означено, де злапали їх і на якому вчинку, а в третій тільки такі присуди: *powiesić, czwartować, powiesić, powiesić, czwartować*²¹ ... і писані ці присуди писарем дуже скорописно, бо видно, що трудно було йому поспішати за виразами цих присудів.

Дак ось чим займається Антонович, якого нігде не побачиш! Він у своїй келії «пыль веков» стирає з хартій, щоб воскресити бувальщину, як мовляв Пушкін²²,

Да ведают потомки православных
Земли родной минувшую судьбу!

І хатка на Жилинській вулиці (не в теперішньому домі небіжчика, а коло Паньківської) справді нагадувала келію Нестора, бо там був тільки стіл та ліжка та два-три стільці, а більше всього рукописів та книжок.

– Пишу, засну трохи, а й у сні мені мерещуться ці фамілії та смертні кари їх! – каже Антонович.

– А вже ж так і повинно бути, бо і Лукрецію, – кажу, – поки він писав своє «*De rerum natura*» у сні ввижалися його абстрактні *primordia* і *semina rerum*²³, а у вас – конкретні люди – на шибеницях!..

Почали печататися з-під пилу архіву здобуті Антоновичем розвідки його про давні минулі часи життя українського народу, почала ширитися й слава його, як об'єктивного історика-позитивіста не тільки поміж нашою інтелігенцією, а й за межами держави Російської. В Празі обдивлявся я Чеський музей. Директор його, визнавши, що я з Києва, прохав дати йому повні імя, отчество й адресу Антоновича.

– А на що це вам?

– Хочемо засилати йому наш «*Casopis Ceskeho museum*»²⁴ та й в його попрохати його цінні праці для нашої книгозбірні; та й з Іспанії запитували в нас, чи не знаємо, як його на ймення й по-батькові величати. Так знали вже його в 1875 році.

Знали про його не тільки як про історика, але й як про громадянина, що так само оцінював сучасні йому політичні, як і старі історичні події, з того самого позитивного погляду, якого частенько не мають ні політики, ні історики, що люблять справи чи бувалі, чи теперішні освічувати з передвзятих своїх мрій та ідеалів. Без вискоків у зальотні сфери фантазії, коротко, просто й ясно він завжди умів з'ясувати усі симптоми даної кон'юнктури і робив виводи, як краще треба поводитися членам «Старої Громади», про яку торік у «Былому» (іюнь 1907) вже надрукований був «Свод указаний», скомпонований у 3-му відділі «Собственной Его Императорского Величества канцелярии»²⁵. У цій «Старій Громаді» частенько після палких промов і суперечок, коли вже спробували (як казав був Ковалевський²⁶) поставити «во весь рост» ідею українського самопізнання і самовизначення, але не доходили ще до прямої відповіді на питання на текучі справи, Антонович тихенько починав розмову і освічував такі сторонні справи, яких другі й не помічали; слухаючи його, і ті, хто був на одній стороні, і ті, що сперечалися з першими, бачили простий середній практичний позитивний вихід з нагромаджених життям обставин. Раз один з найгарячіших промовців після уваг Антоновича сказав йому: «Хоч я й не боюсь Вас, але після ваших слів язик в мене прильне к гортані моїй!»

Тай справді, чи ж можна було боятися Антоновича? Гімназисти навіть провінціяльних гімназій, які йому, як професору, було доручено од учбового округу обревізувати, казали, що другого ревізора, окружного інспектора Ростовцева²⁷, вони всі лякалися, а Антонович поводитьься так, наче він сам боїться учеників. Така вдача була у покійного в розмовах з другими молодими людьми, хто б вони не були, що усім здавалося наче він може тільки прохати, а не приказувати або строго промовляти, як те умів Ростовцев. Раз під Ольвіополем²⁸ привелося мені бути на розкопці кургана Антоновичем. Робочі, звісно, думали, що шукає він не тих кісток та черепків, які забирає з собою мабуть, щоб

тільки їх обдурювати, а певне хоче клад який викопати. Курган був молодий: шматочки ременю з чобота якогось лицаря, мабуть пори князів, над коліном його були ціленькі, і видно було на них продавлені стрічки. Поки Антонович вибирав ці шматочки ременю з візерунками, коло плеча кістяка один з робочих одгріб великий виплетений з чогось гаманець; ясно було, що це колчан зі стрілами. Але робочому здалося, що це гроші, і він, закривши рукою колчан, грізно сказав усім: «Це вже моє, бо я знайшов». Другі озвалися: «Ну, ще побачимо!». Звісно, вони, сперечаючись за скарб, могли б розтеревити колчан і поламати та розсипати стріли. Антонович не приказувати, а прохати-благати став і того першого робочого, і усіх останніх, щоб не заводили сварки і якомога обережнішими були коло того гаманця; а щоб зберегти його од розору, побожився, перехрестившись, що він буде розбирати його потихеньку, при всіх свідках, і коли знайдуться гроші, то він оддасть усю ціну їх першому робітникові і усім останнім по стільки ж «з казни». Довгенько прийшлося йому умовляти робочих, щоб трохи оддалитися од того гаманця, але так, щоб усім було видно, що там знайдеться. Начальницьких згуків у голосі його не було, а тільки благаючі – і робочі послухались.

Так слухалися його не тільки у Старій Громаді, а й поза межами Києва. З яким поважанням відносилися до його слів заграничні учені – я бачив на Археологічному з'їзді у Москві в январі 1890 р. І шведські, і французькі, і німецькі, й англійські учені старалися не прогавити ні словечка з його оповідань коло вітрин, записували, допитувалися у перекладчів, що й як треба розуміти з того, що він сказав.

Та не тільки в учених сферах поважали Антоновича: його думками й поглядами цікавилися й політики, дарма що працював він коло подій давноминулих часів. Коли на початку 80-х років настали так звані тоді «именины сердца», і граф Лоріс-Меліков²⁹ схотів був одіграти ту роллю, яка в 1905 р. вдалася графу Вітте³⁰, у Київ дійшли чутки, що в столиці на якомусь рауті чи обіді

поет Вейнберг³¹ сказав Лоріс-Мелікову такий експромт:

Перед лицом всей нации
В виду субординации
Друзья порядка строгого
Мы просим, граф, немногого:
«На первый раз хоть куцию
Нам дайте конституцию!»

Піднялися й заворушилися тоді думки у «Громаді» про долю українського народу і його слова у Києві. А в той самий Київ приїхав ума вивіряти начебто для якоїсь ревізії сенатор Половцов³². З приватних людей він перш усього звернувся до Антоновича.

Візьмемо й не адміністративну сферу, а сферу літератури. Сенкевич написав «Ogniem i mieczem»³³, де народ польський возвеличується у його героях, а український ганьбиться. Хто дав відповідь на таке глузування над цілим народом зі сторони талановитого автора? Не хто ж, як Антонович, і на це усі подивилися, що так воно і слід, бо в справах складних та заплутаних широкий світогляд Антоновича краще, ніж що друге, може показати й неправду, й помилки славного романіста.

Помер Антонович, і у «Киевской мысли»³⁴ я прочитав, що декан університету на похороні казав про Антоновича: «Він зробив те, що прославить Київський університет». І тут кожен з нас скаже, що це – правда, й інакше не могло бути. Усі університети, які будувалися на Україні, робили й роблять одне діло: тій інтелігенції, яка входить в університет, як «общеруссы», вони одкривали й одкривають, що й «русские», і поляки, й німці, й жиди, й татари живуть серед народу українського, і земля, де вони стоять, українська, хоч і поділена на губернії з різними способами управління. В старшому університеті Харківському це робили Метлинський³⁵, Срезневський³⁶, Костомаров³⁷; у Києві університет Київський руками Антоновича робив те ж саме, що й повинен був робити. Антонович писав свої книги не до усіх «земляків», як робив те у своєму «дружому посланії»

Шевченко³⁸, а тільки до інтелігенції; і справді, коли Київський університет через проповідь, яку держав за все своє життя Антонович, розбуркав до світу національного самопізнання університетську інтелігенцію, а це поведе й до освітлення всього українського народу, то правду казав декан Київського університету, що університет зробив через Антоновича своє велике діло. Буде славитись колись вища школа на українській землі, а й ім'я Антоновича буде займати перше місце у тій славі. І доки буде існувати український народ, слава Антоновича зростатиме.

Рада. – 1908. – № 76. – С. 2–3.

Коментарі

1. *Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – видатний український історик, археолог, етнограф, археограф, професор Київського університету св. Володимира, один з організаторів і керівників Київської Старої громади.*

2. *Омнібус (від лат. omnibus – для всіх) – багатомісна кінна карета, що здійснювала регулярні рейси у містах та між ними, перший вид громадського транспорту.*

3. *«Хлопомани» – діячі українського національного відродження другої половини XIX ст., переважно вихідці зі спольцених поміщицьких родин, які прагнули зблизитися з простим народом (хлопами), сприяли розвитку української мови та культури.*

4. *Йдеться про Шевченка Тараса Григоровича (1814–1861) – українського поета, прозаїка, художника.*

5. *«Киевлянин» – громадсько-політична газета консервативного напрямку. Видавалась у 1864–1919 рр. Редакторами у різний час були В. Я. Шульгін, Д. І. Піхно, К. І. Симаковський.*

6. *«Сын Отечества» – російський журнал, що виходив у Санкт-Петербурзі у 1812–1852 рр. (з перервами).*

7. *«Северная пчела» – російська офіційна політична й літературна газета, що видавалась у Петербурзі у 1825–1864 рр.*

8. Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – видатний український і російський історик, поет, мислитель, громадський діяч, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства.

9. Йдеться про Крагельську Аліну Леонтіївну (1830–1908) – майбутню дружину М. І. Костомарова.

10. Йдеться про Т. Г. Шевченка та збірку його творів під назвою «Кобзар».

11. Йдеться про давньогрецького поета Гомера, який вважається автором «Іліади» та «Одіссеї», та міфічних героїв.

12. Йдеться про «Кобзар» Т. Г. Шевченка, виданий коштом українського цукрозаводчика і мецената Симиренка Платона Федоровича (1821–1863). Див.: Кобзарь Тараса Шевченка / Коштом Платона Семеренка. – СПб., 1860.

13. Марко Вовчок (справжнє ім'я Вілінська Марія Олександрівна, за першим чоловіком – Маркович) (1833–1907) – українська письменниця.

14. «Основа» – перший український громадсько-політичний і літературно-мистецький журнал. Виходив від січня 1861 р. до жовтня 1862 р. у Петербурзі. Видавці В. Білозерський (редактор), П. Куліш, М. Костомаров, О. Кістяківський (секретар).

15. Тулуб Олександр Данилович (1825–1875) – український педагог і громадський діяч, з 1857 р. служив учителем словесності у 2-й Київській гімназії.

16. Йдеться про відповідь В. Б. Антоновича на сторінках журналу «Основа» польському письменнику й публіцисту Зенону Фішу (1820–1870) (псевдонім – Тадеуш Падалиця). Див.: Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке «Основы» «Что об этом думать?» и письма пана Падалицы в X книжке // Основа. – 1862. – № 1. – С. 83–96.

17. Αἰὶὸς ἐρά (грец.) – Це ера (epocha).

18. Йдеться про твір давньоримського поета і філософа Тита Лукреція Кара (бл. 99-95 – 55 до н. е.) «Про природу речей».

19. Йдеться про твори Філона Олександрійського (Юдейського) (бл. 25 до н. е. – бл. 50 н. е.) – єврейського елліністичного філософа.

20. Йдеться про Драгоманова Михайла Петровича (1841–1895) – українського публіциста, історика, громадського діяча, який у 1870–1875 рр. викладав у Київському університеті св. Володимира.

21. Powieść, czwartować, powieść, powieść, czwartować (польск.) – повістити, четвертувати, повістити, повісити, четвертувати.

22. Пушкін Олександр Сергійович (1799–1837) – російський поет, драматург та прозаїк.

23. *Primordia i semina rerum* (лат.) – першопочаток і сім'я речей.
24. «*Casopis Ceskeho museim*» (чеська) – «Часопис Чеського музею».
25. Див.: Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях (Май 1880 года) // Былое. – 1907. – №6. – С. 118–160.
26. Ковалевський Микола Васильович (1841–1897) – письменник активний діяч Київської Старої громади, вчитель Київської військової гімназії. У 1876 р. був звільнений зі служби як політично неблагонадійний, у 1879 р. заарештований в Одесі й в адміністративному порядку засланий до Східного Сибіру на п'ять років. Помер у Києві в 1897 р.
27. Йдеться про Ростовцева Івана Яковича (1831 – ?) – філолога й педагога, у 90-х рр. ХІХ ст. попечителя Оренбурзького навчального округу.
28. Ольвіополь – колишня (до 1920 р.) назва частини сучасного міста Первомайська Миколаївської області України.
29. Лоріс-Меліков Михайло Таріелович (1825–1888) – російський військовий і державний діяч. В останні місяці царювання імператора Олександра ІІ займав посаду міністра внутрішніх справ, проводив ліберальну внутрішню політику.
30. Йдеться про Маніфест 17 жовтня 1905 р., підготовлений графом С. Ю. Вітте.
31. Йдеться про Вейнберга Петра Ісайовича (1831–1908) – російського поета, перекладача і журналіста.
32. Йдеться про Половцова Олександра Олександровича (1832–1909) – відомого державного і громадського діяча Російської імперії, мецената і промисловця. У 1873 р. був призначений сенатором, у 1880 р. проводив ревізію Київської та Чернігівської губерній, під час якої виявив ряд зловживань місцевої адміністрації.
33. Йдеться про Сенкевича Генрика (1846–1916) – польського письменника, лауреата Нобелівської премії 1905 р., та його роман «Вогнем і мечем» (1883–1884).
34. «Киевская мысль» – щоденна політична й літературна газета ліберального спрямування. Видавалась у Києві в 1906–1918 рр. і мала найбільший наклад серед тогочасних провінційних газет Російської імперії.
35. Метлинський Амвросій Лук'янович (1814–1870) – український поет, етнограф, фольклорист, перекладач, видавець, професор Харківського (1848–1849) та Київського (1849–1854) університетів.
36. Срезневський Ізмаїл Іванович (1812–1880) – філолог, славіст, історик, український письменник, професор Харківського, а згодом Петербурзького університетів.

37. Йдеться про М. І. Костомарова. (див. коментар № 8).

38. Йдеться про поему Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (червень 1845 р.).

УРИВОК СПОМИНІВ ПРО М. П. ДРАГОМАНОВА¹

Коли при мені згадують ім'я Драгоманова, завжди чогось сум огортає і серце щемить: чом його нема тепер серед нас, тепер, коли українці збираються не по катакомбах, як то було за часи його життя, а прилюдно, оповіщаючи про те навіть у часописах? Чом не можна почути тепер публічно тих яскраво логічних думок, якими він літ сорок назад просто й ясно переконував невеличкий гурток збираних у його на квартирі або у когонебудь з його знайомих, у дуже простих здавалося б тезисах: що треба нам знати більше, ніж ми знаємо, працювати над самоосвітленням більше, ніж ми працюємо, що при цих працях треба нам гуртуватися у справжні демократичні громадки.

Коли попечитель нашої учбової округи Пирогов² був одставлений од посади Міністерством народної освіти, може за те, що у часопису «Морской сборник»³ дуже різко висловлювався проти різок або казав, що треба нам не «здаватися» чимось, «бути» на ділі такими, якими ми хотіли б «здаватися» згідно з вимогами того просвітно-ліберального руху, який опанував вищими верствами тодішньої інтелігенції, коли у Києві з'явилися дві брошури – «Прощание Киевского учебного округа с Пироговым» и «Прощание г. Киева с Пироговым»⁴ після того як справді трохи не весь Київ йшов по Бульварній вулиці за коляскою Пирогова до тодішньої межі города, проводжаючи його з жалем та тугою, що настануть другі порядки без Пирогова, тоді всі вже знали молодого студента, який казав прощальну промову бувшому начальникові діла освіти у Київській окрузі. Я був молодим хлопцем ще у гімназії і прислухався до того, як старші гомоніли про цього студента, який в своїй промові висловив начебто усі найкращі почування й думки, що були розбурхані тоді обіцянками великих реформ, які були на черзі. У їх розмовах пригадувався той випадок, коли студенти університету трьох партій – українці, ляхи й москалі – трохи не побилися, посварившись за те, яку п'єсу у спектаклі

аматорському ставити наперед – чи українську, чи польську, чи великоросійську; розрухи дійшли до зборищ і в університеті і на Університетській площі, що займала тоді і сквер, і весь квартал до Єлизаветинської вулиці (Терещенківської). Пирогов прийшов тоді в університет у найбільшу аудиторію, де згромадилися роздратовані суперечками студенти, і вже викрикувалися слова «кого бить», як з'явився він на кафедрі, розлютоване море палких молодих голів зразу втихло, і почулися його слова: «Юноши! Послушайте старца, которого слушали старцы, когда он был юношею!».

Розказуючи про цей випадок старші од нас говорили: «І цей юноша (тобто Драгоманов), якого знав вже тоді весь Київ, буде колись великим «старцем», бо його прощальну промову до Пирогова ми, старші од його, слухали наче лекцію сивоволосого старого професора, так гарно висловив він, що ми почували й думали». Що ж то за дивний студентик, думали ми, гімназисти, що й старші од його з таким поважанням про його говорять! Де б його побачити?

Років через два-три, коли був я вже у останньому класі гімназії, випало мені щастя цього вже не студентом, а учителем, побачити. Географію буде нам викладати! Але вже тую географію ми добре знали у попередніх класах, бо на екзаменах вміли вичерчувати на дошці такі складні держави, як Швейцарія або Германський союз. При повторюванні курсу вже у весінньому семестрі, коли поступив до нас Драгоманов на должность, іноді виявлялося, що ми знаємо назви річок або міст далеко більше, ніж наш новий учитель.

– Не дуже-то смійтеся з мене, що я цього не знаю. Ось як прийде екзамен, то я повизубрюю усі числа, імена й гір, і річок, і міст, а як хто з вас не буде знати, то тоді не смішок вам буде! – каже було при такому випадку зовсім добродушно Драгоманов і починає розказувати таке, що нам вияснило географію з другого, ширшого погляду на неї як на науку. Так оце, мабуть, такий учитель, що хоче бути тим, що він є, а не тим, яким

хотілося б йому «здаватися»! – пригадували ми тоді заголовок статті Пирогова. Пізніше зазнав я його у університеті на кафедрі професора історії⁵. Мало було тоді слухачів на історико-філологічному факультеті (7 – на моєму курсі), але на лекціях Драгоманова бували й студенти з юридичного та медичного факультетів, де число їх лічилося сотнями, а не одиницями. І знов на кафедрі бачимо ми його тим самим, що він є, а не тим, яким кому-небудь бажалося б щоб він здавався, – чоловіком, задля якого прогрес поступових думок у тому або другому періоді історії був самим найдорожчим у подіях людей. Коли, переглянувши роки або другі події в тому чи другому періоді, серед того або другого народу, він доходив до того, які домисли можна вивести з переказаних їм за кілька лекцій фактів, наші карандаші бігли по паперах тетрадок, де ми записували його лекції, якомога скоріше, щоб якточніше записати його слова, які лилися у його і з голови, й серця, повного гуманних почувань. 4–5 таких брультонів⁶, записаних товаришами, ми отдавали по черзі то одному, то другому, щоб усі дорогі для нас його фрази були у чистовому примірнику його лекцій виписані так, як він говорив. І потім, перечитуючи так зготовану його лекцію, ми дивувалися тому об'єктивізму і тій твердій логіці, з якими він доводив, що при еволюції у всяких сторонах життя людей, при яких би б обставинах, через кого і через що не розширювалися в тій або другій землі права особи на більшу частину людей того чи другого краю, того чи другого віку, того чи другого народу – то тим обставинам і тим людям ми повинні дякувати за такий хід історії – чи то були цісарі, імператори, чи демагоги, які добилися здійснення частин своїх домагань. Коли більш демократичний строй перемагав одсунені назад привілеї попередніх панів, то чи з допомогою військових нападів, чи другим яким ходом того добивалися люди, те треба цінити у історичних подіях людей особистих і цілих народів.

Та чи справді цей проповідник демократизму й сам демократ у своєму житті, чи може то тільки на лекціях він тільки

теоретично висловлюється за демократизм, а в собі має немало тих аристократичних замахів...

Україна. – 1926. – Кн. 2–3 (17). – С. 97–99.

Коментарі

1. Цей уривок споминів О.О. Русова про громадсько-політичного діяча, публіциста і вченого Драгоманова Михайла Петровича (1841–1895) був виявлений С. Шамрасм і опублікований у журналі «Україна» у 1926 р. О. О. Русов, напевно, писав ці спогади до 20-річчя з дня смерті М. П. Драгоманова, але не встиг їх завершити.

2. Йдеться про Пирогова Миколу Івановича (1810–1881) – російського хірурга і анатома, педагога, попечителя Київського навчального округу (18 липня 1858 р. – 13 березня 1861 р.).

3. «Морской сборник» – офіційний орган військово-морського відомства Росії. Видавався з 1848 по 1917 рр. у Петербурзі (Петрограді), згодом і до сьогодні – у Москві. У липневому номері цього часопису за 1856 р. була опублікована стаття М. І. Пирогова «Вопросы жизни. Отрывки из забытых бумаг», у якій автор головним завданням освіти проголосив виховання особистості в процесі навчання.

4. Див.: Прощание Киевского учебного округа с Н. И. Пироговым // Киевский телеграф. – 1861 – 20 апреля.

5. О. О. Русов навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира у 1864–1868 рр. Натоді М. П. Драгоманов був приват-доцентом кафедри античної історії.

6. Брультон (спотворене) – брульон (франц.) – чернетка.

ПАМ'ЯТІ П. ЖИТЕЦЬКОГО¹

У місяці березні цього року помер у Києві Павло Ігнатович Житецький – на 75 році свого життя². Пережив він, виходить, часи принаймні трьох поколінь української інтелігенції, і згадати про ті обставини, серед яких він жив і працював на полі науки, значить оглянути розвиток українства до останніх часів.

Вмер учений, десятки наукових праць якого на різних європейських мовах по філософському та історичному мовознавству, по лінгвістиці, філософії та історії української мови й літератури високо оцінювалися не тільки Російською Академією наук, а й науковими інституціями Західної Європи.

Вмер талановитий педагог, якого допіру згадують і довго ще будуть згадувати не тільки бувші учні його по Київському кадетському корпусу³, 2-й гімназії та колеґії Галагана⁴, які тепер мають чини генералів, полковників, директорів та учителів гімназій, професорів, а й ті інтелігенти українські, на яких він мав вплив вже не тоді, як сиділи вони на шкільній лаві, а в дорослому віці їхнього життя; і на цих він впливав чи своїми літературно-науковими працями, чи своєю натхненною бесідою, своїм палким словом ідеаліста-оратора і думками про суспільне життя, заснованими завжди на позитивних датах прояву бігу бурхливого моря житейського. Вмер той кабінетний спеціаліст науки про мову, що був переконаний у потребі для розвитку українського народу систематичного історичного Словаря української мови од найдавніших часів і силою свого переконання примусив цілий гурт людей цілі довгі роки сидіти над випискою на карточки українських слів. Звісно, мабуть, усім, що од цієї праці він уник, коли робітники побачили, що вони не подужають по замірах Житецького провести історію кожного українського слова од часів XVI, а то може й XIV або навіть XI століття, і обмежили свою працю словами народної мови й письменників українських одного XIX століття (до 76 року).

Але не про ці наукові заслуги покійного хочу я згадати на сторінках «Світла»⁵, а про те, що пам'ять мені зберегла з часів, коли в публіцистичній пресі лунали імена Антоновича, Житецького, Драгоманова, Чубинського, Рильського, Познанського⁶ й інших представників української інтелігенції.

Це були часи, коли приголомшені різкими реакціями думки інтелігенції усіх народів, після революції 1848 року, направлялися мало-по-малу на новий настрій і почали звертатися од ідей Фіхте та Гегеля⁷ з їх іхтеїзмами⁸ та познанням «абсолютного» до думки, що важніше, ніж пізнати «тайни биття», розповсюджувати світло знання і грамоти серед людності.

П. І. Житецький був тоді студентом і, заклавши громаду, що видавала сатирично-юмористичну «Помийницю»⁹, добився організації воскресної школи, де вчили дітей українською мовою. Звісно, не обійшлося без доносів на цих студентів, як їх прозивали тоді – «хлопоманів» або «хохломанів», – і по начальству, і в пресі. До того часу ще не було страшного слова сепаратизм; його пустили саме тоді, коли Житецький заклав «Громаду»¹⁰, і це новомодне слово почали пережовувати «Московские ведомости»¹¹. Не було тоді й земств, що почали дбати про освіту простого народу трохи пізніше. Були по деяких містах повітові та приходські школи, а в селах де-не-де були школи задля навчання церковній грамоті «государственных крестьян». Для інших верств непанського люду могли заводитися для міщан та бувших кріпаків лише оттакі приватні воскресні школи. Панство й лівого, й правого берегу Дніпра обурилося проти дерзновенних думок просвіщати простий люд, бо, казало воно, коли стане той люд грамотним, то не буде в нас ні куховарок, ні лакеїв, ні кучерів, ні інших робітників. Лемент зняли й польські, й другі пани Лівобережжя й Правобережжя проти таких «хлопоманів», яким був Житецький. І пани в своїх писаннях почали вживати це страшне слово – «сепаратизм».

При місячнику «Русский вестник»¹², що виходив у Москві, видавалася тоді «Современная летопись». У Києві газети ще

не було жодної. У № 40 «Современной летописи»¹³ за рік 1862 було надруковано протест «воскресників» проти обвинувачення їх, що вони малим дітям, яких учили грамоті й письму, хотять прищепити атеїзм, довести їх до думок, що сім'я непотрібна, що «право собственности» зайва річ, через що вони (ці «сепаратисти») наче б то підмовляють селян одмовлятися од тих наділів, що їм тоді одводили мирові посередники по закону 19-го лютого 1861 року, і т.д. Підписалося під цим протестом 22 душі, а стиль його нагадував звісний тоді стиль Житецького; з погляду ж того, як він з своїми товаришами оступався за право вчити дітей по-українському, ця декларація тодішньої молоді дуже ясно показує, в чому вони самі себе вважали сепаратистами, а в чому – ні, і од чого одхрещувалися.

«Чи стане народ наш чеснішим, кращим, розумнішим, – казали вони в своїй публічній заяві, – коли б він вийшов з того політичного організму, або коли б той організм прийняв якесь друге назвище?.. Коли ви під словом «сепаратизм» розумієте наше бажання розвивати українську мову й літературу, то, справді, ми сепаратисти, але ми не розуміємо, що є в тому преступного. Тепер же ніхто вже не стане доказувати, що слід переробляти одну націю у другу! Чого ж то усі співчувають бажанням болгар, хорватів, словенців, лужичан возродити або розвинути свої літератури? Чом це вимоги галицьких русинів вибитися з-під кормиги польського впливу викликають з усіх боків сімпатії? Чому ж то русини російські не повинні мати права, яке признається за всіма народами? Через що це їм одним ставиться в провину те, за що других хвалять?.. Треба ж признати, що коли народ учиться на своїй мові, то діло освіти його йде втрое скоріше й спритніше! Коли вам не бажано, щоб український народ, позбувшись кріпацтва, дійшов до того ступеня громадського становища, яке дав йому закон 19 лютого 1861 року, то так і кажіть, що ви – ретрогради; але скільки б ви не плели про нас, що ми й безбожники, й такі-сякі, але ми не відступимося од тих ідей, яким служимо і в яких зовсім немає політичного сепаратизму!»

Так примірно (в перекладі на українську мову) писали київські студенти на обвинувачування їх в якихось невідомих їм самим гріхах. А коли згодом гору взяли їх супротивники, і потім заборонені були не тільки воскресні школи, а й друкування книжок українських, і співання на концертах пісень з українськими словами, тобто й після 1876 року, П. І. Житецький додержав обіцянку не відступати від своїх переконань. Довге життя своє він присвятив науковому обоснованню й розвитку тих ідей, які замолоду хотів здійснити в буденному житті. При тих обставинах, коли його вислано було з Києва в Петербург, коли за його українські симпатії не дано було йому кафедри у Київському університеті, коли земства південної Росії хоч і виголошували іноді думку про потребу навчати дітей по школах на їх рідній мові, але не довойовувалися до відповідного цій думці закону, усі часи й першої, й другої, й третьої реакції П. І. Житецький усе доводив наперекір фразі, що «малороссийского языка не было и быть не может», що він і є, й був, і буде розвиватися на підставі загального закону розвитку людських мов. Може й сам Житецький бачив, що його наукові об'єктивні праці не читаються тими земляками, для яких він головніше писав їх, що вони їм здаються дуже абстрактними й далекими од дійсного життя, але він не покидав пера по народному прислів'ю: «Не вважай на врожай: сій жито – хліб буде!» Він любив той народ, з якого вийшов, мав певну віру в його неабиякі розумові й мистецькі сили і певну надію покладав на те, що його думки, коли не за його життя, то після смерті, стануть звісні тому народові, про який і для якого він писав.

Поет Некрасов¹⁴ незадовго до смерті своєї, знаючи про безграмотність свого народу писав:

Я лиру посвятил народу своєму,
Быть может я умру неведомый ему!..

Те ж саме міг думати і трудівник у сфері науки П. І. Житецький... Будемо й ми мати надію, що коли український народ стане більш грамотним та коли перекладені будуть з других мов на

українську усі розсліди й домисли Житецького, то тоді оцінять його праці краще, ніж можемо це ми допіру зробити.

Світло. – 1911. – Кн. 7. –С. 32–35.

Коментарі

1. *Житецький Павло Гнатович (1836–1911) – український філолог, лексикограф, педагог і громадський діяч, член-кореспондент Російської Академії наук (1898), активний діяч Київської Старої громади.*

2. *П. Г. Житецький помер 5 (18) березня 1911 р.*

3. *Йдеться про заснований у 1846 р. імператором Миколою I Київський Володимирський кадетський корпус, який готував юнаків до військової служби в офіцерському званні або для продовження вишколу у військових училищах. Прoisнував до 1919 р.*

4. *Йдеться про приватну чоловічу гімназію, засновану в Києві Г. П. Галаганом (1819–1888), відкрити у жовтні 1871 р.*

5. *«Світло» – український літературно-педагогічний місячник, що видавався в Києві у 1910–1914 рр.*

6. *Йдеться про діячів Київської Старої громади історика Антоновича Володимира Боніфатієвича (1834–1908), філолога Житецького Павла Гнатовича (1836–1911), історика та публіциста Драгоманова Михайла Петровича (1841–1895), етнолога Чубинського Павла Платоновича (1839–1884), етнографа та фольклориста Рильського Тадея Розеславовича (1841–1902), етнографа Познанського Бориса Станіславовича (1841–1906).*

7. *Йдеться про Фіхте Йоганна Готліба (1762–1814) та Гегеля Георга Вільгельма Фрідріха (1770–1831) – видатних представників класичної німецької філософії.*

8. *Іхтеїзм – ідея абсолютного Я (нім. Ich), основа вчення німецького філософа-ідеаліста Й. Г. Фіхте.*

9. *«Помийниця» – рукописний журнал студентів Київського університету Св. Володимира, що поширювався у 1863–1864 рр.*

10. *Йдеться про Київську Стару громаду – організацію української інтелігенції, яка існувала з 1859 до 1876 рр. і займалася громадською, культурно-просвітницькою діяльністю.*

11. *«Московские ведомости» – газета консервативного напрямку, що видавалась у 1756–1917 рр..*

12. Йдеться про російський літературний і громадсько-політичний часопис консервативного напрямку «Русский вестник». Виходив у Москві (1856–1887) та Петербурзі (1887–1906).

13. «Современная летопись» – недільний додаток до «Московских ведомостей», що видавався у Москві в 1863–1871 рр.

14. Некрасов Микола Олексійович (1821–1877), видатний російський письменник.

Н. В. ЛЫСЕНКО¹ (ВМЕСТО НЕКРОЛОГА)

Южная часть Европейской России с прибавкою восточной части Австро-Венгрии, т. е. значительная часть Восточной Европы, понесла утрату человека, который умел объединять чувства живущих на этой большой территории в один однородный коллектив. Таким человеком был Николай Витальевич Лысенко, работавший с 60-х годов прошлого века на поприще украинского музыкального творчества. Телеграммы с выражением скорби по случаю его смерти, как видно из киевских газет, приходили не только от представителей музыкального искусства (профессоров консерватории Глазунова и Габеля²), не только из крупных городов от Львова до Владивостока и Харбина; венки погребальные сопровождавшие на 3-х колесницах 50-тысячную толпу, провожавшие тело его на кладбище, были не только от Киевского городского общественного управления, Лохвицкой³ земской управы и многих общественных учреждений Украины, но и из сел и хуторов. Из села Гриньки, где родился композитор, прислан был венок из степных трав; наряду с дорогими искусственными венками был венок из трав, собранных на могиле Шевченко. На похороны приезжали представители отдельных мест Украины и Галичины.

Что объединяло многочисленные депутации, прибывшие в Киев ко дню похорон из разных концов территории, населенной украинским народом?

Не что иное, как пиетет к обаятельной личности певца Украины, передавшего в звуках своих музыкальных творений и горести, и радости своей родины.

Прошли дни острого горя, и хочется при несколько утихшей печали припомнить, под какими влияниями развивалась эта богато одаренная в музыкальном и социальном отношении личность.

Как сам Лысенко говорит в своей коротенькой автобиографии, посланной профессору Сумцову⁴ несколько лет тому назад,

родился он 10 марта 1842 года в с. Гриньках Кременчугского уезда Полтавской губернии. Родич его и товарищ с детства Михаил Петрович Старицкий⁵, основатель постоянной украинской труппы драматических артистов на страницах «Киевской старины»⁶ несколько лет тому назад сообщал интересные сведения о годах детства и юности будущего украинского композитора. Первые годы его жизни, по этим сообщениям, протекали в обстановке роскоши дворянских семей, где по тогдашним обычаям старались воспитывать детей как можно дальше от мужиков. Разодетый в бархат и кружева ребенок, баловень собиравшихся у отца товарищей его офицеров, тогдашних усмирителей Венгрии и Трансильвании⁷, с пяти лет начинает учиться играть на фортепьяно.

Влияние матери Лысенко, воспитанницы Смольного института⁸, стремившейся привить сыну изысканные манеры высшего аристократического общества с французским языком в разговорах, умерялось простотою в обращении бабушки, говорившей почти только по-украински, и затем окружающею средою захолустного села Полтавской губернии, где мальчику по настоянию отца предоставлялось участвовать в народных играх дворни. Позже Лысенко отдадут в аристократический пансион в Киеве, а потом в 4 класс Харьковской гимназии. И в Киеве, и в Харькове для него были приглашаемы специальные учителя музыки, так как ученик поражал родных не только прекрасным туше⁹ при исполнении разучиваемых пьес, но даже сам пробовал сочинять польки и другие танцы. Занятия музыкою продолжались и в вакационное время, когда среди прогулок и купанья в Суле будущий композитор мог слышать народные песни, исполняемые на улице дивчатами и парубками. Мотивы этих песен он тогда уже записывал, что доставляло большое удовольствие его дяде, женившемуся на простой крестьянке и говорившему не иначе, как по-украински.

У этого дяди, жившего в одном из соседних сел и любившего распевать старые запорожские песни, нашлись

распространявшиеся тогда в рукописях стихотворения Шевченко¹⁰. Они произвели на юного музыканта сильное впечатление своею музыкальною звучностью. Записывая у дяди слова и мелодии запорожских песен, воспитанный на учебниках из серии «Education maternelle»¹¹, Лысенко оценил и поэзию, и музыкальный склад народных украинских песен. Чтение появившихся на украинском языке повестей Кулиша¹² также изменило создавшееся у Лысенко предшествовавшим великосветским воспитанием воззрение, что людям его круга нужно говорить и писать только по-французски да еще разве в виде исключения – по-русски. Живя в Харькове у родича профессора Борисяка¹³, предшественника по геологическим исследованиям Юга России Докучаева¹⁴, Лысенко мог слышать русские романсы Варламова¹⁵, Ростопчиной¹⁶ и других авторов, курсировавшие в то время среди образованной публики, а также и украинские песни на слова Чужбинского¹⁷, и народные, на исполнение которых тогда еще не было запрета. Украинскими куплетами с другим колоритом музыки были переполнены пьесы тогдашнего украинского репертуара «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», «Сватання на Гончарівці»¹⁸ и др., какие посещал юноша.

Первое самостоятельное вокальное произведение после сочиненной в детстве польки написано было гимназистом Лысенко на слова, которые сочинил Старицкий¹⁹, проводивший вместе с ним вакационное время в деревне. Это было тогда, когда он в Харькове под руководством учителей проходил уже Моцарта²⁰ и Бетховена²¹, и Шопена²². Приобретши на исполнении произведений этих авторов беглость пальцев и выразительность игры, он продолжал составлять фигуры кадрили и других танцев на темы народных танцев (метелиц, дрибушек, козачков и т. п.). Но тем не менее первая вокальная композиция вылилась у Лысенко в строгом стиле тогдашних романсов русских, а не украинских, какие были в обращении (например, «Ні, мамо, не можна нелюба любити!»). Может, это произошло от того,

что предмет, к которому относились лирические словесные излияния, принадлежал к дворянской среде и к тому же носил прославленное Жуковским²³ поэтическое имя Текли.

Это была барышня, жившая по соседству в деревне, в которую влюбились оба гимназиста старших классов в вакационное время. В ее честь слова сочинил Старицкий, который по памяти позже (в 1903 году) воспроизвел только следующий куплет:

Ой ты, прелестное созданье,
Небесных радостей фиал!
Дай хоть единое лобзанье
За наш сердечный мадригал²⁴!

Перед предметом первой томной и нежной страсти этот «мадригал», музыку которого скомпоновал Лысенко, исполнен был Старицким при очень удобном случае, когда все трое были наедине в пустом барском доме, где Текла, за отъездом родных, оставалась полною хозяйкою. Оба влюбленные юноши-подростки были удостоены позволения расцеловать ручки восхитительной панночки-дворянки, которую могло бы шокировать, если бы «мадригал» был составлен на мужицком языке.

Но скоро для будущих создателей украинского театра и оперы окончился 6-й и 7-й (тогда последний) класс гимназии, и они попадают в шумную жизнь университетской молодежи Киева. Освобождение крестьян, вызвавшее в публицистике сильное оживление, отразилось и на студенческой жизни. На сходках студентов дебатировались вопросы об основах жизни народных масс. Такие статьи, как Костомарова «Две русских народности»²⁵, появление журнала «Основа»²⁶, издававшегося на русском и украинском языках, возбуждали вопросы о самобытности украинского народа, а противовесом этим учениям являлось среди великорусской публики учение славянофилов²⁷, также оживившееся под влиянием переведенных тогда сочинений о земской общине Людевита Штура и Гакстгаузена²⁸. Помещики, наезжавшие в Киев

проживать первые полученные ими выкупные платежи²⁹, стали появляться на улицах в национальных костюмах польских, великорусских и даже украинских. Отмена формы студентов и в среде университетской молодежи вызвала переодевание не в сюртуки общеевропейского образца, а в кунтуши, венгерки, поддевки, накидываемые сверх великорусских красных рубах-косовороток, свитки, жупаны, чемарки, байбарки³⁰, под которыми красовались вышитые украинские рубахи с лентами вместо пуговиц.

В то время в Киеве выстроено было здание городского театра на том месте, где помещается нынешний оперный театр. Кроме трупп профессиональных актеров в этом театре давались представления «любителей», главный контингент которых составляли студенты. Кроме пьес Островского³¹ («Не в свои сани не садись», «Бедность не порок» и др.) исполнялись польские и украинские пьесы; последних много появилось в печати при уменьшившихся строгостях цензуры. Пьесы эти изображали сцены из народной жизни. Припоминаются мне, например, такие: «Ятрівка», «Як би не вовк та не собака, був би Грицькові гарбузяка», «Не до любові»³². В других пьесах проглядывала тенденция противопоставления крестьянской доброты и панской жадности. Писали эти пьесы и студенты, и лица более солидных положений. Например, частный пристав Стафиевский³³ написал драму «Запропашена», в которой представлялась судьба дворянской дочери, воспитанной по несчастным стечениям обстоятельств в крестьянской семье и забывшей совершенно панский язык. После наказания виновных в ее краже из дворянской семьи для присвоения кем-то панского наследства, когда брат ее, воспитанный в Англии, возвратился домой и извлек ее из среды крепостных обратно в лоно дворянского сословия, подчеркивалось отношение этого выросшего в стране свободы лорда к крестьянке, воспитавшей его сестру, как к равной ему гражданке. Последняя, конечно, пела про свою воспитанницу:

Не дочка моя була ти –
Госпожа правдива!
Мали ж люди доглядати
Ворогам на диво!

Появление на сцене среди свиток и плахт разодетого в английский костюм пана с пледом на плечах, целовавшего руки бывшей своей рабе, вызывало умиление в публике, настроенной эмансипационно.

Украинские пьесы обязательно должны были иметь вокальные номера; Лысенко помогал их аранжировать. Играл он и в русских спектаклях, например, в «Женитьбе» Гоголя, где студент Монахов, впоследствии известный артист Александринского театра, исполнял роль Кочкарева; Лысенко играл Анушкина и особенно рельефно добивался сведений, умеет ли невеста говорить по-французски³⁴.

Были среди студентов и концертные меломаны; оркестром студенческим дирижировал обыкновенно поляк Ясинский; фортепьянные нумера лучше всех исполнял Лысенко. Концерты приезжих польских музыкантов – Контского, Венявского, Таборовского³⁵ отличались блеском, но польские театральные пьесы (например «Zapieczatowany Jasko»³⁶) не представляли чего-либо выдающегося. При дифференциации студентов по национальностям любительские студенческие спектакли обыкновенно составлялись из пьес на разных языках. Когда составлялась программа спектакля, велись ожесточенные споры о том, какая пьеса должна идти первую: великорусская, польская или «Наталка Полтавка». Спор переходил в дебаты о том, польский ли, великорусский, или украинский город Киев? На общих сходках студентов, а также на сходках по отдельным национальностям велись дебаты о предпочтении народничества, как служения низшим классам населения, национализму, т.е. отстаиванию и развитию отличительных черт великорусской, польской или украинской нации, без деления их на социальные классы.

Если в среде поляков такие дебаты перед восстанием 1863 г. имели характер стремления к восстановлению политической автономии Польши, то в группах великорусской и украинской они отливались в демократическое учение о необходимости знакомиться с жизнью освобожденной массы меньших братьев. В горниле этой шумной жизни студенческого юношества, искренне стремившегося выработать идеалы будущей трудовой жизни, определилось направление дальнейшей деятельности Николая Витальевича как общественного и музыкального деятеля.

По окончании университета он идет служить в ряды мировых посредников³⁷ первого призыва для составления уставных грамот освобождаемым от крепостной неволи крестьянам Таращанского уезда Киевской губернии.

В это время сознательной жизни Лысенко под знаком «хохломанства», окрещенного польскими помещиками «хлопоманством»³⁸, в душе его идет внутренняя борьба между служением украинскому народу как нации, и ему же как плембсу. Эта борьба напоминает подобную же борьбу у Шевченко³⁹, когда он, освобожденный от крепостной зависимости, стал учеником Академии художеств⁴⁰. Мне припоминаются рассказы и о Шевченко, и о Лысенко лиц знавших их.

Мой учитель рисования по гимназии Сошенко⁴¹ любил рассказывать о том, как он ловил Кобзаря Украины на непозволительных с его точки зрения занятиях.

– Прийдеш, бувало, до нього: стоїть на попітрі розпочата ним картина, в тому самому стані, як була й тиждень назад; а він скоренько заховає у шухлядку стола папір зі своїми віршами.

– «Що ж це ти, Тарасе, робиш? Усе свої вірші складаєш замість того, щоб кінчати картину! Коли взявся учитись малювати, то й працею постійно, а не уривками!»

– «Дак що робитимеш, коли світу мало у вашому Петербурзі: поки розведеш на палітрі фарби да розпочнеш малювати, вже й темно, пора й пензлі мити!». От так бувало відбрехується. А як

би менше писав свої «Катерини» да «Наймички»⁴², добрий б з нього маляр був!»

И. М. Сошенко не знал, что в будущем не картины и офорты, над которыми работал Шевченко, составят его славу, а именно «Катерини» и «Наймички».

Нечто подобное про своего сына рассказывает отец Лысенко Виталий Романович⁴³. «Вместо того, чтобы изучать хорошенько планы и документы для составления проекта уставной грамоты, Микола часто сидел за нотным листком, закрывшим те служебные бумаги, над которыми нужно было работать». Так говорил председатель съезда мировых посредников о работе своего подчиненного, хотя то был его родной сын... Изучающему концепции творений Глинки⁴⁴, Серова⁴⁵, Даргомыжского⁴⁶, Шумана⁴⁷ и великого реформатора оперной музыки Вагнера⁴⁸ писание докладных записок о разверстании в том или ином имении крестьянского надела от помещичьих земель казалось не столь спешным делом, как правильное изображение на нотной бумаге только что услышанной народной песни.

Влечение к музыке взяло верх над желанием улучшить экономическое благосостояние младших братьев. Лысенко вышел в отставку и на сколоченные на службе деньги отправился в Лейпцигскую консерваторию учиться теории композиции и совершенствоваться в игре на фортепьяно⁴⁹.

– «Das ist ein wirklicher Talent!»⁵⁰, – сказал профессор фортепьянной игры, услышав исполнения Лысенко пьес, предложенных ему для испытания его способностей. Учение в Лейпциге не изменило направления в музыкальных работах Н. В. Лысенко, но характер их становится степенью выше. Здесь он составляет и издает первый том собранных им раньше народных песен и первый выпуск своих тетрадей «Музики до Кобзаря»⁵¹.

Впечатление присылаемых им из-за границы в Киев композиций, произведенное на земляков, было головокружительное. И печатные произведения, и рукописный

«Заповіт» Шевченко, положенный им на музыку, поразили товарищей его, известных позже в науке и публицистике членов «Старой Громады» – Житецкого, Старицкого, Драгоманова, Антоновича⁵² и др. Тот украинский стиль и колорит, какой сумел дать этим музыкальным произведениям новый композитор, привел собравшихся на Тарасовской улице (названной так в честь Тараса Шевченко) к заключению, что на горизонте явился не только талант, но и талант истинно-украинский.

Такое домашнее признание за талантом Лысенко того же значения, какое имел для великорусской музыки Глинка⁵³, совпало со временем, когда на все украинское началось сверху гонение. Законы 1863 и 1876 г.⁵⁴, запрещавшие сначала публичное исполнение украинских песен, а затем печатание под нотными строками украинских слов, не изменили дальнейшей деятельности композитора. Он продолжает, несмотря на все препятствия, и этнографическую работу собирания народных песен, и творческую работу создания новых форм украинской музыки.

Он издает один за другим сборники народных песен, которых вышло 7 (по 40 песен в каждом выпуске); он организует хоры, для которых раскладывает по голосам не только украинские, но и великорусские, чешские, моравские, сербские и болгарские народные песни; он пишет и романсы, и дуэты, и трио, и квартеты, и сонаты, и ноктюрны, и сюиты, и одну за другой оперы, которые исполняются то любителями, то провинциальными оперными труппами. Бывали случаи, когда при запрещении исполнения в концертах украинских номеров текст народных песен и Шевченковских стихотворений приходилось переводить и на французский или великорусский языки, чтобы получить от полицмейстера разрешение на печатание афиши. Публика слушала слова «La pluie tombe dru du toit degbtant»⁵⁵ или «Мне право, все равно, умру ль я, иль буду жить в стране чужой», знала, что следовало с эстрады слышать не эти слова, а другие «Дощик дрібний аж із стріхи капотить» або «Мені однаково, чи

буду я жить в Україні чи ні...», и восторгалась национально-украинскими мелодиями под словами переводов, приветствовала своего Бояна, всегда на концертах лично аккомпанировавшего исполнителям, шумными овациями. Конечно, можно пожалеть, что певцы и певицы, воспитанные на чужих образцах, редко исполняют в концертах такие выдающиеся композиции Лысенко, как «Плач Ярославны», «Учіться, брати мої» и даже сложные произведения, как, например, его кантату «Бьют пороги». Последняя, кроме тех случаев, когда дирижировал ею сам автор, исполнялась, кажется, только 2 раза: в Харькове тамошним музыкальным обществом и в Санкт-Петербурге, когда истинные ценители красоты музыкальных произведений ознаменовали 35-летний юбилей композитора специально для него устроенным концертом.

Несмотря на столь продолжительный период служения Н. В. Лысенко чистому искусству, мы и до настоящего времени не имеем критической оценки специалистами музыкальных достоинств его произведений. Но это, может быть, указывает только на то, что достоинства эти очень высоки. Если 1-я опера Глинки была при жизни оценена как «*musique de cochers*»⁵⁶, а обстоятельная критика появилась лишь спустя долгое время после этого, то значит, что новаторы в области художеств не сразу признаются. Сопоставление Лысенко с Глинкою имеет свои основания. Если тот сумел ярко показать разницу характера польской национальной музыки от великорусской, то Лысенко в помянутых выше хоровых аранжировках песен южных и западных славян сохранил тип музыкальных дарований этих народов. Для изучения их в 1873 г. он предпринимал путешествие в страны, населенные галичанами, бойками, гуцулами, угорусинами, словаками, хорватами, сербами, словенцами и болгарам. Доклад его в Юго-Западном отделе Императорского Русского географического общества о характере славянских народных песен имеет большое значение⁵⁷.

Позже (в 1874–76) Лысенко ездил в Санкт-Петербург к

Римскому-Корсакову⁵⁸, изобретателю новых форм в оперной и симфонической оркестровке, знакомиться с этой частью композиции, а затем всю жизнь писал песни, думки, пьесы для фортепьяно и оперы. Каталоги его произведений, изданных Коципинским, Корейво и Издиковским, составляют довольно объемистые книги⁵⁹. Своей трудовой дороги, отданной музыке, урокам в разных заведениях и частных домах и, наконец, в организованной им школе в Киеве⁶⁰, он не заменял другими путями; но это не значит, что общественные интересы ему были чужды. При наших нравах и обычаях самым лучшим критерием при решении вопроса о том, интересуется ли кто-либо общественными делами, не состоя в чинах административного управления, кажется, может служить справка: подвергалось ли данное лицо арестам?

И здесь справка из жизни Николая Витальевича дает вполне определенный ответ. Уже в конституционное время, в XX веке, на седьмом десятке своей жизни Н. В. Лысенко был арестован, о чем с изумлением узнали все читатели телеграмм в российских газетах. С ним вместе была арестована сестра покойного историка и публициста Драгоманова⁶¹. Говорят, что даже тюремные сторожа и полицейские чины были поражены, что арестуют людей такого преклонного возраста. Добродушие, какое проявил при этом аресте покойный композитор, покорило даже жандармов. Когда ему после обыска было объявлено, что он должен отправиться в заключение, он попрощался с детьми, собрал в дорогу подушку и постельное белье, а затем заявил:

– По нашому звичаю, рушаючи в дорогу, треба усім посідати. Прошу шановних гостей сісти!

Жандармы подчинились не только этому приглашению, но и следующему затем, что необходимо всем помолиться перед отправлением в путь. В молитве «Отче наш» при жандармской обстановке, говорят, звучали особенно внушительно слова о прощении долгов, какие делают одни люди другим. Вооруженным саблями было ясно, что они должны повиноваться

человеку, который никому зла не делал, ибо и не мог делать по природному всепрощающему строю своей души. Недаром в специальном приложении к № 250 газеты «Рада»⁶² за настоящий год, посвященном памяти Лысенко, эта газета назвала его «людиною, що не мала ворогів».

Умел Н. В. Лысенко в качестве председателя правления Украинского клуба⁶³ смягчать гнев Угрюм-Бурчеевых⁶⁴, для которых после объявления украинцев «инородцами»⁶⁵ этот клуб представлялся бельмом на чистом фоне благополучия «националистов».

Им, конечно, концерты и литературные вечера, устраиваемые Лысенко с употреблением «мазепинского» языка, представлялись не отвечающими настроению политики текущей минуты. Как выдающегося выразителя стремлений украинского народа к саморазвитию, начальство считало Лысенко человеком вредным; но если Клуб просуществовал почти 2 года после объявления доброй половины русского народа крамольною, то этим он обязан был тому, что во главе его стоял Лысенко, за несколько дней до смерти узнавший о решении закрыть это учреждение.

Не вредным, а полезным человеком общества считали Лысенко те организации, которые присылали и присылают выражения сожаления о смерти этого служителя искусству муз. Киевская городская дума в первом заседании после его смерти, по предложению городского головы, почтила память его вставанием. Последним актом общественной деятельности композитора было участие его в избирательной компании в 4-ю Государственную Думу по 2-й курии, по которой от Киева избран был С. А. Иванов. Второй день подсчета избирательных бюллетеней совпал с днем закрытия Украинского клуба, на заседании которого, по обязанности председателя, должен был присутствовать Николай Витальевич. С 9 часов утра до 8 вечера он безвыходно работал в комиссии Бульварного участка, а отсюда прямо отправился в Украинский клуб – на его последнее заседание⁶⁶.

Лысенко был не только музыкант и композитор, но и гражданин; его знает и будет знать вся Украина: не найдется на ее просторе села, где бы не пелись его песни, где бы не исполнялись его задушевные композиции.

11 ноября 1912 г.

Украинская жизнь. – 1912. – № 11. – С. 9–19.

Коментарі

1. Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) – видатний український композитор, основоположник української класичної музики, активний діяч Київської Старої громади.

2. Йдеться про Глазунова Олександра Костянтиновича (1865–1936) – російського композитора, диригента, професора, а згодом директора Петербурзької консерваторії, та Габеля Станіслава Івановича (1849–1924) – оперного співака, композитора, режисера, професора Петербурзької консерваторії.

3. Лохвиця – місто, повітовий центр Полтавської губернії (тепер – районний центр Полтавської області).

4. Сумцов Микола Федорович (1854–1922) – український фольклорист, етнограф, літературознавець та громадський діяч, професор Харківського університету, член-кореспондент Російської Академії наук.

5. Старицький Михайло Петрович (1840–1904) – український поет, драматург, прозаїк, театральний та громадський діяч.

6. «Киевская старина» – щомісячний історико-етнографічний та літературний журнал. Видавався у Києві російською мовою у 1882–1907 рр. (останній рік – українською мовою під назвою «Україна»).

7. Йдеться про російських офіцерів, які брали участь у придушенні революції 1848–1849 рр. в Австро-Угорщині.

8. Йдеться про вплив матері М. В. Лисенка Луценко Ольги Єремівни, випускниці Смольного інституту шляхетних дівчат у Петербурзі. Вона розмовляла виключно французькою мовою і примушувала до цього усіх членів родини.

9. Туше (франц.) – у музиці характер, спосіб доторкання (також нажиму, удару) до клавіш фортепіано, який впливає на силу і окраску звуку.

10. Йдеться про літературні твори Шевченка Тараса Григоровича (1814 – 1861) – українського поета, прозаїка, художника.

11. *Education maternelle* (франц.) – дитячий садок.

12. Йдеться про оповідання Куліша Пантелеймона Олександровича (1819–1897) – українського письменника, поета, драматурга, етнографа і фольклориста, перекладача.

13. Йдеться про Борисяка Ничипора Дмитровича (1817–1882) – геолога, професора Харківського університету, дослідника геологічної будови півдня Росії, зокрема Харківської губернії. У 1860-х рр. видав кілька «Памятных книжек Харьковской губернии».

14. Докучаєв Василь Васильович (1846–1903) – відомий російський геолог і ґрунтознавець.

15. Йдеться про романси Варламова Олександра Єгоровича (1801–1848) – російського композитора і співака.

16. Ростопчина Євдокія Петрівна (1811/12–1858) – російська письменниця, авторка ліричних віршів, поем, повістей, романів.

17. Йдеться про Афанасєєва-Чужбинського Олександра Степановича (1816–1875) – російського й українського поета, письменника, перекладача і етнографа.

18. Йдеться про п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль–чарівник» І. П. Котляревського, а також «Сватання на Гончарівці» Г.Ф. Квітки-Основ'яненка.

19. Йдеться про Старицького М. П. (див. коментар № 5).

20. Моцарт Вольфганг Амадей (1756–1791) – австрійський композитор, капелмейстер, скрипаль–віртуоз, органіст.

21. Бетховен Людвіг Ван (1770–1827) – німецький композитор, піаніст і диригент.

22. Шопен Фрідерік (1810–1849) – польський композитор і піаніст.

23. Жуковський Василь Андрійович (1783–1852) – російський поет, один з творців російського романтизму.

24. Мадригал (франц. *madrigal*) – у XIV–XVI ст. невеличкий музично-поетичний твір любовно-ліричного змісту, з XVII ст. – невеличкий вірш-комплімент.

25. Див.: Костомаров Н. И. *Две русских народности // Основа*. – 1861. – № 3. – С. 33–80.

26. Йдеться про перший український щомісячний громадсько-політичний і літературно-художній журнал «Основа», що видавався у Петербурзі протягом 1861–1862 рр.

27. Йдеться про вчення слов'янофілів, представників одного з напрямів російської суспільної думки середини XIX ст., які виступали за принципово відмінний від західноєвропейського шлях розвитку Росії на основі її самобутності (патріархальність, консерватизм, православ'я).

28. Йдеться про твори Штура Людовіта (1815–1856) – ідеолога і керівника словацького національного руху 40-хх рр., поета й ученого, та Гакстгаузена Августа (1792–1866), барона, пруського чиновника, економіста. У 1843 р. він подорожував по Росії і залишив праці про особливості російського аграрного ладу і селянської общини, які вплинули на російську суспільну думку середини XIX ст.

29. Йдеться про кошти, які сплачували колишні кріпосні селяни поміщикам за отриману внаслідок реформи 1861 р. землю.

30. Перераховуються різні види верхнього чоловічого й жіночого одягу українців, поляків, росіян, угорців.

31. Йдеться про комедії російського драматурга Островського Олександра Миколайовича (1823–1886) «Не в свои сани не садись» (1852) та «Бедность не порок» (1853).

32. «Ятрівка» (1864) – твір маловідомого літератора О. Цисса. П'єсу «Не до любові» написав Залюбовський Григорій Антонович (1836–1898).

33. Інформацію про пристава Стафівського та його драму «Запропащена» виявити не вдалося.

34. Йдеться про персонажів відомої комедії М. В. Гоголя «Женитьба, или Совершенно невероятное событие в двух действиях» (1841) та виконавця ролі Кочкарева, студента історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира Монахова Іполіта Івановича (1841–1877) – згодом відомого артиста Петербурзького Александринського театру.

35. Йдеться про концерти польських музикантів Контського Аполінарія (1825–1879), Венявського Генріка (1835–1880), Таборовського Станіслава Осиповича (1832–1890).

36. Автора п'єси встановити не вдалося.

37. Мировий посередник – посада, запроваджена згідно з «Положеннями» від 19 лютого 1861 р. для сприяння у проведенні селянської реформи 1861 р. Призначалися Сенатом по представленню губернської влади з місцевих дворян. Основні їх функції полягали у перевірці, затвердженні й введенні у дію уставних грамот, вирішенні суперечок між поміщиками і селянами.

38. Хлопоманство – народницько-культурна течія в середовищі української інтелігенції на Правобережній Україні у 50–60-х рр. XIX ст., яка прагнула зближення з народом.

39. Див. коментар № 10.

40. Йдеться про Петербурзьку Імператорську Академію мистецтв (1757–1917) – вищий навчальний заклад у галузі образотворчих мистецтв.

41. Йдеться про вчителя малювання 2-ї Київської гімназії Сошенка Івана Максимовича (1807–1876) – художника і педагога, одного

з найближчих друзів Т. Г. Шевченка. У 1832–1838 рр. навчався у Петербурзькій Академії мистецтв, з 1856 р. викладав малювання у київських гімназіях.

42. Йдеться про твори Т. Г. Шевченка – поему «Катерина» (1838) та повість «Наймичка» (1852–1853).

43. Батько Н. В. Лисенка Віталій Романович був полковником Орденського кірасирського полку.

44. Йдеться про Глінку Михайла Івановича (1804–1857) – композитора, засновника російської класичної музики.

45. Серов Олександр Миколайович (1820–1871) – російський композитор і музичний критик.

46. Даргомижський Олександр Сергійович (1813–1869) – російський композитор, який слідом за М. І. Глінкою заклав основи російської класичної музичної школи.

47. Шуман Роберт (1810–1856) – німецький композитор.

48. Йдеться про реформатора оперної музики, німецького композитора і диригента Вагнера Ріхарда (1813–1883).

49. У Лейпцігській консерваторії М. В. Лисенко навчався у 1867–1869 рр.

50. *Das ist ein wirklicher Talent!* (нім.) – це дійсно справжній талант.

51. У жовтні 1868 р. вийшов з друку перший випуск українських пісень для голосу з фортепіано (40 пісень). Того ж таки року на замовлення західноукраїнських діячів до роковин смерті Т. Г. Шевченка М. В. Лисенко написав музику до «Заповіту». Цей твір поклав початок циклу під назвою «Музика до Кобзаря», який включає понад 80 вокально-інструментальних творів різних жанрів.

52. Йдеться про діячів Київського Старої громади філолога і етнографа Житецького Павла Гнатовича (1837–1911); українського письменника, драматурга і театрального діяча Старицького Михайла Петровича (1840–1904); публіциста, історика, фольклориста Драгоманова Михайла Петровича (1841–1895); українського історика, археолога, етнографа, археографа Антоновича Володимира Боніфатійовича (1834–1908).

53. Див. коментар № 44.

54. Йдеться про циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва від 18 липня 1863 р. до територіальних цензурних комітетів з вимогою призупинити публікацію релігійних, навчальних і освітніх книг українською мовою. Розпорядження російського імператора Олександра II від 18 травня 1876 р. доповнило утиски заборонаю публікації оригінальних творів, текстів до нот, театральних вистав і публічних читань українською мовою, а також ввезення з-за кордону україномовних видань.

55. *La pluie tombe dru du toit degbtant* (франц.) – дощові краплі рясно вистукували по даху.

56. *Musique de cochers* (франц.) – музика візників.

57. Йдеться про спільну подорож О. О. Русова та М. В. Лисенка у липні – серпні 1873 р. до Австро-Угорщини й Туреччини для вивчення фольклору слов'янських народів. Проаналізувавши зібраний під час подорожі матеріал, М. В. Лисенко дійшов висновку про те, що записаним ним та О. О. Русовим слов'янські мелодії, дуже близькі до українських дум, чумацьких та весільних пісень.

58. Римський-Корсаков Микола Андрійович (1844–1908) – російський композитор, педагог, диригент, громадський діяч. М. В. Лисенко навчався у нього у 1874–1875 рр.

59. Йдеться про видавців каталогів творів М.В. Лисенка. Коцитинський Антон Гіацинтович (1816–1866) – польсько-український фольклорист, видавець, композитор. У 1855 р. відкрив музичну крамницю і видавництво у Києві. Публікував нотні видання українських композиторів. Корейво Болеслав Вікентійович (?–?) – книговидавець, власник книжкових і нотних крамниць в Одесі та Києві. (див.: Збірник українських пісень. Вип. 1 / зібрав і у ноти завів М. Лисенко. – К.: У Болеслава Корейво, [1868]. – 95 с.). Іздиговський Леон Вікентійович (1827–1865) – видавець. У 1859 р. заснував книжкове видавництво і нотну крамницю, які згодом очолив його син Владислав Леонович Іздиговський.

60. Восени 1904 р. М.В.Лисенко створив у Києві музично-драматичну школу – перший український навчальний заклад, що надавав вищу музичну освіту за програмою української консерваторії.

61. Йдеться про арешт М. В. Лисенка у лютому 1907 р. Разом з ним була заарештована письменниця і громадська діячка, сестра історика і публіциста М. П. Драгоманова Косач Олена Петрівна (Олена Пчілка) (1849–1930). Наступного дня М. В. Лисенко був звільнений.

62. «Рада» – щоденна громадсько-політична, економічна й літературна газета ліберального напрямку українською мовою, яку видавав і фінансував Є. Х. Чикаленко. Виходила в Києві від 15 вересня 1906 р. до 2 серпня 1914 р.

63. Йдеться про український клуб «Родина», створений як літературно-мистецька спілка у 1908 р. з ініціативи М.В. Лисенка. Проводив громадські зібрання, концерти, лекції, виступи співаків, кобзарів.

64. Йдеться про персонажа роману М.Є. Салтикова-Щедрин «История одного города» Угрюм-Бурчеева, який був одним з градоначальників міста Глухова. Прізвище героя стало називним для адміністраторів-самодурів.

65. Йдеться про урядовий циркуляр від 20 січня 1910 р., який оголошував українців «інородцями».

66. М.В. Лисенко помер 24 жовтня (6 листопада) 1912 р. у Києві.

СПОГАДИ ПРО ПИРОГОВА¹

Дозвольте мені на сторінках «Світла»² подати деякі спогади про людину, що несла світло молодому поколінню, над яким вона мала силу свого великого розуму.

Такою людиною був Пирогов, попечитель Київської шкільної округи в кінці 50-х років минулого століття. Попечителем був він не довго, але за ті 2–3 роки, що він пробув на цій посаді, багато зробив у справі просвіти. Поперед того він був професором хірургії у Петербурзькій медико-хірургічній академії, де за 14 літ зробив більш 12 тисяч вскритій тіл людських і став знаменитим хірургом, звісним по всій Європі. У війнах на Кавказі й під Севастополем³ він робив сотні й тисячі операцій пораненим солдатам; та й трудніші і більш тонкі операції при хворобах і зверхніх, і внутрішніх частин тіла людського він робив так чисто й так скоро, як не могли того зробити другі лікарі-хірурги; не дивно, що слава його гриміла на увесь світ, і його викликали туди, де не могли дати ради інші лікарі. Коли Гарібальді⁴, славний вояка за свободу Італії, був поранений, то найкращі італійські хірурги не могли одшукати місця, де в тілі його зосталася куля, і покликали Пирогова, бо певні були, що під його руками ніяка шкода не станеться їх дорогому визволителеві з неволі. І Пирогов одшукав кулю, вирізавав і поставив на ноги Гарібальді.

Але не про хист хірургічний, не про ті незчисленні книжки по медицині, які написав Пирогов латинською, російською, німецькою й французькою мовами, я хочу згадати у столітні роковини од народження цього великого чоловіка (він народився 13 листопада 1810 року). Згадуються мені мої дитячі літа, коли вчився я у середніх класах київської гімназії⁵. Пройшла тоді чутка, що буде в нас новий попечитель, що переїде до нас з Одеси. Чогось усі гомоніли, що настане новий вік у вихованні гімназистів. Казали нам старші, що він не тільки у хірургії вмیه робити чудеса, а й у навчанні не тільки дітей-гімназистів, а й

дорослих студентів, і навіть офіцерів у вищих чинах – капітанів та полковників.

Дивно нам, хлопцям, здавалося, як-то можна навчати чомусь таких людей. Але розказували про «чудо» «Морського збірника», що у цьому воєнно-морському журналі Пирогов щось таке написав, що один з капітанів чи полковників, який тільки й робив, що сік різками і бив на ученнях своїх солдат, прочитавши якусь статтю Пирогова, зовсім перемінився – не тільки залишив екзекуції, а й став лагідніше поводитися з солдатами.

– То що ж з того? – казали гімназисти, – він же нас не буде вчити, бо ж він не учителем сюди їде, а попечитель нас ніколи й не бачить!

Як приїхав новий попечитель, то вчителі наші якось інакше почали поводитися з нами: вже не так часто кричали на нас за наші провини.

Щось зовсім чудне сталося далі у нашій гімназії. Рознеслася чутка, що по неділях у наших же класах збираються якісь «воскресні школи». Забігали ми у неділю побачити це диво. І справді: у тому ж самому класі, де вчора я сидів, тепер було повно простих маленьких хлопчиків і дівчат; інші з їх не те що бідно були одягнені, а таки й босі! Сидять на наших лавах, держать якісь маленькі книжечки, що звалися тоді «метеликами», і навчаються читати по-українському; а учить їх якийсь студент. В другому класі те ж саме. А по коридору ходить інспектор наш і так само по-українському наставляє замурзаних дітей, у який клас їм треба йти вчитися.

Деякі чиновні люди, чуючи про таке диво, казали, що довго така «демократія» не продержиться, що це – якась розпушта, що студенти ті, які взялися учити голоту, тільки свою науку забувають. Другі їм приводили слова Пирогова, що вчиття й життя – одно й те ж, що учитися людина починає вже з першого року свого життя і учиться до самої могили. Ми дослухалися до суперечок старших, звісно мовчки, не сміючи й своє слово вставити, але серцем своїм чогось цілком були на боці Пирогова.

Що далі – то все дивніше. З'явилося «приглашення» нас, учеників, на «бесіди», що по суботах одбуватимуться у присутності самого попечителя, то у Першій, то у Другій гімназії. Як же ми підемо на ті «бесіди», де сам «попечитель» буде? Ми – учителів наших боїмося, директора – ще дужче, а як же бесідувати з таким великим начальником? Та й про що ми можемо з ним розмовляти, ми, що не всі «спряження» ще знаємо та й задачі арифметичні без помилки не всі ще втнемо порішити!

З острахом йшли ми на ці «бесіди». З тремтінням тинялися по залі, де стояв посередині стіл, а навкруги його стільці. Чи це учителі тут сидітимуть? А може екзамен який буде?

Входить Пирогов, лиса стара людина, що завжди якось одним оком поглядає у гору. Сідає за стіл і нас просить сідати. Нахилив голову, взяв олівця, почав з ним гратися, поки стукотіння од пересовування стільців затихло. Той олівець якось впав на долівку. Кинулися, хто ближче, його піднімати. Попечитель і собі доставати його потягся: щось заговорив. Наші ученики пристали до розмови про те, чого це впав олівець та чого, кинувшись доставати його, той того пхнув, а той другого, та трохи не зачепили й самого попечителя. Він теж роз'ясняв так чи інакше, чого це той ученик вправо, а той вліво посунувся...

Так почалися ті «бесіди», і якось усі забули, що вони – тільки ученики, а то – начальник не тільки над усіма гімназіями, а й над університетом. Ті ученики, що звикли мовчати, коли учитель говорить, а запитати його про що-небудь вже розучилися, що ще робили, коли були у першому класі, тепер просто сперечалися з учителем учителів, говорили йому, що він помиляється. А він користувався кожним словом того чи другого ученика і переходив з одних думок до других так непомітно для всіх, що ми й не стямалися, коли через годину або через дві, розчервонівшись од незвичного розумового напруження, вислухували од Пирогова ті домисли, до яких ми вже й самі домислилися, але які вже не так були прості й банальні, як те, з чого він почав ці «бесіди».

Тут вже ми всі мовчали й ковтали слово за словом усе, що вже систематично викладав нам цей високо-превосходительний попечитель.

Коли повернулися ми додому, та почали дома розказувати, що було на «бесіді», нам здавалося, що й за три дні усього того не перекажеш, що ми начебто самі видумали, а він, Пирогов, нам тільки розтлумачив так ясно, наче все це ми учили добре і вивчили якнайкраще.

Літ через 10 після того, коли вже я сам був учителем, коли вже знав добре й теорію, і історію педагогіки, частенько згадувалися мені ці Пироговські «бесіди» його з школярами, і тоді тільки оцінив я той «Сократівський» метод навчання, по якому Сократ⁶ навчав своїх дорослих учеників Платона⁷, Ксенофонта⁸ й інших. Цей спосіб – заставити самого школяра доходити до того, що знає учитель – нелегкий. Нам здавалося, що це усе так просто, а ми й не знали, скільки часу готувався Пирогов до цих простеньких розмов, які нас доводили до кращого розуміння всього, що ми вчили і з граматики, й з фізики, й з геометрії, і з історії, і з літератури. Всього він умів, що ми вже знали, доторкнутися на тих бесідах, усе, що ми знали, умів пояснити так, що й досі, вже старого віку людиною, я згадую ті думки його, що ведуть нас з темряви до світла!

Згадували у листопаді цього року пам'ять Пирогова лікарі, які свої з'їзди назвали його іменем – «Пироговські з'їзди». А треба б, щоб і вчителі пригадали його; треба, щоб вони ознайомилися з його творами по педагогіці, бо ті думки, що зустрічаються у цих його творах, рідко коли в інших книжках знайдемо.

Світло. – 1910. – Кн. 3. – С. 18–21.

Коментарі

1. *Пирогов Микола Іванович (1810–1881) – російський вчений, лікар, педагог і громадський діяч, член-кореспондент Російської Академії наук (1847). Попечитель Одеського (1856–1858) і Київського (1858–1861) навчальних округів. З 1866 р. мешкав у своєму маєтку в с. Вишня Вінницької губернії, звідки як консультант з військової медицини й хірургії виїздив на театр військових дій під час франко-пруської (1870–1871) та російсько-турецької (1877–1878) воєн. Як педагог виступав за автономію університетів та підвищення їхньої ролі у розповсюдженні знань серед народу. Намагався запровадити загальне початкове навчання, був організатором недільних початкових шкіл.*

2. *«Світло» – український літературно-педагогічний журнал, що видавався в Києві з вересня 1910 по серпень 1914 рр.*

3. *Йдеться про бойові дії на Кавказі (1847–1848) та Кримську війну 1853–1856 рр.*

4. *Йдеться про Гарібальді Джузеппе (1807–1882), народного героя Італії, під керівництвом якого було звільнено Південь Італії від військ Австрії, що забезпечило перемогу Італійської революції 1859–1860 рр. Під час франко-пруської війни 1870–1871 рр. добровольцем воював на боці Франції.*

5. *О. О. Русов навчався у Київській 2-й гімназії у 1856–1864 рр.*

6. *Сократ (470/469–399 до н. е.) – давньогрецький філософ, один з родоначальників діалектики як методу відшукування істини шляхом постановки допоміжних питань – так званого сократичного методу.*

7. *Платон (428 або 427 до н. е. – 348 або 347 до н. е.) – давньогрецький філософ-ідеаліст, учень Сократа, близько 387 р. до н. е. заснував у Афінах школу.*

8. *Ксенофонт (бл. 430–455 або 354 до н. е.) – давньогрецький письменник та історик.*

О. П. ШЛИКЕВИЧ¹ (НЕКРОЛОГ)

Важко такі звістки одбирати, як прийшла оце про смерть Олександра Полікарповича Шликевича. Здається, не слід би вмирати людям прогресивно-демократичного напрямку тепер, коли збільшується сила темного аристократичного обскурантизму. Здавалося б, що таким людям, як був померлий у Козельці Чернігівської губернії О. П. Шликевич, саме тепер треба йти знов на поле громадянської праці, щоб обороняти й обстоювати знов прості й ясні принципи загального благобуту, а не інтереси якоїсь котерії². Скільки літ міг би ще прожити Олександр Полікарпович, чоловік оградний, здоровий, повний світлого розуму й непохитної волі, можна вилічувати по таблицях страхування життя, які розробляти так любив небіжчик, але тепер це було б вже даремною працею: маємо факт, що його вже немає!

Немає його, як діяча, серед нас, але він житиме в нас, в наших серцях і в головах наших нащадків, бо те, що зробив він за життя своє, зостанеться й надалі вихідними пунктами, з яких будуть починати свою діяльність немало людей і з Чернігівської губернії, для якої він жив, та й з інших місцевостей. Учився Олександр Полікарпович у Московській Петрово-Розумовській академії хліборобства³, і це поклало на дальше його життя свої риси. Маючи невеликий хутір у Козелецькому повіті, обраний був він у гласні Козелецького земства, а серед них потім і головою Козелецької повітової земської управи. Думки його, що земство повинно витратити немалі гроші на поліпшення народних звичаїв у сільському господарстві, не дуже-то подобалися тим гласним, що звикли кермуватися своїми особистими інтересами при обмірковуванні земських громадянських справ. Через те він недовго пробув головою Козелецької управи, але був обраним зате у члени Чернігівської губернської управи, де й почав працювати, не покладаючи рук. Організація страхового діла у цій губернії, заснована на розробці статистичних дат цього діла за 25 літ старої його історії, цілком була вироблена Олександром

Полікарповичем і прийнята губернськими земськими зборами. Це діло – обов'язкове для земства, а через те суперечок не було.

Не так віднеслося земство до тих проектів О. П. Шликевича, де думка його давала початки нових праць. У Чернігівській губернії є немало боліт (83 тис. десятин), у які не можна пробратися ні косарям для косовиці трави, ні пастухам для випасу скоту. Немало труда довелося Шликевичу докласти до того, щоб переконати земство, що слід ті болота осушувати та витратити на те земські гроші. Не рік і не два поясняв він гласним, що коли вони втерять десятки тисяч, то народ матиме сінокоси, ціна яким перебільшить сотні тисяч рублів, і житимуть люди й скот при кращих обставинах. Шликевич добився того, що болота нижнього басейну Десни (од Коропа до Києва) були виміряні на земські кошти й нанесені на плани й карти спеціалістами Західної експедиції осушування боліт; тоді він прийнявся за те, щоб болота по замерлій річці Трубайлу були прокопані каналом од залізнодорожної станції Заворич до границі Полтавської губернії⁴. З 1895 по 1898 рік у торф'яному намুলі копали канал у 4 сажня завширшки та 2 аршини глибини⁵. Спочатку роботу вели просто лопатами, одливаючи воду відрами, а потім – із допомогою водоотливних насосів Летестю. Любив покійник розказувати про перший приступ до цих робіт, коли робочі добралися по дошках до середини болота, не одважувалися лізти у воду. Це було на границі Полтавської губернії. «Виручила нас і усю справу, – казав він, – одна жінка: А доки ж ми будемо так стояти? Не на те нас наймано, щоб дивитися на болото, а щоб копати», – сказала вона, вскочила вона в болото вище грудей і почала копати. Тоді за нею осмілилися вскочити в воду й багнуку і другі, і почалася робота!».

На другий рік люди села Русанова⁶ вже двічі косили сіно там, куди раніше небезпечно було пускати й скотину, щоб не загрузла. Те, що здавалося земцям мріями, стало ділом корисним для сільського господарства. О. П. Шликевич бажав діло земства поставити на добрий шлях і не жалів труда робити договори земства з сотнями землеводільців, через землі яких

проектована була канава. Нелегко було усіх умовити на такі договори, але сила переконання О. П. перемагала усі перешкоди, і він доводив діло до кінця; заляпаний багном, весь мокрий вертався він ввечері на нічліг у хату і часто по цілих ночах працював над планами, картами та бухгалтерськими книжками, щоб вранці знов іти з астроябією на місце роботи.

Немало він зробив і для того, щоб земство Чернігівське взяло на себе од правительства содержування шосе, яке йде з Києва на Гомель⁷; і та сітка метеорологічних станцій⁸, яку, коли він вийшов з гласних, ретрогради порішили знищити, доведена була його ж трудами до того, що Чернігівська губернія налічувала за його час 7 станцій 2-го розряду, 76 станцій 3-го розряду і 177 станцій для запису сільськогосподарських феноменів. Живо спочував О. П. Шликевич усім тим заходам, де наука могла б служити щоденним потребам народу. Ми не говоримо вже про те, що він закоханий був у математику та статистику, і в історії розвитку у нас останньої науки його ім'я останеться звісним як вигадчика тих особливо талановитих вироблених їм комбінаційних таблиць по Козелецькому повіту, які зробили свого роду епоху у земській статистиці. Не можна при кінці замітки про цю людину поминути й тих щирих відносин до українського національного руху, якими він себе виявляв і в Чернігівській українській громаді, і в Петербурзі, де він потім був завідуючим страховим відділом товариства «Компанія Надежда». Подвоївши для цієї К⁰ доходи з 1 ½ мільйона карбованців на 3 мільйони за кілька літ керування цією справою, він покинув її, коли побачив, що діло ведуть погано. Своїм умінням розбиратися в трудних завданнях свого діла між страховими акціонерними товариствами він, як кажуть у Петербурзі, заробив собі таку «марку», що в останній час його кликали знов на місце директора одного з цих товариств. Але нагла смерть припинила надії страховиків, що він буде керувати їх ділом. Хай же пам'ять його зостанеться між нами!

Коментарі

1. Шликевич Олександр Полікарпович (1849–1909) – земський та громадський діяч, член Чернігівської губернської земської управи у 1893–1895 та 1909 рр. О. О. Русов працював разом з О. П. Шликевичем у Чернігівському губернському земстві у 1894–1899 рр., а потім за його допомогою у Петербурзькій страховій компанії «Надежда» у 1902–1908 рр., а також у Чернігівській та Петербурзькій українських громадах.

2. Котерія (франц. *coterie* — гурток, згуртована група), у середньовічній Західній Європі — озброєний загін найманців.

3. Петровська сільськогосподарська академія була заснована в 1865 р. під Москвою, в Петровському-Розумовському і називалася Петровською землеробською і лісною академією. У 1890–1894 рр. – Петровська сільськогосподарська академія, з 1894 р. – Московський сільськогосподарський інститут, з 1917 р. – знову Петровська сільськогосподарська академія, з 1923 р. – Сільськогосподарська академія ім. К. А. Тімірязєва, насьогодні – Московська сільськогосподарська академія ім. К. А. Тімірязєва

4. У червні 1899 р. були закінчені роботи по проведенню магістрального каналу по болоту Трубайлу від залізничного полустанку Заворич до кордону Полтавської губернії довжиною 26 верст 267 сажнів. Після цього земство розпочало роботи по укріпленню берегів та облаштуванню бокових гілок каналу. Загалом, внаслідок меліоративних робіт понад 4000 десятин болота було перетворено на луки.

5. Російські міри довжини: аршин – 0,711 м, сажень – 2,134 м.

6. Русанов – село тогочасного Остерського повіту Чернігівської губернії, сьогодні – Броварського району Київської області.

7. Питання про передачу шосе Київ – Гомель на утримання Чернігівського губернського земства розглядалося гласними у 1895–1896 рр.

8. Метеослужба в Чернігівській губернії була створена губернським земством у 1894 р. під керівництвом професора Київського університету св. Володимира П. І. Броунова. На початку 1895 р. у губернії діяли 200 пунктів спостереження за погодою, 82 з яких мали спеціальні прилади. Перший огляд метеорологічних явищ Чернігівської губернії був опублікований у вересневому номері «Земского сборника Черниговской губернии» за 1894 р.

ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ О П. П. ЧУБИНСКОМ¹

Первый раз про Павла Платоновича Чубинского я узнал, когда был учителем Киево-Подольской прогимназии и секретарем совета² ее получена была от Императорского Русского Географического общества бумага, что П. П. Чубинский командирован в Юго-Западный край для обследования его в этнографическом отношении, и Общество обращается с просьбою к разным учреждениям оказывать ему содействие. Конечно, наша прогимназия никакого содействия исследователю не оказала, так как он ездил по селам и там, а не в городах, собирал материалы, составившие впоследствии семь томов, изданных Географическим обществом. Это было в 1870 или 1871 году. Тогда же, в качестве члена Старой Громады, от В. Л. Беренштама³ я слышал рассказ о том, как высылали из Киева в Архангельскую губернию Чубинского за то, что он сочинил песню «Ще не вмерла Україна»; а позже (в 1872 году) я и лично познакомился с Павлом Платоновичем на одном из собраний Громады. Это был плотный человек с небольшою стриженою бородою и молодыми усиками. Говорил он горячо, увлекая слушателей планами разных научных предприятий. И когда его слушали, всем казалось, что то, что он предлагает, и естественно, и необходимо, и выполнимо, и только поражались, почему это самое раньше никому в голову не пришло.

– Поедем, братцы, опишем ярмарку! – предлагает Чубинский, и ехали в Борисполь, и составляли план завоевания для науки форм денежного торгового обращения на ярмарке, знаний, чем промышленяет Борисполь и окрестные села, что они производят и для кого, что, как, кому и почем продают. Мордовцев⁴, рассказывая в столичных журналах об этом напечатанном исследовании, находил недостатки и в методах работы, и в выборе объектов исследования, но не мог не признать, что тут чем-то новым пахнет, что нужно производить такие работы: ведь тогда земства еще не задумывались над способами изучения экономической жизни.

«Сила черноземная наш Чубинский! – говорил Драгоманов. – Потому и прет вперед!».

И мы все видели, что это действительно – сила, черноземная ли, или просто интеллигентная, но такая сила, которой нельзя не повиноваться.

Привозит Чубинский Остапа Вересая⁵ из имения Григория Павловича Галагана⁶ и мне говорит: «Пусть он у тебя поживет, а ты у него весь репертуар его песен запиши». Можно ли возражать против такого приказа? Я записываю не только песни и думы, но и его биографию, которая появляется потом в «Записках» Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества⁷.

Или вот другой факт. «Захалывна» книжечка Тараса Григорьевича Шевченка досталась в руки одного из членов Громады; в ней есть много произведений, еще не печатанных в старых изданиях «Кобзаря»: нужно, следовательно, издать более полное собрание стихотворений Шевченка. Громада обсуждает вопрос, как осуществить такое предприятие, и оно представляется очень трудным и сложным: в Санкт-Петербурге тогда издатели «Кобзаря» Кожанчиков и Лисенков⁸ вели тяжбу именно о праве издания, и разные судебные инстанции разное разрешили дело. Оно представлялось очень запутанным вследствие собственноручной надписи Шевченка на каком-то экземпляре. Но для ясного ума юриста Чубинского оно оказалось так просто, что никто не возражал против его предложения. А оно было таково:

«Саша-ангел⁹ моложе всех нас; пусть он и поедет в Кирилловку и привезет сюда или обоих братьев Тараса Григорьевича, Осипа и Микиту, или хоть одного из них. Теперь им принадлежит право собственности произведений бездетного поэта; мы с ними сторгуемся, заключим купчую крепость, и будем издавать».

Такие приблизительно слова П. П. Чубинского требуют некоторых пояснений. В те времена обращения среди публики

песен и арий Верстовского¹⁰, романсов Ростопчиной¹¹ и Варламова¹² была в ходу песенка:

«Саша-ангел! Как не стыдно

Вещь чужую взять и не отдать»

Причем под этой вещью разумелось сердце некоей девы. Чубинский почему-то называл пишущего настоящие строки «Сашей-ангелом», которому и предстояло поехать в Кирилловку. И это предложение Чубинского, как и все другие, не встретило никаких возражений: Саша-ангел взял отпуск у директора Киевской 1-й гимназии, где служил тогда учителем, исхлопотал «подорожную» (так как тогда на Звенигородку не было еще железного пути) и привез одного из братьев Тараса Григорьевича в Киев, где за удостоверением полицеймейстера фон-Гиббенета и была заключена купчая на 5 000 рублей.

Позже я часто вспоминал эту сцену, и мне всегда приходило в голову, почему это есть такие люди, предложения которых без всяких обсуждений и споров сразу принимаются не иначе, как обязательный для всех закон, требующий только выполнения. Припоминался мне всегда при этом тот обаятельный образ толстого, дородного человека, который, как Вакула-коваль¹³, мог бы в своей ладони расплюснуть подкову, но силу свою применял не при помощи мускулов, а пуская в ход доброту глаз и сердечную, и мягкую задушевность голоса, который в других случаях мог греметь довольно громко и грубо; но тогда он не приказывал, а проклинал что-либо мешающее исполнению хорошо задуманного предприятия прогрессивного свойства.

А когда в оркестре, собранном и созданном Чубинским, все, налаженное по плану главного дирижера этого оркестра, шло как по маслу, выполняя все мелкие нюансы, им указанные, сам дирижер скрывался из виду или же являлся как бы посторонним зрителем или слушателем. Таким он бывал после организации какого-либо спектакля; таким явился и тогда, когда состоялась однодневная перепись населения и домов г. Киева¹⁴. Подготовка к этой переписи шла очень долго: более года толковали и

о программе ее, следовательно, и о содержании, и объеме исследования, а также и о разграничении деятельности Распорядительного и Наблюдательного Комитетов. Формуляры для описания дворов, квартир и личные карточки печатались еще при мне; но самая перепись произведена была, когда я был уже в Санкт-Петербурге. Туда мне писал о самом ходе переписи член Юго-Западного отдела Географического общества Ф. К. Волков¹⁵, и писал именно то, что лучше всего характеризовало П. П. Чубинского и его скромность. Снег в день переписи не помешал ее правильному, плавному ходу; удалась она превосходно; но... «представьте себе, что про Чубинского в этот день не было слышно». Читая такое известие в Санкт-Петербурге, я вполне оценил поведение создателя и руководителя этой прекрасной научной операции: ему не нужно было внешнего признания его заслуги перед г. Киевом. Он сумел воодушевить и всех членов Наблюдательного Комитета, и несколько сотен студентов, работавших в этот день для науки, но быть командиром при выполнении предприятия громадной важности не желал. Ту же роль он сыграл и при основании Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества; такова же роль его была и при постановке в театре оперы «Різдвяна ніч»¹⁶, и во всех других случаях, какие приходят мне на память, но о которых в настоящей заметке говорить не приходится.

Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 39–42.

Коментарі

1. Чубинський Павло Платонович (1839–1884) – український етнолог, фольклорист, поет, громадський діяч, член Київської Старої громади, автор тексту Гімну України.
2. О. О. Русов працював учителем латинської та грецької мов Києво-Подільської прогімназії з 20 вересня 1869 р. до 24 квітня 1872 р.
3. Беренишам Вільям Людвігович (1839–1904) – педагог, археолог, активний діяч Київської Старої громади, деякий час був її скарбником.
4. Мордовцев (Мордовець) Данило Лукич (1830–1905) – російський і український письменник, громадський діяч.
5. Йдеться про Вересая Остапа Микитовича (1803–1890) – кобзаря з Прилуччини.
6. Галаган Григорій Павлович (1819–1888) – громадський діяч, українофіл, меценат, великий поміщик Полтавської і Чернігівської губерній. У 1873–1875 рр. був головою Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.
7. Див.: Русов А. А. Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских А. А. Русов // Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества. – К.: В типографии Императорского университета Св. Владимира, 1874. – Т.1. За 1873 год. – С. 309–338.
8. Кожанчиков Дмитро Єфимович (1820 чи 1821–1877) – петербурзький купець і книговидавець, у 1867 р. видав «Кобзар» Т. Г. Шевченка; Лисенков Іван Тимофійович (1795–1881) – петербурзький книготорговець і видавець.
9. «Саши-ангел» – так називали О.О.Русова у Київській Старій громаді.
10. Йдеться про Верстовського Олексія Миколайовича (1799–1862) – російського композитора і театрального діяча.
11. Графиня Ростопчіна Євдокія Петрівна, уроджена Сушкова (1811–1858) – російська поетеса, перекладач, драматург, прозаїк.
12. Йдеться про Варламова Олександра Єгоровича (1801–1848) – російського композитора, диригента, співака, гітариста і педагога.
13. Вакула-коваль – персонаж опери «Різдвяна ніч», написаної М. П. Старицьким та М. В. Лисенком за мотивами повісті М. В. Гоголя «Ніч перед Різдвом».
14. Одноденний перепис мешканців і будинків м. Кисва відбувся 2 березня 1874 р.
15. Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847–1918) – етнограф, антрополог, археолог, член Київської Старої громади.
16. Йдеться про постановку громадівцями опери «Різдвяна ніч» на сцені Київського міського театру.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аксельрод П. 120
Александрович М. М. 43
Анат 190
Андрієвський Є. К. 110, 129, 134
Андріяшев О. Х. 163
Анна Володимирівна 102, 132
Анненков К. Н. 80, 125
Антольський М. М. 27
Антонович В. Б. 8, 172, 179, 181, 192, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 260, 263, 273, 280
Антонович П. О. 6, 145, 160, 163
Анучкін 270
Аполлон 156
Аристов 138, 139, 142, 143, 151, 153, 155, 157, 160
Арсеній, Київський митрополит 7
Арцибашев М. П. 198, 232
Аскоченський В. І. 169, 177
Афанасьєв Є. Т. 240
Афанасьєв Г. О. 243
Афанасьєв-Чужбинський О. С. 190, 194, 267, 278
Афіна 156
Ахіллес 245
- Бакунін М. 235**
Бакуринський О. О. 70, 71, 77, 86, 87, 120
Барзиловський Я. М. 107, 132–133
Безбук 39
Безверхий В. Г. 99, 131
Бенкендорф О. Х. 194
Беренштам В. Л. 62, 228, 235, 291, 295
Бетховен Л. В. 234, 267, 278
Біловодський 35, 38, 43, 49
Білозерський В. М. 252
Білозерський Л. І. 109, 134
Білозерський О. М. 85, 109, 127, 134
Більбасов В. О. 160, 164
Боборикін П. Д. 185, 193
Бобчинські – 216

Богатко І. О. 107, 108, 109, 133
Богомолець О. М. 58, 64
Богомолець О. О. 64,
Боденштедт Ф. М. 186, 193
Бодуен де Куртене І. 15
Борисяк Н. Д. 267, 278
Борковський О. 178,
Боян 274
Бринкен 148, 149
Бродський Л. І. 17
Броунов П. І. 290
Бугай Г. 23, 26, 27, 29, 31, 35, 41, 43, 48, 61
Бугай М. 35, 37, 38, 44, 48
Бугай Х. 31, 35, 43, 48
Булашевич П. П. 77, 79, 82, 87, 94, 99, 123, 129
Буштедт П. А. 77, 91, 107, 124, 133

Вагнер Р. 272, 280
Вакула-коваль 293, 295
Валуєв П. О. 280
Варзар В. Є. 9, 90, 129
Варка 29
Варламов О. Є. 267, 278, 293, 295
Василевська-Березіна Л. О. (Дніпрова Чайка) 12
Василевський С. О. 81, 126
Василевський Ф. О. 232
Ващенко-Захарченко В. Н. 35
Вейнберг П. І. 250, 253
Велобицький 238
Венявський А. 270, 279
Вересай О. М. 175, 179, 190, 194, 292, 295
Верзилов А. В. 132
Верстовський О. М. 293, 295
Вілінська М. О. (Марко Вовчок) 245, 252
Віридарський М. Т. 107, 108, 109, 133
Вітте С. Ю. 240, 241, 242, 243, 249, 253
Вовк (Волков) Ф. К. 22, 183, 187, 192, 225, 231, 294, 295
Волошинов О. Ф. 232
Воронков О. 234
В. П. 20
Вронський В. Я. 69, 77, 79, 82, 92, 94, 99, 100, 119, 129

Габель С. І. 265, 277
Гаврилов В. М. 82, 126
Гакстгаузен А. 268, 279
Галаган Г. П. 263, 292, 295
Галімський Н. К. 91, 129
Гарібальді Д. 208, 232, 282, 286
Гаттала М. 186, 193
Гатцук М. О. 194
Гегель Г. В. Ф. 260, 263
Геркулес 245
Глазунов О. К. 265, 277
Глібов Г. М. 72, 104, 122, 132
Глінка М. І. 141, 163, 272, 273, 274, 280
Глуздовський П. В. 77, 124
Говорецький М. В. 108, 109, 133
Гоголь М. В. 127, 131, 137, 147, 163, 270, 279, 295
Гогоцька Я. І. 179, 181, 192
Гогоцький С. С. 160, 164, 181
Головань 32, 43
Головня 39
Голубов Г. І. 108
Гомер 245, 252
Горб-Ромашкевич Ф. К. 98, 131
Гореславський І. І. 84, 85, 107, 109, 127, 133, 134
Горленко В. 130
Грегр Е. 184, 185, 189, 190, 193
Григорович М. 115, 135
Грінченко Б. Д. 17, 90, 91, 129, 130
Грінченко М. М. 132
Грушевський М. С. 15, 19, 178
Гулак-Артемівський О. Л. 172, 178
Гус І. 187
Гіббенет, фон 146, 293
Гюго В. 27

Данте А. 208, 232
Даргомижський О. С. 272, 280
Дацько 28
Дебагорій-Мокрієвич В. 62
Деллен О. К. 160, 164

Демченко Т. П. 119
Дмитрієв М. 243
Дмитро 217
Добриловський М. О. 16, 20
Добчинські 216
Довнар-Запольський М. В. 15, 135
Докучаєв В. В. 98, 131, 267, 278
Долгово-Сабуров О. С. 129
Долгорукови 89
Долгоруков М. Д., князь 80, 86, 87, 88, 92, 97, 110, 113, 118, 121, 122, 127, 134
Дорошенко 139, 142, 149–150, 152, 153, 154, 155, 157, 160
Дорошенко П. Я. 88, 128
Драгоманов І. П. 59, 135
Драгоманов М. П. 8, 19, 64, 114, 160, 164, 171, 172, 173, 174, 178, 179, 181, 189–190, 192, 194, 212, 213, 222, 225, 226, 233, 239, 246, 252, 255, 256, 257, 258, 260, 263, 273, 275, 280, 281, 292

Енгельс Ф. 235

Єфименко П. С. 115, 135

Жебуньов Л. М. 10, 53, 54, 55, 62

Жебуньов С. О. 53, 62

Желябов А. І. 58, 64

Жижка Ян 9, 41

Житецький Г. П. 8, 62

Житецький П. Г. 179, 259, 260, 261, 262, 263, 273, 280

Жуковський В. А. 268, 278

Журавський 79, 124

Забело Г. В. 72, 122

Закревський І. П. 226, 235

Залюбовський Г. А. 279

Засулич В. І. 58, 64

Зелений П. О. 191, 194

Зібер М. І. 114, 135

Золя Е. 33

Іван Іванович 209
Іванов М. П. 78, 124
Іванов С. А. 276
Іванюков І. І. 225, 234
Іздіковський В. Л. 281
Іздіковський Л. В. 275, 281
Ілляшенко (Русова) Є. О. 237
Ільницький 186
Імшенецький М. А. 43, 61
Ісус 164

Кандиба П. М. 87, 128
Караджич В. С. 189, 194
Карачевські-Вовки 43, 61
Карачевський-Вовк В. В. 68, 69, 70, 77, 78, 109, 110, 119, 124, 133
Карачевський-Вовк В. Н. 61, 119
Карачевський-Вовк Г. Н. 27, 30, 31, 35, 36, 45, 42, 43, 45, 61, 78, 109,
110, 124, 133, 134
Карачевський-Вовк Н. Н. 61, 109, 134
Карпенко-Карий (Садовський) І. К. 12
Карпінський О. П. 79, 124
Кар Тіт Лукрецій 246, 247, 252
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 177, 278
Кибальчич М. І. 58, 64
Кістяківський О. Ф. 211, 233, 252
Клименко І. С. 90, 97, 129
Климов В. Є. 86, 127
Ковалевська (Воронцова) М. П. 58, 59, 62, 64
Ковалевський М. В. 248, 253
Ковалевський М. М. 116, 136, 240, 243
Коваленко О. Б. 3, 4
Ковач А. П. 91, 94, 129
Кожанчиков Д. Є. 170, 177, 292, 295
Колесник Х. 39, 49, 61, 106, 132
Колодкевич М. М. 58, 64
Комашинський О. 107, 109, 133
Кониський О. Я. 85, 109, 110, 127, 134
Константинович М. О. 10, 79, 124, 125
Контський А. 270, 279
Корбевецька 39

Корейво Б. В. 275, 281
Коробочки 101
Коршунов О.Д. 95
Корш Ф. Є. 14
Косач О. П. (Олена Пчілка) 243, 281
Костенецький Н. А. 109, 110
Костенецький М. О. 39, 133
Костомаров М. І. 169, 174, 175, 177, 179, 185, 186, 193, 228, 235, 245, 250, 252, 254, 268, 278
Котляревський І. П. 130
Котляревський К. В. 109, 134
Котляревський М. В. 57, 63, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 76, 85, 86, 88, 90, 94, 95, 97, 98, 100, 103, 108, 109, 110, 118, 127, 129, 132, 133, 134
Котляров М. П. 107, 108, 109, 110, 133
Коципинський А. Г. 275, 281
Коцюбинський М. М. 80, 125
Кочкаръов 270, 279
Кочубей 110
Кочубей В. П. 57, 63
Кочубей М. В. 134
Кочубей М. М. 109, 134
Кочубей Л. В. 109
Крагельська А. Л. 169, 177, 245, 252
Крилов І. А. 201, 232
Кринський Б. І. 88, 128
Кропивницький М. Л. 228, 229, 235
Ксенофонт 285, 286
Куліш П. О. 194, 252, 267, 278
Кутлер 111
Кутцендорф 170

Лавров 210
Лазаревський О. М. 125
Ланганс М.Р. 10, 41, 57, 58, 59, 60, 61, 63
Лапін 28, 32
Лашкевич С. І. 77, 78, 79, 80, 82, 83, 94, 123, 124, 129
Левицький М. П. 240, 241, 243
Лемперт 81, 125
Лизогуб Д. А. 58, 64
Лизогуб Ф. А. 69, 73, 75, 76, 101, 120

Линниченко А. І. 160, 165
Лисенко В. Р. 272, 280
Лисенко М. В. 8, 114, 134, 173, 178, 208, 209, 210, 233, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 280, 281, 295
Лисенко (Луценко) О. Є. 266, 277
Лисенков І. Т. 292, 295
Лисицина (Русова) К. О. 17, 237
Ліндфорси 24, 57, 135, 239
Ліндфорс Зінаїда Олександрівна 55, 56, 57, 62, 63, 82, 115, 126, 135
Ліндфорс Ольга Олександрівна 56, 57, 63
Ліндфорс (Гревс) К. Я. 36, 43, 56, 63
Ліндфорс (Гревс) О. Я. 56, 63
Ліндфорс Анна (Галина) Олександрівна 43
Ліндфорс Катерина Олександрівна 43
Ліндфорс Любов Олександрівна 43
Ліндфорс Людмила Олександрівна 43
Ліндфорс Олександр Олександрович 43, 115, 135
Ліндфорс О. Ф. 10, 41, 43, 55, 57, 60, 63
Ліндфорс (Русова) Л. О. 65, 66, 83, 84, 106, 111, 115, 117, 135, 232, 236
Ліндфорс Ф. Ф. 60
Лоріс-Меліков М. Т. 249, 250, 253
Лотоцький О. Г. 243
Луцицький І. В. 179, 227, 228, 235

Мазепа І. 74, 119
Май К. І. 126
Макаров В. Я. 86, 127
Маковеев М. П. (Коля) 10, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 39, 41, 42, 43, 44, 49, 50, 51, 53, 58, 59, 60, 61, 62, 63
Маковей О. 178
Максимович М. М. 194
Максимовський М. О. 76, 88, 89, 90, 102, 104, 105, 123, 132
Малахов О. С. 107, 109, 133
Малика 27, 38, 42
Малявко (а) Є. І. 70, 71, 73, 77, 80, 87, 111, 114, 120, 121
Манілови 101
Маркович Д. В. 12
Маркс К. 135, 235
Мартиневич П. 95, 130

Метлинський А. Л. 226, 250, 253
Микола І 263
Мисюра 36, 43
Михалевич О. І. 12, 179, 180, 232
Михальчук К. П. 83, 126
Мікешин М. О. 175, 179, 185, 186, 193
Міщенко Ф. Г. 187, 194
Могилевцев С. С. 17
Монахов І. І. 270, 279
Мордовцев (Мордовець) Д. Л. 208, 209, 232, 243, 291, 295
Моцарт В. А. 267, 278
Муромцев С. А. 130
Муханов О. О. 86, 87, 88, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 111, 112, 127, 128, 134

Науменко В. П. 22, 116, 126, 136, 243
Небольсін А. В. 90, 129
Нейкірх І. Я. 160, 164
Некрасов М. О. 176, 262, 264
Неплюев М. І. 57, 63
Неруда Я. 188, 194
Нестор-літописець 163
Неточаєв Д. М. 80, 125
Ніколіч П. П. 174, 179, 182, 192
Новицький І. П. 170, 171, 177

Ободовський О. Г. 167, 177
Оводов 117
Овчинников М. 234
Огоновський О. М. 208, 210, 211, 233
Олександр II 9, 62, 63, 64, 165, 192, 280
Ольховський 95
Опанас 27
Осинський В. 62
Остапці 26, 27, 30, 42
Остапець М. 26, 42
Островський О. М. 269, 279

Паніна А. С. 55, 57, 62
Панін В. В. 62

Панченко Ф. Т. 171, 177, 178
Перемежко 166
Перро Б. 234
Петлюра С. В. 176
Петрункевичі 45
Петрункевич І. І. 10, 25, 26, 33, 34, 41, 42, 43, 47, 55, 57, 61, 62, 63
Пирогов М. І. 163, 255, 256, 257, 258, 282, 283, 284, 285, 286
Піхно Д. І. 176, 180, 251
Платон 285, 286
Плеве В. К. 13, 14, 55, 62, 132, 216, 233
Подколесін 146
Познанський Б. С. 260, 263
Покорський-Жоравко Ф. О. 109, 134
Половець В.М. 121
Половцов О. О. 250, 253
Полонський Я. П. 175, 179, 183, 184, 185, 186, 191, 192, 193
Полянський 115, 135
Пороховщиков О. О. 102, 131
Псіол 110
Пузиревський 183, 184
Пучкова Н. 38, 39, 44, 50
Пушкін О. С. 74, 247, 252

Радченко М. Л. 70, 91, 93, 120, 129
Радченко М. Г. 88
Раппопорт 27
Рахно О. Я. 3, 4, 19, 20, 119, 120, 123, 124, 125, 128
Рашевський 70, 75, 87, 88
Рашевський І. Г. 120
Рашевський І. Ф. 120
Решетніков 81
Ренан Ж. Е. 160, 164
Рильський Т. Р. 260, 263
Римський-Корсаков М. А. 275, 281
Рклицький М. В. 81, 102, 126
Родзянки 176
Родзянко М. В. 180
Родіонов П. Ф. 107, 109, 133
Розенель А. Г. 75, 77, 122, 123
Романови 50

Романович-Славатинський О. В. 160, 163
Ростовцев І. Я. 248, 253
Ростопчіна (Сушкова) Є. П. 267, 278, 293, 295
Ротмістров Г. Г. 125
Рудановський Л. Я. 86, 127
Руденко 106, 110, 134
Рудзинський В. І. 75, 77, 78, 123
Рудченко І. Я. (Іван Білик) 173, 178
Русови 194, 219, 232, 236
Русова (Ліндфорс) С. Ф. 9, 19, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 60, 62, 73, 81, 83, 84, 102, 106, 113, 115, 116, 122, 125, 180, 193, 232, 234, 236
Русова (фон Фогель) О. А. 5, 40, 43
Русова О. М. 17
Русов В. О. 179, 192, 237
Русов М. О. 17, 25, 31, 33, 35, 38, 39, 40, 41, 45, 59, 60, 61, 81, 82, 83, 106, 115, 125, 126, 132, 135, 180, 233, 236, 239
Русов О. З. 5, 177
Русов Ю. О. 17, 20, 81, 83, 102, 106, 115, 116, 126, 135
Рябков П. З. 41, 51, 61, 62, 63
Рябнін-Скляревський О. О. 12

Савенко А. І. 176, 180
Савич А. В. 42
Савицький М. П. 77, 105, 123, 132
Савичі 45
Савич А. В. 29, 42
Савич В. О. 10, 33, 37, 42, 43, 61
Савченко І. І. 23, 24, 27, 28, 35, 42
Савченко С. 23, 28
Савченко Ф. 23, 41
Савченко Я. 27
Саксаганський П. К. 91, 129
Саліковський О. 176
Салтиков-Щедрин М. Є. 59, 64, 281
Сальков М. Н. 108
Святополк-Мирський Д. І. 56, 63
Секерж-Зенькович Я. Г. 86, 127
Селін О. І. 138, 144–146, 160, 163
Семеновський 26, 27, 42

Сенкевич Г. 250, 253
Сервантес С. М. 234
Серов О. М. 272, 280
Силаков І. І. 70, 104, 120, 132
Симаковський К. І. 251
Симиренко П. Ф. 170, 177, 245, 252
Симонов М. Т. (Номис М.) 173, 178
Сипягін Д. С. 86, 128
Скаржинський О. М. 94, 130
Складаний 29
Скоропадські 176
Скоропадський Г. В. 180
Скоропадський П. П. 120, 128, 136
Скринський Г. Т. 82, 126
Сократ 285, 286
Соломка 166
Солонина П. М. 77, 78, 79, 87, 98, 124
Солоха 39
Сошенко І. М. 189, 194, 271, 272, 279, 280
Срезневський І. І. 250, 253
Ставровський О. І. 160, 164
Стамеров 116
Старицький М. П. 8, 40, 44, 62, 228, 235, 266, 267, 268, 273, 277, 278, 280, 295
Стафієвський 269, 279
Стебницький П. Я. 16, 115, 135, 243
Степаненко 236
Сторожевський С. М. 95, 130
Страшкевич К. Ф. 160, 164
Струве П. Б. 176, 180
Суворов 34, 43
Суворов О. В. 166, 177
Сумцов М. Ф. 265, 277

Таборовський С. О. 270, 279
Табюто Ф. (Tabutot Francois) 147, 151, 153, 156, 159
Тарновський В. В. 67, 70, 74, 87, 88, 90, 118, 119, 120
Текла 268
Тимошевський І. І. 107, 109, 133
Тичина 110

Тичина М. Г. 109, 133
Тичина М. П. 108, 109, 133
Тімірязєв К. А. 121, 290
Ткаченко Д. 26, 27, 34, 36, 37, 38, 39, 42, 48, 61
Ткаченко О. 38, 48
Толстой Л. М. 62,
Требінська Л. 116, 136
Трепов Ф. Ф. 64
Тризна Д. Р. 87, 90, 97, 128
Трофименко О. Г. 86, 88, 127, 128
Трохим 169, 170
Трутовський Я. 236
Троцина К. Є. 87, 128
Тулуб О. Д. 252
Тургенєв І. С. 175, 179, 185, 186, 193

Угрюм-Бурчєсєв 276, 281
Уманець Ф. М. 71, 75, 76, 77, 79, 81, 83, 88, 89, 91, 94, 95, 97, 99, 113,
121, 130, 134

Фаворов Н. А. 160, 164
Фармаковський 114
Федір Кіндратович 28
Фігнер В. М. 58, 64
Філон Олександрійський (Іудейський) 246, 252
Фіхте Й. Г. 260, 263
Фіш З. (Гадеуш Падалиця) 245, 246, 252
Фортунаєв О. Ф. 98, 131
Фоусет Мистрис 225
Франко І. Я. 178, 232
Франко О. 232

Хатченко А. 174, 179
Хижняков В. М. 68, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 79, 80, 86, 87, 88, 90, 94, 95,
97, 98, 100, 102, 103, 105, 106, 117, 119, 129, 132, 136
Хлєстаков 74, 101, 131
Хмельницький Б. 193
Хоминський 39

Цвітковський Ю. Ю. 174, 179
Цисса О. 279

Червінський П. П. 9, 95, 130
Черепов 84,
Черкунов 166
Чернобаєв 166
Чертков 213
Чикаленко Є. Х. 281
Чичикови 101
Чубинський П. П. 8, 9, 114, 135, 171, 178, 179, 194, 260, 263, 291, 292,
293, 294, 295
Чудновські 32
Чудновський К. В. 27, 28, 31, 33, 42, 107, 108, 110, 132, 133

Шамрай С. 258
Шафарик П. Й. 187, 193
Шафарик-син 187
Шахматов О. О. 14
Шаховський М. Л. 97, 111, 112, 113, 130, 134
Шеверня 27, 28, 31, 39, 42
Шеверніха 39
Шеверня І. І. 33, 36
Шевченко В. М. 119
Шевченко М. Г. 175, 179, 182–183, 292
Шевченко О. Г. 175, 179, 182–183, 292
Шевченко Т. Г. 9, 17, 114, 119, 169, 170, 174, 175, 177, 179, 181, 182–
183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 212, 222, 231, 233,
239, 243, 245, 246, 251, 252, 254, 265, 267, 271, 272, 273, 278, 280, 292
Ширай С. О. 74, 78, 102, 122
Шкляревич П. Д. 82, 101, 126
Шликевич О. П. 14, 287, 288, 289, 290
Шопен Ф. 267, 278
Шоров 185, 187
Шраг І. Л. 57, 63, 67, 87, 88, 100, 102, 104, 105, 119, 180, 243
Шрамченко М. М. 90, 129
Штур Л. 268, 279
Шульгін В. Я. 171, 178, 251
Шуман Р. 272, 280

Щербина 32, 43
Щоголев П. Є. 187, 194

Юз Джон 16
Юз Поль 16
Юзефович М. В. 192
Юнк А. А. 179, 192

Якимаха С. Л. 72, 122, 127
Якубович І. М. 84
Яновський 174
Яроцький В. Я. 160, 164
Ясинський 270

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австрія 211, 233, 237

Австро-Угорщина 7, 8, 218, 265, 277, 281

Адріанополь, м. 29

Америка 8

Англія 126

Аральське море 189

Архангельськ, м. 123, 171

Архангельська губернія 291

Афанасіївка, с. 237

Баварія 237

Бад-Наугейм, м. 16

Балкани 179, 192

Бахмач-Гомель, залізниця 132

Берлін, м. 186

Бессарабська губернія 122

Біломорський район 123

Бобровиця, с. 87

Борзенка, р. 43

Борзна, м. 26, 27, 32, 34, 36, 38, 39, 43, 46, 57, 58, 65, 106, 107, 108, 109, 110

Борзна, р. 119

Борзенський (Борзнянський) повіт 10, 22, 41, 42, 43, 45, 61, 63, 84, 93, 118, 119, 127, 132, 133, 134, 236, 239

Борзенщина (Борзнянщина) 4, 113

Борзнянський район 132

Бориспіль, м. 291

Боярка, ст. 163

Брахлов, с. 112, 134

Бровари, с. 89

Брянська область 134

Бубенчі, с. 184

Бужіваль, хут. 185

Бульонка, с. 168

Вал 119

Василівка, с. 137

Василівський острів 185

Велика Загорівка, с. 67, 118, 119
Верхньодніпровський повіт 63
Високе, с. 31, 36, 37, 41, 43, 46, 49, 61, 107, 132
Вишеград, м. 184
Вишня, с. 286
Відень, м. 19, 189
Вінниця, м. 22, 116,
Вінницька губернія 286
Віфлеєм, м. 190
Владивосток, м. 265
Владимир, м. 82
Владимирська губернія 82, 126
Володимирська вул. 160

Галичина 211, 213, 225, 229, 233, 265
Германський союз 256
Герцоговина 174, 182,
Глушов, м. 281
Глухів, м. 91, 94,
Глухівський повіт 127, 128, 129
Головеньки, с. 29, 42,
Гомель, м. 57, 123, 289
Городнянський повіт 41, 45, 60-61, 62, 120, 124, 236, 239
Греція 172
Гриньки, с. 265, 266

Десна, р. 43, 67, 74, 132, 288
Диканька, с. 98, 131
Дніпро, р. 260
Добрянка, посад 55, 62
Довжик, с. 72, 121
Дорпат (Дерпт), м. 115, 135
Доч, болото 25, 46
Доч, ст. 41, 42, 45, 46, 50, 106, 118, 132
Доч, хут. 30, 39, 42
Дячків Хутір 98, 131,

Естонія 135

Європа 8, 14, 170, 223, 282
Європейська Росія 131
Єлисаветград, м. 12, 175, 196, 197, 232, 234, 237
Єнісейська губернія 62

Женева, м. 135, 164
Жилинська вул. 140, 143, 247

Заворич, ст. 288
Запорозька Січ 135
Західна Європа 259, 290
Звенигородщина 9, 179
Златопілля, м. 6, 172

Іркліів, с. 228
Іспанія 247
Італія 126, 208, 232, 286

Кавказ 5, 11, 38, 169, 177, 282
Кадетська роща 140
Канада 126
Карлів міст 184
Карлсбад, м. 185, 193
Катеринослав, м. 40, 215, 216, 233
Катеринославська губернія 185, 237
Катеринославщина 41
Качанівка, с. 35, 43
Кезі, с. 106, 132
Києво-Петербурзька залізниця 84
Київ, м. 5, 6, 7, 9, 11, 15, 16, 17, 18, 24, 38, 40, 44, 51, 52, 56, 59, 60, 62, 63, 64, 83, 91, 115, 116, 117, 125, 126, 130, 135, 136, 140, 150, 156, 163, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 186, 187, 191, 192, 193, 195, 196, 201, 213, 219, 236, 244, 245, 247, 249, 250, 253, 255, 256, 259, 260, 262, 263, 266, 268, 269, 272, 275, 277, 281, 288, 289, 291, 293, 294
Київська губернія 178, 253, 271
Кирилівка, с. 9, 179, 183, 292, 293
Климівський район 134
Козелець, м. 287
Козелецький повіт 118, 124, 128, 287

Конотопський повіт 93, 118, 128
Короп, м. 288
Кострома, м. 5, 63, 82
Костромська губернія 82, 126, 219
Костянтиноград, м. 95, 130
Красноярський край 62
Кременчук, м. 6
Кременчуцький повіт 266
Крим 55
Кролевець, м. 123
Кролевецький повіт 123, 124
Курська губернія 125
Курсько-Київська залізниця 140

Лейпциг, м. 272
Либаво-Роменська залізниця 41, 45, 106
Либідь, р. 140
Лівобережна Україна 125, 260
Лісковиця 94, 130
Лохвиця, м. 277
Лохвицький повіт 120
Львів (Лемберг), м. 20, 178, 186, 195, 211, 212, 232, 233, 235, 265
Льговський повіт 125

Малоросія 5
Мглинський повіт 93, 123, 127, 130
Михайлівська площа 156, 158
Мінусинськ, м. 54, 62
Мінусинський район 62
Монпельє, м. 135, 199, 200, 232
Москва, м. 121, 140, 176, 178, 213, 243, 249, 260, 264, 290
Московська губернія 131
Мценськ, м. 59, 63, 64
Мценський район 64

Наддніпрянська Україна (Наддніпрянщина) 192, 194
Ніжин, м. 51, 52, 62, 112, 128
Ніжинський повіт 11, 56, 58, 60, 63, 93, 118, 122, 127
Німеччина 7, 8, 16, 218, 237
Новгород-Сіверський, м. 112

Новгородська губернія 82, 219
Нововасилівка, с. 98, 131
Новозибківський повіт 90, 118, 120, 123, 129
Новомосковський повіт 237
Носелівка, с. 30, 39, 42

Одеса, м. 12, 98, 107, 140, 196, 199, 217, 233, 237, 253, 282
Оленівка, с. 36, 43
Олешня (Алешня), с. 41, 45, 55, 56, 60, 81, 82, 106, 108, 109, 111, 113, 210
Ольвіополь, м. 248
Орел, м. 59
Орловська губернія 59
Орловська область 64
Острів, м. 140

Париж, м. 185, 186, 193
Петрівка (Гребінка), ст. 106
Петровське-Розумовське, м. 121, 290
Петрогород, м. 16
Пирятинський повіт 139, 150
Південна Росія 14, 262, 267, 278
Південна частина Європейської Росії 265
Південно-Західний край 171, 181, 291
Південь 14
Південний Дагестан 11, 44
Північна Америка 246
Північне Лівобережжя 132
Північ Росії, 57
Плиски, с. 25, 42, 43, 57, 119
Подільська губернія 121
Полтава, м. 12, 13, 81, 82, 83, 84, 92, 95, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 106, 109, 113, 175, 180, 196, 232
Полтавська губернія, 14, 43, 84, 92, 125, 130, 131, 137, 140, 174, 175, 226, 266, 277, 288, 290, 295
Полтавський повіт 106, 137
Полтавщина 13, 130
Польща 121
Померанія 219
Правобережжя 260

Прага, м. 4, 9, 41, 42, 123, 174, 175, 179, 184, 185, 186, 187, 189, 191, 193, 194, 239, 247
Прилуччина 194, 295
Прозоровська вул. 168
Псков, м. 191, 213

Речиця, м. 123
Ржищів, с. 140
Ріпкінський район 41, 61, 62, 132
Робінзон, хут. 23, 41, 45, 57, 60, 239
Рогнединська вул. 168
Роменський повіт 43
Ромодан, ст. 106
Російська держава 15, 219, 220, 247
Російська імперія 8, 9, 10, 62, 119, 123, 128, 175, 177, 196, 208, 213, 233, 253
Росія, 9, 10, 14, 15, 41, 58, 62, 64, 90, 92, 116, 129, 130, 131, 134, 135, 148, 164, 170, 175, 176, 180, 183, 184, 185, 191, 231, 241, 278, 279
Румунія 126
Русанов, с. 288

Самарська губернія 131
Санкт-Петербург, м. 8, 9, 14, 15, 49, 61, 63, 95, 107, 115, 116, 126, 130, 132, 135, 136, 140, 150, 157, 174, 180, 182, 183, 185, 189, 191, 193, 213, 231, 243, 251, 252, 258, 262, 264, 271, 274, 277, 289, 294

Саратов, м. 16, 17
Севастополь, м. 166, 176, 282
Сейм, р. 42
Сибір 39, 44, 50, 54, 60, 62, 245
Сіверщина 135
Соломенка, с. 141
Сосниця, м. 43, 124
Сосницький повіт 120, 122, 124, 127
Старий Город 152
Стародубський повіт 69, 119, 122, 127
Сула, р. 266
Суразький повіт 123
Східна Європа 265
Східний Сибір 64, 253
США 126

Тамбовська губернія 131

Таращанський повіт 271

Тарту, м. 135

Тверська губернія 42

Трансільванія 266

Тростяни (Тростянка), с. 30, 42

Трубайло, болото 288, 290

Туреччина 122, 174, 281

Тюринськ, м. 39

Угорщина 266

Україна 14, 15, 16, 22, 54, 55, 58, 104, 114, 176, 180, 182, 189, 191, 195, 212, 220, 222, 250, 254, 265, 271, 274, 277, 291, 295

Українська Держава 120, 123, 136, 243

Урал 189

Устя (Велике Устя), с. 33, 43

Фіджі, острови 156

Фінляндський вокзал 115

Франція 135, 148, 232

Харбін, м. 265

Харків, м. 12, 19, 56, 81, 126, 130, 132, 175, 180, 196, 201, 229, 232, 236, 238, 266, 267

Харківська губернія 174, 278

Харківський повіт 120

Херсон, м. 12, 41, 50, 61, 63, 134, 191, 196, 201, 216, 233, 234, 238

Херсонська губернія 11, 12, 114, 134, 174, 175, 195, 222, 234

Херсонщина, 49, 134, 234

Хоробичі, ст. 106

Хрещатик, вул. 148

Черкаси, м. 19, 141

Чернігів, м. 13, 20, 24, 25, 40, 57, 68, 78, 82, 83, 86, 95, 96, 98, 99, 102, 104, 106, 111, 112, 113, 114, 117, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 130, 132, 135, 191, 196

Чернігівська губернія 4, 10, 13, 22, 41, 42, 61, 62, 81, 83, 84, 95, 106, 110, 118, 119, 121, 122, 126, 128, 129, 174, 196, 222, 234, 236, 239, 253, 287, 288, 289, 295

Чернігівська область 41, 42, 61, 62, 121, 132

Чернігівський повіт 45, 68, 119, 120, 121, 122, 128, 132
Чернігівщина 4, 9, 13, 41, 42, 48, 60, 61, 83, 120, 180
Чехія 126, 193
Чигиринський повіт 178
Чорне море 176

Шаповалівка, с. 4, 10, 22, 23, 32, 37, 41, 43, 46, 85, 106, 132
Шаповалівська волость 32, 52
Швейцарія 256
Шулявка, с. 141, 143
Шулявська вул. 138, 139

Юр'єв, м. 135

Ярославль, м. 82
Ярославльська губернія 82, 83, 126

Наукове видання

О. О. Русов

Щоденники та спогади

Упорядкування, підготовка до друку,
вступна стаття, коментарі **О. Я. Рахна**
Відповідальний редактор
О. Б. Коваленко
Технічний редактор **О.М. Єрмоленко**

Підписано до друку 05.12.2011.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.

Ум. друк. арк. 20,0. Ум. фарб.-видб. 20,0. Обл.-вид. арк. 18,6.

Зам.0072. Тираж 500 екз.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел.: (0462)972-661, 972-664

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40